

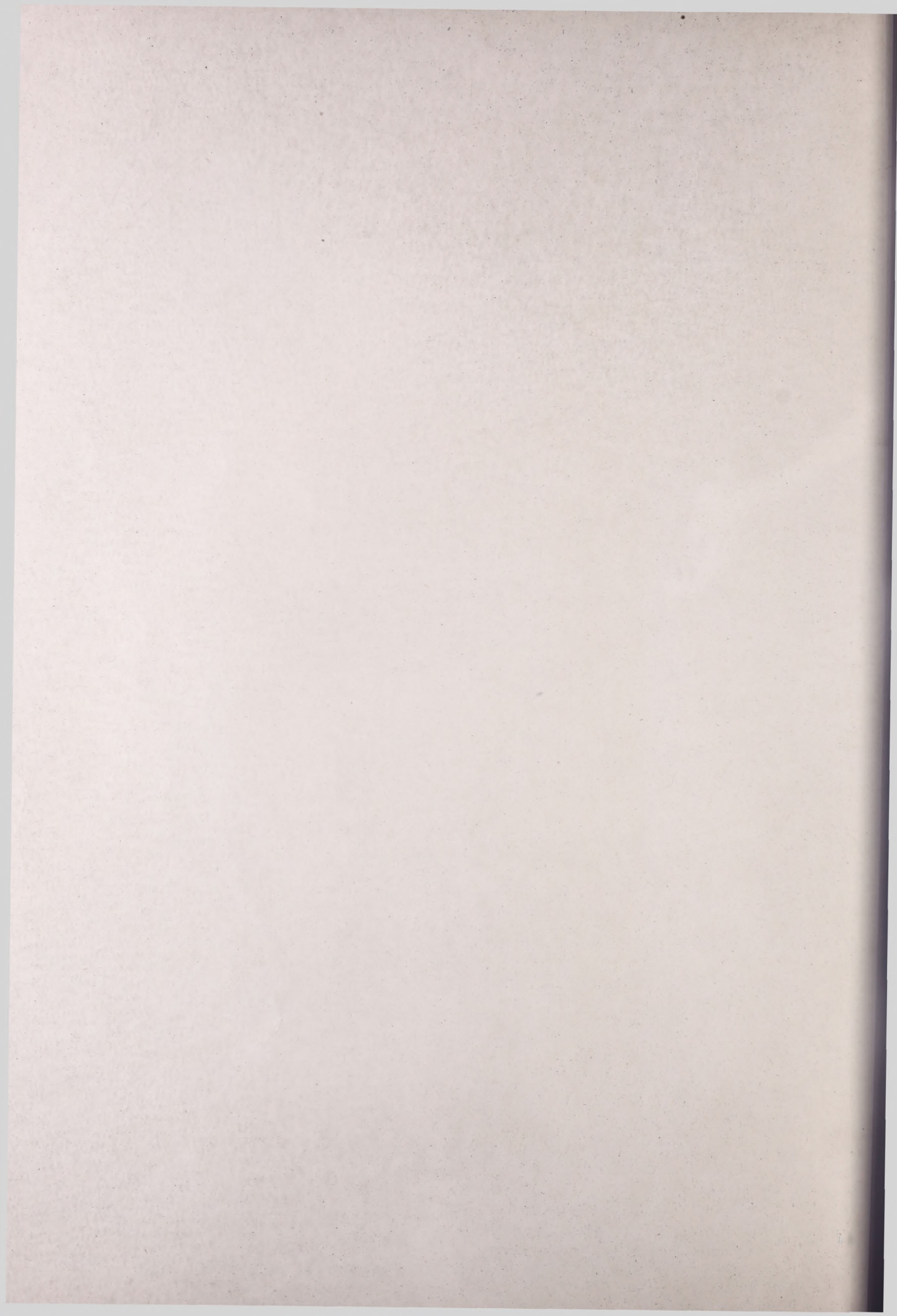
✓ 307.411

8/1956

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

8.

BUDAPEST, 1956 JUNIUS

SZERKESZTI
AZ ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM
VÁROSEPÍTÉSI TANSZÉKE

A TANULMÁNYOK AZ ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM
VÁROSEPÍTÉSI TANSZÉK TUDOMÁNYOS MUNKÁJA KERETÉBEN KÉSZÜLTEK

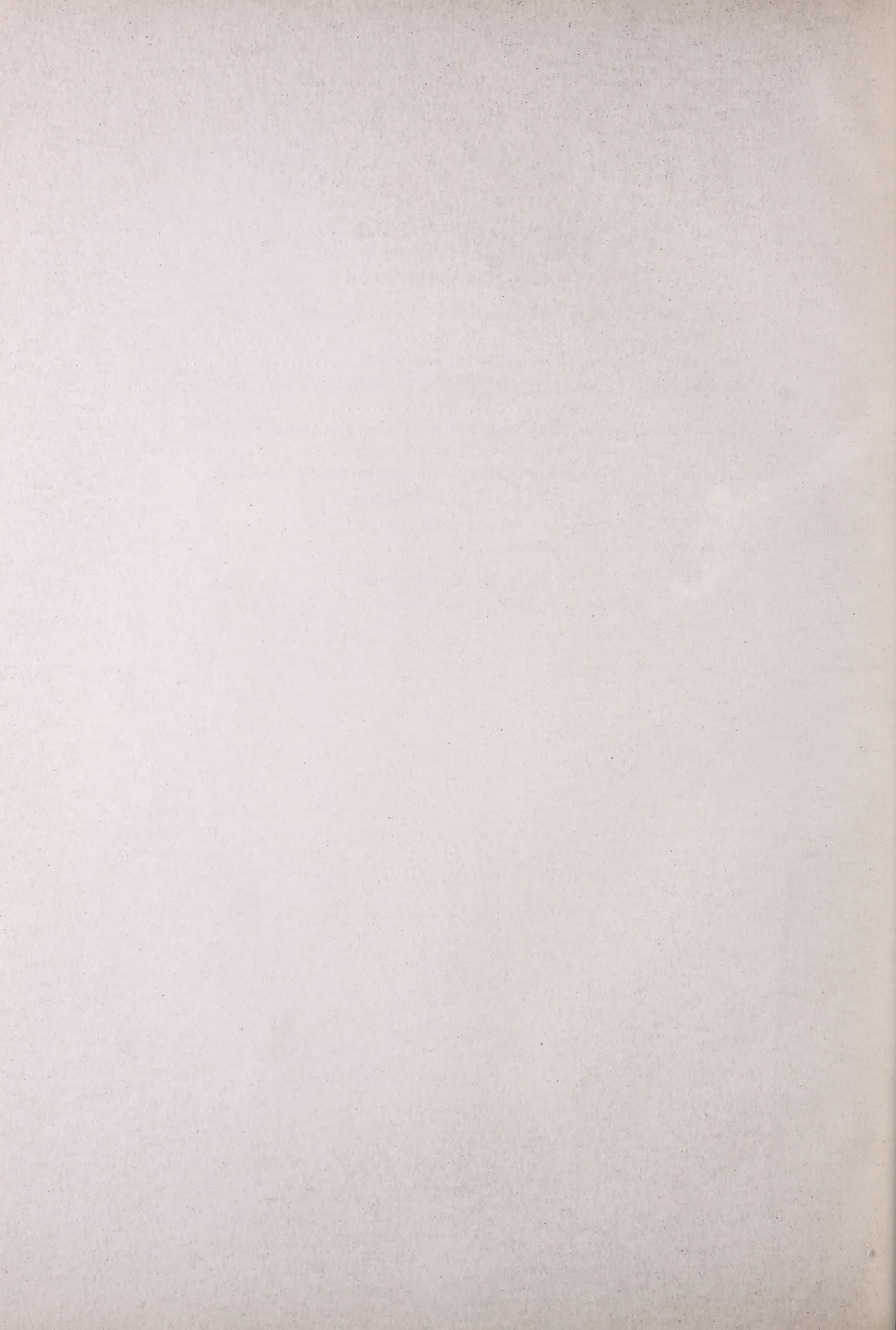
PERÉNYI IMRE
EGYETEMI TANÁR IRÁNYÍTÁSÁVAL

A SZERKESZTESÉRT FELELŐS:
PERÉNYI IMRE

A SZERKESZTÉS MUNKATÁRSA:
KERESZTÉLY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Perényi Imre, Jankovich István, Keresztély György: Regionális tervezés metodikája</i>	5
<i>Granasztói Pál: A magyar városépítészet sajátosságai</i>	28
<i>Perényi Imre, Fragó Kálmán, dr. Major Jenő: A városkörnyéktervezés metodikája</i>	41
<i>Laboda Zsigmond és dr. Major Jenő: Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata</i>	55
<i>Heckenast Péter és Keresztély György: A Városépítési Tanszék tudományos és oktatófilmjei</i>	75
<i>Új könyvek</i>	79
<i>Magyar és idegennyelvű ismertetés</i>	81

REGIONÁLIS TERVEZÉS METODIKÁJA*

Perényi Imre és Jankovich István

Munkatárs: Keresztély György

A szocializmus olyan rend, amelyben a népgazdaság a dolgozók növekvő szükségleteinek a termelés szakadatlan növekedése útján történő minél teljesebb kielégítése céljából tervszerűen fejlődik. A népgazdaság tervszerű fejlődése a szocializmus törvénye — objektív gazdasági törvény, amely a termelőeszközök társadalmi, szocialista tulajdonából következik. Ez a törvény teszi lehetővé, hogy helyesen (arányosan) tervezzük meg a társadalmi termelést. Ezen objektív gazdasági törvények ismeretében a dolgozó tömegek alkotó tevékenységét szervező és irányító olyan tervek készülhetnek, amelyek a szocializmus célkitűzéseit szolgálják. Ezek a tervek azonban csak akkor felelnek meg rendeltetésüknek, ha szigorúan tudományos alapokon épülnek fel.

A szocialista tervezés feladata: az anyag, a munkaerő és a pénzforrások legcélszerűbb, leghatékonyabb felhasználása. Feladata tehát megtervezni a termelőerők fejlesztését, valamint azok területi elosztását. Meg kell tervezni az ipari és a mezőgazdasági termelést, a közlekedés fejlesztését, az ország lakosságának minden vonalon való ellátását az ország egész területén, annak egyes részein (tájain) — nagy, országos fejlesztési elgondolás (fejlesztési alapeszme) érdekében. Ezt az országfejlesztési alapeszmét a népgazdaság távlati (perspektivikus) fejlesztési tervei tartalmazzák.

A *Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terve* — általános, összefoglaló, gazdasági fejlesztési terv, amely a népgazdaság-fejlesztés perspektivikus célkitűzéseinek nagyvonalú összefoglalását adja. A nagy országos fejlesztési elgondolásnak szakmai-ágazati vonalon vetületei vannak: a népgazdaság távlati fejlesztési tervét az egyes szakterületek szerint bon-

tani lehet — ezek a *Népgazdaság Szakmai (ágazati) Távlati Fejlesztési Tervei*.

Ez a tevékenység azután vissza is hat az általános elgondolásokra, mert ily módon továbbfejlődik a Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terve, majd időszakokra részleteződve, kialakul a konkrét időszakokra, általában 5 évre a törvényerővel megállapított Népgazdasági Terv: a *Népgazdaság Időszakos Fejlesztési Terve*, mely az általános fejlődést és azok szakmai-ágazati bontását is konkrét anyagi keretekkel tartalmazza.

A szakmai-ágazati, távlati fejlesztési tervek alapján készülnek a népgazdaság egyes ágaiban az ország területére vonatkozó »Ágazati Műszaki Kerettervek«, melyek az egyes ágazatok fejlesztési célkitűzéseinek műszaki lehetőségeit dolgozzák ki és a megvalósítás módjait konkrét formában határozzák meg. Ezek az országos Ágazati Műszaki Kerettervek a tulajdonképpeni alapjai minden további tervezési és megvalósítási tevékenységnek.

Az egyes Ágazati Műszaki Kerettervek összehangolása először a Szakmai Távlati Fejlesztési Tervekben, illetve a Szakmai Műszaki Kerettervekben történik, majd országos szinten a Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terve az összehangolás kerete, és ebben kell ezt a feladatot elvégezni. Az egyeztetés, összehangolás vetülete az *Országos Műszaki Keretterv*. Itt a különböző ágazatok műszaki elgondolásainak egységes, sok esetben egyesített komplex megoldásainak megvalósítási módjai kerülnek meghatározásra. Így tulajdonképpen a Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terv, illetve az országos műszaki keretterv szakmánkénti — ágazatonkénti — bontásai a Szakmai (Ágazati) Távlati Fejlesztési Tervek, illetve a szakmai-ágazati műszaki kerettervek. Ezek területi bontása pedig az egyes országrészek, tájak komplex tervezési munkáját eredményezi. Ezt a munkát nevezzük regionális (körzeti, tájrendezési) tervezésnek.

* Készült az Építésügyi Minisztérium megbízásából. A tanulmányt kivonatolva tesszük közzé.

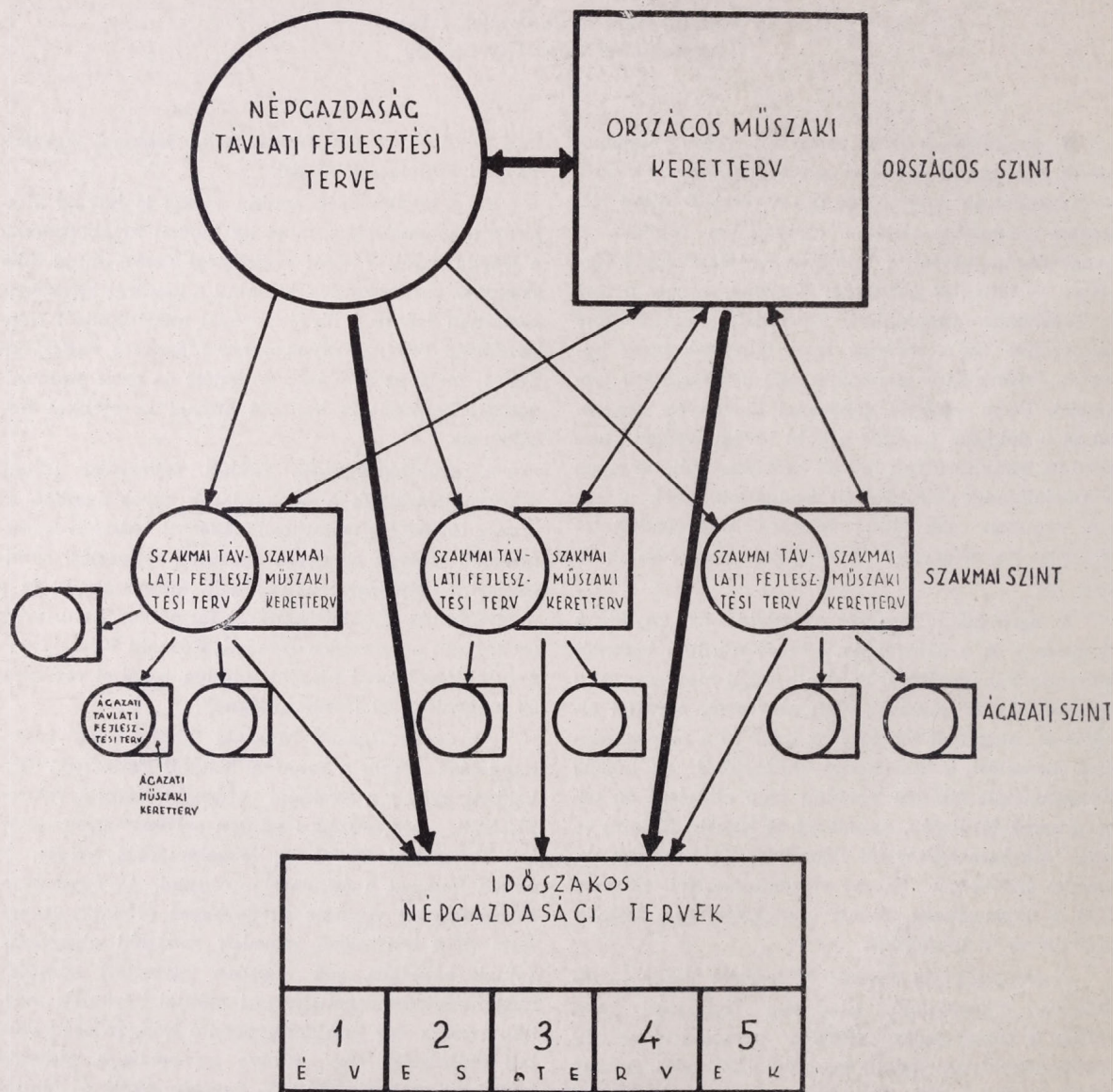
I. FEJEZET

A regionális tervezésről általában

A Regionális Terv az ország egyes gazdaságilag összefüggő területeire készített rendezési terv, amely a népgazdasági terv célkitűzéseinek megfelelően a termelést, a közlekedési hálózatot, a településszerkezetet stb. perspektivikusan meghatározza.

A regionális terveknek többféle fajtáját különböztethetjük meg. Sokoldalú vizsgálatnak, mélyreható tudományos kutatásnak kell eldöntenie, hogy vannak-e gazdaságosnak minősíthető tájegység-nagyságok és hogy hazánkban milyen nagyságú tájegységek tervezése kívánatos, valamint hány regionális tervezési szint alakul ki ennek megfelelően.

A regionális tervfajták mindegyike azt a célt szolgálja, hogy a különböző nagyságú régiók az or-

A népgazdasági tervezés munkamenete

szágos fejlesztési tervek keretein belül sajátos viszonyaiknak megfelelő egy vagy több gazdasági fő funkció magas fokú kifejtése mellett a régió területének harmonikus gazdasági életműködését, lakos-

ságának mind szélesebb körű ellátását biztosítsák.

A különböző régiók terveiből szinte mozaik-szerűen állíthatók össze az ország és egész területének fejlesztési tervei. A tervezés során a tájak-

kal kapcsolatosan olyan szempontokat vetnek fel, melyek mint részletek visszahatnak a nagy egészre, az országos fejlesztési tervekre. Az országos fejlesztési tervek így az elkészült regionális tervek eredményei alapján kifinomulnak, gazdagodnak, bővülnek, tökéletesednek. Tehát a régiók részletes feltárása, a fejlesztés lehetőségének kidolgozása, valamint a megvalósítás műszaki-gazdasági megoldásai áthatnak a szomszédos régiók hasonló terveire is, és összességükben elősegítik tudományos alapokon fekvő, kiforrottabb és konkrétabban kidolgozott országos fejlesztési tervek kialakítását. Így biztos, tudományos alapokon álló Népgazdasági Terv csak a regionális tervezési munkákra támaszkodva képzelhető el.

1. Országos tájbeosztási terv és a regionális tervezés

A tervezési munkamódszernek megfelelően elsősorban meg kell határozni a különböző nagyságrendű régiók kiterjedését, határait, más szóval el kell készíteni az *Országos Tájbeosztás Tervét*.

Kiindulásul legkézenfekvőbbnek látszik, hogy a történetileg kialakult s a gyakorlatban is működő közigazgatási beosztást vegyük alapul. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a tényezőt, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a közigazgatási határok olyan időkben alakultak ki, amelyeknek egész társadalmi-gazdasági struktúrája nagymértékben különbözött a maitól, s ezek a határok azóta csak kisebb mértékben módosultak, így nem mindig alkalmasak arra, hogy mai szemlélettel megfogalmazott régió lehatárolására szolgáljanak.

Ezen felül még több szempontot is figyelembe kell venni, így a tájbeosztás fontosabb elveit röviden az alábbiak szerint jellemezhetjük:

Az ország területét *teljes mértékben* fel kell osztani, ne legyen kimaradó terület. A beosztást egységes elvek alapján, egy időben kell elkészíteni; nem helyeselhető a szakaszonkénti, lépésről lépésre, kisebb egységeként történő kialakítás.

Az országot olyan nagyságú tájakra kell felosztani, hogy a különböző nagyságrendű és méretű tájak kiszabott funkcióikat megfelelően és gazdaságosan elláthassák. Különös figyelmet kell fordítani arra, hogy az alapegység, a kistáj gazdaságos méretű legyen, hogy a belőle összetevődő nagyobb tájegységek megfelelő nagyságban legyenek kialakíthatók.

Az azonos nagyságrendű tájak népessége és területe lehetőleg azonos, illetve arányos legyen. A helyi adottságok (földrajzi, közlekedési stb.) által okozott eltérések lehetőleg csak kis mértékűek legyenek.

Minden tájnak legyen megfelelő és a tájat szervező, irányító *központi települése*, mely nagyságánál és fekvésénél fogva alkalmas a tájközpont funkcióinak ellátására. A tájközpont rendelkezze

azzal, ami alkalmassá teszi az általa szervezett táj egész területének a megfelelő szintű funkciókkal való ellátására. Vonzáskörzete nagyjában azonos legyen a táj területével.

Minden táj rendelkezze olyan *közlekedési hálózattal*, mely a táj igényeit teljes mértékben kielégíti, és lehetővé teszi, hogy a tájközpont a maga szerepkörét megfelelően elláthassa. Ennek a hálózatnak ezenfelül az országos közlekedési hálózat szerves részét kell képeznie, és biztosítania kell a különböző nagyságrendű tájak és országrészek egymásközi kapcsolatát.

A termelőerők területi elosztásának kérdése alapján szükséges, hogy a táj — nagyságrendjének megfelelően — *gazdasági egységet* alkosson. Minden tájnak — adottságainak megfelelően — legyen egy — esetleg több — fő termelési profilja, melyhez vagy melyekhez több kisebb jelentőségű termelési ág is járul. Minél magasabb szintű a tájegység, annál komplexebb a gazdasági jelleg, míg a legkisebb egység — a kistáj — homogén jellegű.

A régiók egyben legyenek megfelelő szintű *közigazgatási egységek* is.

A fenti elvek alapján készülő tájbeosztásnál mindig szem előtt kell tartani, hogy bár a régió — nagyságrendjének megfelelően — bizonyos fokig önálló gazdasági életet él, ez azonban egyáltalán nem jelent autarkiót. A régió elsősorban az egész ország gazdasági életének része és termelésével az országos feladatok ellátásának egy részét látja el. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a mellé- és alárendelt egységek életműködéséhez szorosan kapcsolódik és azokkal szervesen, harmonikusan dolgozik együtt.

Ameddig ezt az állapotot nem értük el, vagyis nincs az ország egész területe régiókra felbontva és ennek megfelelően folyamatosan megtervezve, addig is sokféle regionális jellegű tervezési munka szükségessége merülhet fel.

Így jelenleg a regionális tervezésnek kétféle ágát különböztetjük meg:

1. területi jellegű regionális tervezési munkákat;

2. egy témához kapcsolódó regionális tervezési munkákat.

A területi jellegű regionális tervezési munkák szükségessége több irányban merülhet fel: Egy területen a spontán, irányítatlan kapitalista fejlődés kaotikus állapotot idézett elő, mely semmiképpen sem felel meg a szocialista termelési viszonyoknak, az emberek megfelelő elhelyezésének, a racionális ellátás, szervezés elvének stb. Vannak elmaradt területek, melyeket a népgazdaság arányos fejlődésével összhangban kellene fejleszteni, de elmaradottságuk miatt a fejlesztés táji vonatkozásban lényeges és döntő kérdéseket vet fel.

A népgazdasági tervnek a közigazgatási egységekre vonatkozó területi bontása általában többféle fejlesztési utasítást tartalmaz a kérdéses területre. Ennek megfelelően a szükséges beruházások gazdaságos elhelyezését, megoldási lehetőségét, a kölcsönhatásokat a területre vonatkozóan regionális tervben kell kimunkálni.

Ilyen esetekben mindig egy terület adott, melynek keretében minden felmerülő témára vonatkozóan (ipari és mezőgazdasági termelés, közlekedés, közellátás, egészségügyi, igazgatási kérdések stb.) kell tervet készíteni, tehát voltaképpen a régió egész életműködését, annak minden ágazatát, illetve azoknak fejlesztését meg kell tervezni.

De felmerülhet a regionális tervezés szükségessége más indítékok alapján is. Így pl. a Népgazdasági Tervnek megfelelően egy határozott feladatot, pl. öntözéses gazdálkodás kifejlesztését, országos úthálózat kifejlesztését, a Tisza szabályozását stb. kell megtervezni, vagy valamely nagyberuházás (pl. ipari kombinát) helyes és gazdaságos működésével kapcsolatban kell a megfelelő tájra vonatkozóan a kérdéseket koordináltan megoldani.

Ezekben az esetekben a tervezés nincs egy határozott régió területéhez kötve, esetleg túlnő annak keretein. A feladat megoldása kapcsán mindig szem előtt kell tartani a vele kisebb vagy nagyobb mértékben összefüggő egyéb regionális kérdéseket. Ezek az egy témához kapcsolódó regionális tervezési munkák.

A tervezés szemlélete mindkét esetben ugyanaz.

2. Regionális fejlesztési alapeszme

A regionális terv célkitűzése a vonatkozó terület perspektivikus fejlesztése. Ez többnyire egy speciális termelési ág vagy más olyan körülmény fejlesztését jelenti, amely érdemessé teszi és egyben meghatározza a regionális fejlesztést. Ez az ún. főprofil.

A regionális tervezésnél a régió főprofilját meg kell állapítani mennyiségileg és minőségileg is, és ennek megfelelően kell a régiót kifejlesztetni, hogy szerepét a legmegfelelőbben tölthesse be a népgazdaságban. Kell lenni tehát egy elhatározásnak, célkitűzésnek, amely a régió felfejlesztésének jellegét és mértékét megállapítja. Ezt az elképzelést, illetve elhatározást nevezzük *regionális tervezési alapeszmének*. A regionális fejlesztési alapeszmén — a regionális tervezésnek általános fejlesztési célkitűzésein túlmenően — azt a különlegesen meghatározott célt értjük, amelyet a régió fejlesztése során megvalósuló beruházásokkal a kormányzat el óhajt érni. Ilyen alapeszme lehet pl. egy határozott profilú ipari táj kifejlesztése (kohászat, szénbányászat, textilipar stb.) vagy speciális profilú mezőgazdasági táj kifejlesztése (öntözés, kertgazdálkodás, gyümölcs-

termelés, belterjes állattenyésztés stb.), illetve különleges profilú összefüggő tájegység kialakítása (pl. üdülés).

Minden régió fejlesztésének első lépése a fejlesztési alapeszme megállapítása. Az eltérő adottságok és lehetőségek következtében az egyes régióra vonatkozó fejlesztési alapeszme speciális és jellegzetes. Így többnyire ahány régió, annyiféle alapeszme van. Különbség mutatkozik közöttük aszerint is, hogy az egyes régiók szerepe milyen súllyal jelentkezik az ország gazdasági életében. A regionális tervezési alapeszme megfogalmazása vagy az országos népgazdasági terven alapul, vagy tüzetesebb vizsgálatok, kutatások alapján válik nyilvánvalóvá teljes egészében, tehát visszahat a népgazdasági tervre, annak végleges kialakítására. Az alapeszme az általános fejlesztési elgondolásokon túlmenő célkitűzés, amelynek megvalósítása a tervben többletként jelentkezik.

3. Tervezési időszak

Minden terv megvalósítása időt vesz igénybe. Minél nagyobbak a megvalósítással együtt járó beruházások, általában annál hosszabb időt vesz igénybe a kivitelezése. A regionális tervezésnél a beruházások igen nagyméretűek, ezért tervezésük és kivitelezésük általában hosszú időt vesz igénybe.

A tudomány és a technika egyre gyorsabb fejlődése, a társadalom igényeinek fokozódó növekedése arra int, hogy még komplex szervezés esetén is fennáll az a lehetőség, hogy a mai technikai módszerek, a gazdasági élet mai körülményeinek ismeretében készülő terv a túl hosszú tervezési időszak elteltével már nem fogja kielégíteni a fellépő igényeket, esetleg korszerűtlenné, elavulttá válik. Rugalmas, változtatásokra, helyesbítésekre módot engedő tervezéssel ennek lehetőségét természetesen csökkenthetjük, de egészen ki nem küszöbölhetjük. Ezért a tervezési időszak megállapításánál figyelembe veendő szempont: a még belátható fejlődés időszaka, a terv legnagyobb volumenű komplex beruházásának megvalósítási időszaka.

A tervnek egyrészt mindig perspektivikusnak kell lennie, mivel minden esetben a későbbi, sokszor még előre nem látható fejlődés lehetőségét kell biztosítani, másrészt a tervnek számolnia kell a realitásokkal és a jelenlegi szükségletek alapján tervezett megoldás reális megvalósításával.

Reálisan végrehajtható terveket csak a célkitűzések és a rendelkezésre álló adottságok gondos összevetésével készíthetünk. A tervezési időszak meghatározása megnyugtató módon csak a lehetőségek pontos ismeretében végezhető el. A tervezési időszak megállapításánál mindig szem előtt kell tartani, hogy a regionális terv távlati jellegű terv, ezért a fő feladat az, hogy a célkitűzések megoldá-

sának lehetőségeit biztosítsuk. A tervezési időszak meghatározását megkönnyíti, ha a megvalósítás során végrehajtandó beruházásokat jelentőségüknek megfelelően csoportosítjuk. Így tulajdonképpen a megvalósításra kerülő beruházásokat három csoportba sorolhatjuk.

a) Vannak olyanok, melyek azonnal szükségessé válnak, így tehát megvalósításukat egy ötéves tervidőszak alatt be kell fejezni.

b) Vannak olyanok, melyek konkrétan meghatározhatják és a távlati fejlődés első megvalósítási ütemét képezik. Ezeket a konkrétan előírt és műszaki tervekben is kidolgozandó beruházásokat a táj nagysága és jellege, valamint a beruházások volumene szerint kb. 10—15 év távlatában kell megtervezni.

c) Vannak olyan beruházások, melyekkel ma csak mint lehetőségekkel számolhatunk, vagy amelyek olyan nagyméretűek, hogy tervezésük és megvalósításuk igen hosszú időt vesz igénybe. Ezek a hosszúlejáratú, részleteikben még előre nem látott beruházások 25—40 éves, vagy még ennél is hosszabb tervezési időt jelenthetnek.

A tervezési időszakot — a fentiekben elmondottak figyelembevételével — a nagyberuházások határozzák meg. Ezen az időszakon belül ütemezhetők a kisebb beruházások, olyan sorrendben, ahogy ezt a fejlesztés során kijelölt szerepük szükségessé teszi. Amennyiben a nagyberuházások több ütemben hajthatók végre, figyelemmel kell lenni kölcsönhatásaikra is, és arra, mennyiben segítik elő egyes kisebb beruházások a nagyobbak megvalósítását. A sorrendiség, az ütemezés és a tervezési időszak kérdése így módon szorosan összefügg egymással. A sorrendnek hatása van az ütemezésre. A terv végrehajtása mindjobban szélesedő tevékenységet követel, míg megvalósul az »ideális állapot«, a terv teljes végrehajtása.

Az első tervezési ütem a megindulás fázisa. Itt kell lerakni a megvalósítás alapjait, végrehajtani azokat a beruházásokat, amelyekre a további fejlesztés érdekében feltétlenül szükség van. A tervezési időszaknak ez az üteme részletesen kidolgozható, konkrétan megtervezhető, időben pontosan lehatárolható.

Ezen az ütemen belül is sürgősségi sorrendet állapíthatunk meg. Így külön jelentkezhet az ún. azonnali, sürgős beruházások üteme. Ennek megfelelően alakul a tervezési idő is.

A távlati tervezési időt a szükséges és előre látható nagyberuházások megvalósítási időtartama adja meg, ami általában 25—40 év lehet. Ez idő alatt feltétlenül el kellene érni a terv által körvonalazott ideális állapotot, amennyiben időközben a terv nem módosulna.

Az első tervezési időszak az az ütem, melynek keretében a megvalósításra kerülő beruházások már döntő módon és eredményesen az ideális tervben le-

fektetett célok egy részének konkrét megvalósítását jelentik. Ez az időszak 10—15 év. Ezen belül van az ún. azonnali, sürgős ütemnek megfelelő 5 éves időszak is.

A tervezési időszakra a regionális fejlesztési terv tesz javaslatot, melyet végérvényesen magában a tervben kell megállapítani.

4. A regionális tervezés általános munkamenete

A regionális tervezés az országos népgazdasági távlati fejlesztési terveken alapuló, azoknak elveit meghatározott területre alkalmazó tevékenység, amely ugyanakkor kiindulópontja a város- és községfejlesztési terveknek.

A regionális tervezésnek ideális munkamenete — a nagyból a kicsi felé haladó tervezés —, lépései: 1. országos terv — a népgazdaság perspektivikus fejlesztési terve, 2. területi tervek — regionális tervek (nagy-, közép- és kistáji terv), 3. városok és községek általános és részletes tervei, 4. létesítmények műszaki tervei.

Nem is kétséges, hogy az egymástól elszigetelt, az összefüggésekből kiragadott települések tervei vagy a regionális tervek hiányosak; nem vesznek — mert nem vehetnek — figyelembe minden szempontot és kapcsolatot, s ezért nem is illeszkedhetnek harmonikusan az ország vagy országrész szerkezetébe, illetve szervezetébe.

A regionális tervezés munkamenete a következőképpen alakulna:

1. A népgazdaság fejlesztésének általános irányelvei, amelyet a párt és a kormány meghatároz, kidolgozzák az egész országra kiterjedően az ágazati, illetve szakmai távlati fejlesztési terveket.

2. Az így elkészült távlati szakmai-ágazati fejlesztési tervek a népgazdaság távlati fejlesztési tervében egyeztetést nyernek. Így a párt és a kormány által jóváhagyva, szakmai-ágazati távlati fejlesztési tervre bontva, készülnek el az ágazati műszaki keverttervek.

3. A regionális tervezési munka megindításának első lépéseként, megfelelő széleskörű feltárás alapján készül el az országos tájbeosztási terv.

4. Ezután kerül sor az egyes régiók tervének elkészítésére. Elsősorban a nagytájak tervét kell elkészíteni a sürgősség sorrendjében. Ezen belül készülnek el a megoldandó kérdéseknek megfelelően az egyes közép-, illetve kistájak tervei.

5. A regionális tervek ún. első üteme az ötéves Népgazdasági Tervek és az éves tervek kidolgozásánál feltétlenül figyelembe veendő.

6. A regionális tervek elkészítése után kerülhet csak sor az egyes városok és községek távlati fejlesztési terveinek és azután a városok és községek általános, majd részletes terveinek elkészítésére.

Gyakorlatunk eddig nélkülözi ezt a felülről lefelé irányuló tervező munkát. Mindaddig, amíg a népgazdasági tervezés színvonala a regionális tervezés ideális munkamenetének megvalósítását nem teszi lehetővé, és a gyakorlati élet mégis megköveteli egyes regionális tervek elkészítését, a tervezés menete az előbbiektől eltérő lesz. A regionális tervezés szükségessége többek között a következő esetekben jelentkezhet:

a városok általános tervezésével kapcsolatosan városkörnyéki tervek készülnek; ezek a tervek nagyvárosok esetén egyben regionális jellegű tervek is;

országos nagy beruházások tervezése a kapcsolódó kérdések egész sorát veti fel; ez maga után vonhatja a beruházás környékének, régiójának megtervezését is;

olyan tájak tervének elkészítése, melyekben kaotikus termelési, szállítási vagy egyéb viszonyok vannak, a táj fő profilja nincsen kialakítva vagy gazdaságosan megtervezve, jóllehet erre nyilvánvalóan szükség volna.

A gyakorlati élet tehát megköveteli, hogy egyes régiók tervét elkészítsük, hogy ezáltal egyes tájegységeken belül a termelést gazdaságosabban lehessen megszervezni, hogy országos jelentőségű beruházásaink ésszerűbben legyenek diszlokálhatók, s hogy a városfejlesztési terveket szélesebb megalapozottsággal lehessen elkészíteni. A regionális tervezés megindítását elősegíti a nagyszámú, már elkészült városrendezési terv is, melyek szükségszerűen már a szóban forgó város szűkebb környékével is foglalkoznak, s így bizonyos mértékben támpontokat is nyújtanak egy-egy régió megtervezéséhez. Az önálló regionális tervezés ilyen körülmények között természetesen nem lehet teljes értékű mindaddig, míg az országos terven alapuló, a nagyból a kicsibe irányuló tervezés munkája teljes mértékben megindulhat. Ezért addig minden regionális tervet csak *regionális tervvázlatnak* tekinthetjük.

*

A regionális tervezési alapeszme kialakítása, a tervezési időszak meghatározása és a regionális fejlesztési terv (tervezési program) elkészítése is már bizonyos előkészítő munkákat tesz szükségessé.

Az alapeszme megfogalmazásához ismerni kell a termelés, közlekedés, népesség, természeti adottságok jellemző adatait országos viszonylatban és nagy vonalakban az adott régióra vonatkozóan is. A tervezési időszak meghatározásánál a régió eddigi fejlődésének rövid áttekintését, valamint jelenlegi helyzetét, fejlettségét illetve elmaradottságát, a fejlesztés lehetőségeit, stb. nagyobb részletességgel kell számba venni. A fejlesztési tervhez pedig össze kell gyűjteni a rendelkezésre álló történeti, statisztikai és térképanyagot, azokat egymással össze kell vetni, ki kell értékelni.

Ezért szükséges, hogy a régió területén ilyen mérvű *előkészítő munkákat*, a helyzetet és a lehetőségeket feltáró vizsgálatokat, tudományos kutatásokat, felméréseket, megfigyeléseket és egyéb sokrétű előkészítő jellegű munkát végezzünk el. Az előkészítő munkák a fejlesztési tervkészítés és a tervezés előtti szükséges és lényeges lépésnek tekintendők. A régió fejlesztési tervének ezekre is kell támaszkodnia.

A *fejlesztési terv* gazdasági jellegű terv, mely meghatározza a régió fő profilját és szerepét, illetve ennek eléréséhez szükséges tervezési irányelveket.

A *tervezés feladata* a regionális fejlesztési terv műszaki-gazdasági kifejtése, a végrehajtás módjának meghatározása, az egymással egy időben és az egymás után jelentkező feladatok összehangolása.

Így a regionális tervezés három fő lépése: 1. előkészítő munkák, 2. fejlesztési terv készítése, 3. tervezés.

II. FEJEZET

A regionális tervezést előkészítő munkák*

A regionális tervezési munka csakis akkor lehet eredményes, ha tervezés előtt széles és alapos előkészítő munkák folynak. Az előkészítő munkák a regionális tervezésnél sokoldalúbbak, mint a településtervezési munkáknál, a feladat nagyobb mérete és komplexebb jellege miatt. Az előkészítő munkáknak egyik jellemzője, hogy hosszú időt vesznek igénybe, és így a tervezés megindulása előtt jó előre be kell indítani őket, mert helyes, ha az ilyen munka eredménye rendelkezésre áll akkor, amikor a regionális tervezés elvégzésének szükségessége felmerül. Ezért érdemesnek látszik, hogy az előkészítő munkák közül a hosszú lejáratúak a konkrét regionális tervezési munkák előtt az ország egész területére előre elkészüljenek.

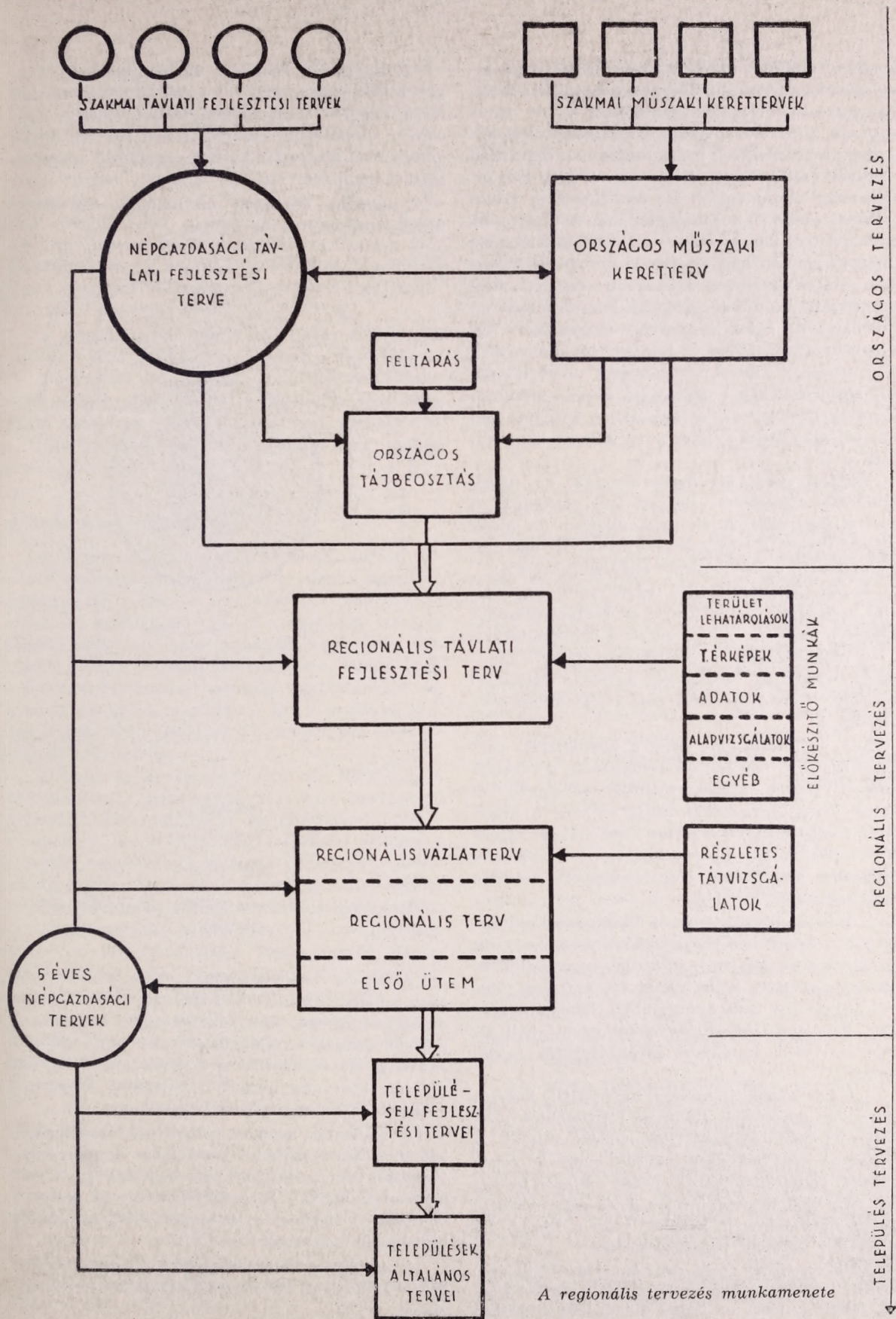
Az előkészítő munkákat a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. a régió elhatárolása,
2. térképanyag beszerzése,
3. adatgyűjtési munkák elvégzése,
4. vizsgálatok kidolgozása és egyéb segédletek biztosítása,
5. regionális fejlesztési terv elkészítése.

1. A régió előzetes lehatárolása

Akár meglevő országos tájbeosztás alapján kell a nagy általánosságban meghatározott régióra tervet készíteni, akár ennek hiányában önálló régió tervét kell elkészíteni, szükséges a kérdéses régió előzetes lehatárolása. A lehatárolást sokféle körülmény határozza meg. A régió területén a fő profil megvalósí-

* Ezt a fejezetet kivonatossan ismertetjük.

A regionális tervezés munkamenete

tása és az általános fejlesztést célzó beruházások elhelyezése és szükséges műveletek végrehajtása a feladat. Ehhez egy eléggé meghatározott terület szükséges, az ún. tervezési terület. Meg kell jegyeznünk itt, hogy a beruházások megvalósításának érdekében a legtöbb esetben olyan kérdéseket is meg kell oldani, melyekhez távolabb eső területeket is érintő intézkedéseket kell foganatosítanunk. A régió területének helyes kialakítását és lehatárolását többféle szempont alapján kell elvégeznünk. A nagytájak lehatárolása viszonylag könnyebb feladat, mert ezeknél a természeti és gazdasági-földrajzi tényezők döntőbbek. Az egész tájszerkezet alapegységeit képező kistájak nagysága és területe is könnyebben meghatározható, mivel az egymásra utalt, kifejlődött központok közül együtt élő kisebb népességcsoportok már jobban kialakultak. A középtáj méretű táj elhatárolása jelenti a legnagyobb problémát.

Minden egyes táj meghatározását az egyedi szempontok figyelembevételével kell elvégezni. A munkát nem végezhetjük mechanikusan, de mégis célszerű ezeket a körülményeket külön is megvilágítani. Ezeket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A régió elhatárolásának egyik szempontja az, hogy a népgazdasági célkitűzések megvalósításához szükséges területet egy táj keretein belül biztosítsa.

A régió társadalmilag többrétű legyen, a munkásság, parasztság, értelmiség egységes életkeretben együtt élve, életformáik erős kölcsönhatást fejthessenek ki.

Arra kell törekedni, hogy a kialakítandó gazdasági egységek egy régióba tartozzanak, s a kisebb homogén jellegű gazdaságföldrajzi egységeket ne vágjuk ketté. Ugyanakkor itt is — mint a társadalmi tényezőknél — komplex régió kialakítására kell törekedni. Így tulajdonképpen a termelőerők egyenletes elosztásának elve jelentkezik ebben a kérdéskomplexumban is.

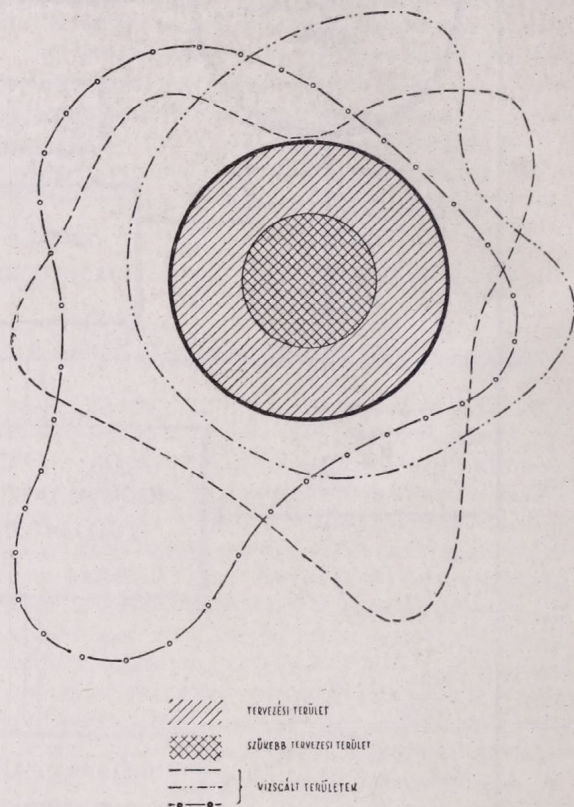
A fizikai földrajzi tényezők bizonyos fokig megszabják a lehetőségeket, kereteket — közvetlenül pusztán jelenlétükkel vagy közvetve, a megváltoztatásukhoz szükséges költségek révén. A fizikai földrajzi tényezőket nem önmagukban, hanem a hozzájuk kapcsolódó létesítményekkel együtt kell figyelembe venni, szerepüket egyéb tényezők módosíthatják.

A táj és központja szerves, funkcionális kapcsolatban van egymással. Az egyes tájközpontok vonzaskörzete nem egységes, funkcióként változó. A tájközpont tulajdonképpen vonzaskörzete az egyes funkciók vonzaskörzeteiből adódó átlagos terület lesz. Arra kell törekedni, hogy a táj egész területe szerves része legyen a meglévő vagy a később ki-fejlesztendő központ vonzaskörzetének.

A közlekedésnek döntő szerepe van a táj lehatárolásánál, tulajdonképpen az egész táj életműködésének feltétele, mert az összes funkciókat közvetíti.

A regionális beosztást az országhatáron alapulva kell megtervezni. A belső közigazgatási határok (megye-, járás-, községhatárok) kisebb mértékben adottságként szerepelhetnek, szükség esetén azonban az igazgatási határok megfelelő indoklással korrigálhatók.

Feltétlenül szükséges az országos tájbeosztás kialakíthatóságának biztosítása.

A regionális tervezési terület elhatárolásának sémája

Általános szempontként kiemelhetjük azt, hogy minden táji beosztás legkisebb területi és gazdasági alapegysége a kistáj. De egyéb szempontok is befolyásolják a régió határának megállapítását. Így meg kell emlékezni a honvédelem különleges és esetenként más formában jelentkező érdekeiről és egyéb különleges körülményekről is.

A regionális tervezési problémák sokrétűségéből következik, hogy tulajdonképpen egyféle lehatárolással nem oldhatjuk meg a feladatot. Az elmondottak alapján kézenfekvőnek látszik, hogy a tervezésnek megfelelően háromféle területet különböztessünk meg. Ezek:

1. A szűkebb tervezési terület, melynek keretében a fő profillal kapcsolatos kérdéseket kell megoldani.

2. A tulajdonképpeni tervezési terület az előbbinél nagyobb terület, mely a régió társadalmi-gazdasági egységét reprezentálja. A tervezési munka tulajdonképpen erre a területre vonatkozik.

Egyes témák problémaköre túlterjedhet a tervezési terület határán (pl. gyorsforgalmi autópálya, vasútvonal, távvezeték, vízellátási hálózat stb.), ezért szükség lehet a tervezési munkának egyes témákban a szomszédos, kapcsolódó területekre való kiterjesztésére. A szomszédos, kapcsolódó területet ilyen esetekben mindig kistáj nagyságú egységekben kell figyelembe venni.

3. A vizsgálandó terület körülveszi a tervezési területet. Erre a területre kihatnak a tervezési terület rendezési munkái és a beruházások funkcionális hatásai, ezért ezeket a regionális terv megfelelő elkészítése érdekében meg kell vizsgálni. Ez a terület változó nagyságú aszerint, hogy milyen témakörben kerül megvizsgálásra.

2. Térképanyag beszerzése

A tervezési munka csak korszerű, pontos térképek segítségével történhet. Az egyes feladatok kidolgozásához más és más fajtájú, méretarányú térképet használunk. Mivel a regionális tervezés sokféle problémát foglal magában, s egyszerre több regionális terv is készül az országban, fontos, hogy a használatos térképek egységes méretarányúak legyenek, s a rajtuk alkalmazott jel- és színelv azonos legyen. A térképeknek jól és könnyen olvashatóknak kell lenniük.

Helyes, ha az egységes módszer érdekében a térképfajtákat, jelkulcsokat szabvány formájában kötelezően kell alkalmazni. Az ábrázolandó, illetve vizsgálandó terület nagyságától függően változik a térképek méretaránya, de minden regionális tervezésnél egy területről az ábrázolás jellege szerint mindig háromféle térkép beszerzésére van szükség.

Az összefoglaló jellegű térkép a leglényegesebb természeti képződményeket, illetve emberi létesítményeket ábrázolja, és nagyvonalú áttekintésre alkalmas, tervvázlat kidolgozásához szükséges.

Az általános jellegű térkép, amely minden a tervezés szempontjából lényeges adottságot feltüntet, tehát az előbbinél részletesebb és általában a tervezésnél használatos.

A részletes térkép — méretarányától függően — az összes képződményt és létesítményt ábrázolja, melynél a sok részlet már az egész áttekintés rovására megy, de tájékoztatást nyújt a tervezést befolyásoló részletes adottságokról; általában a vizsgálatokhoz szükséges, illetve a regionális tervezéssel kapcsolatos részletkérdések megoldási lehetőségeinek mérlegelésénél használatos.

Regionális tervezési munkánál a következő térképeket kell előre beszerezni.

Az átnézeti térkép általában többszínű ábrázolásban tartalmazza az ábrázolt terület összes jellemző tulajdonságait. A méretarányának megfelelő részletességgel feltünteti a domborzatot, vízrajzot, erdőt, rétet, mezőgazdasági művelési ágakat és a településeket, a közlekedési (vasút-, út-, vízi) hálózatot, repülőtereket, a közigazgatási határokat s minden olyan természeti alakzatot, amely rendezési szempontból figyelmet érdemel. Ezek mellett szükségessé válhatnak olyan térképek is, amelyek különösen egyes szempontokból mutatják be a terület adottságait, pl. hegy- és vízrajz, politikai beosztás, közlekedési hálózat, termelési ágak, növénytakaró stb., és a többi szempontból csak tájékozást nyújtanak.

A légifénykép-térképek elengedhetetlenül fontos segítséget nyújtanak a nagy áttekintést kívánó tervezési munkához, és egyben plastikusan, a valóságos helyzetnek megfelelően, részleteiben is ábrázolják a földfelszínt. Részletességük a felvételi magasságtól függően változik.

Az alaptérkép mindig egy színnyomásban készül. Ha a méretarány 1:50 000-nél nagyobb, akkor teljes részletességgel, ha ennél kisebb, a méretarányának megfelelő részletességgel, ábrázolja a területnek a tervezés szempontjából lényeges jellemző tulajdonságait, természetes alakzatait és létesítményeit. Az alaptérképeken kell kidolgozni a vizsgálati kartogramokat, valamint a tervet tartalmazó tervlapokat, illetve tervtérképeket is. A szükségletnek megfelelően többféle alaptérképet kell használni. Ezek: általános alaptérkép, közlekedési alaptérkép, közigazgatási alaptérkép, települési alaptérkép, népességi alaptérkép.

Az alaptérképek részletessége a terület nagyságától függően változik. Nagy méretarányú, tehát részletesebb terveknel nem szükségesek specializált alaptérképek, mert ezek összevontan is ábrázolhatók, kis méretarányú alaptérképeknél azonban szükség van többféle alaptérképre.

A regionális tervezéshez a felsorolt térképen kívül még sokféle, egyéb térképre is szükség van. Ezeket előírni nem lehet, mivel a tervezési terület nagyságától, de főleg jellegétől és természeti adottságaitól függenek.

Az összes térképekre egyaránt egységes előírások vonatkoznak, melyek részben a térképek ábrázolására, részben a kiállítás módjára terjednek ki. A regionális tervezésnél használatos minden térképet, illetve térképszerű ábrázolás kartogramot, tervtérképet szabványos kellékekkel együtt kell elkészíteni. Meg kell még említeni, hogy hivatalosan a következő méretarányokat rögzítették: 1:3 000 000, 1:1 500 000, 1:1 000 000, 1:750 000, 1:400 000, 1:200 000, 1:100 000, 1:50 000, 1:25 000, 1:10 000, 1:5000, 1:2000, 1:1000, 1:500.

3. Adatgyűjtés

A regionális tervezéshez a régió jelenlegi helyzetének pontos és igen alapos ismerete szükséges. Ezért a régió és a vizsgált terület jelenlegi állapotát megfelelő mélységig fel kell tárni és ki kell értékelni a fejlesztési lehetőségeket. Ezeket az ismereteket csak nagyszámú adatból lehet megszerezni. Az »adat« fogalmat a legáltalánosabb értelemben kell érteni, vagyis az adatok közé tartozik a számszerű, tulajdonképpen statisztikai adatokon kívül minden a területre vonatkozó elhatározás és elképzelés, valamint a tudományos kutatások eredményei is.

A regionális tervezéshez szükséges adatokat a következő csoportokba sorolhatjuk: statisztikai jellegű adatok, tudományos kutatások, kormányzati és helyi szervek véleményei, helyszínelés.

4. Vizsgálatok

Minden tervezési munkát helyzetfeltáró vizsgálatoknak kell megelőzniük. A tervezési munka egyes fázisai más-más jellegű és mélységű vizsgálatokat követelnek meg. A nagy-, közép- és kistájak, végül az egyes települések, településrészek tervéhez szükséges vizsgálatok a megtervezendő terület nagyságától függően egyre mélyrehatóbbak és részletesebbek lesznek.

Az *alapvizsgálatok* minden tervezési témakörben elkészítendőek. Ezek általános jellegű, áttekintő szemléletű vizsgálatok. A regionális fejlesztési terv elkészítéséhez szükségesek elsősorban, de a regionális tervezésnél is nélkülözhetetlenek.

A *részletes vizsgálatok* elkészítése közvetlenül a regionális tervhez kapcsolódik és a terv készítése közben felmerülő kérdések tisztázásához szükséges. Ezek minden témában mélyrehatóbbak az alapvizsgálatoknál. A részletes vizsgálatok a vizsgált terület (régió) jellegének megfelelően egyes témakörökben, különösen a fő profil és a hozzákapcsolódó témák kérdésében sokkal nagyobb részletességgel hajtandók végre, mint az egyéb témakörökben.

A vizsgálatok általában két részből állanak: vizsgálati térképekből (kartogramokból) és szöveges részből. A kartogramokon az ábrázolható adatok közül mindazokat fel kell tüntetni, melyek egy-egy témakör komplex feltárásához szükségesek, a szöveges rész pedig mindazokat a táblázatokat, leírásokat és egyéb mellékleteket tartalmazza, melyek térképen nem ábrázolhatók, de amelyekre a tervezés során szükség lehet.

A vizsgálati térképeknél alkalmazandó méretarányok a vizsgálatok jellegétől és a vizsgált terület (régió) nagyságrendjétől függenek. A vizsgálatokat mindig alaptérképeken kell kidolgozni.

Általában minden régióra a következő alapvizsgálatokat kell elkészíteni:

A) A *természeti és általános adottságok* témakörében:

Az egyes vizsgálatok szükség szerint több, megfelelő méretarányú települési alaptérképen készülnek, megfelelő szöveges melléklettel, mely leírást és egyéb mellékleteket (táblázatok, grafikonok stb.) tartalmaz.

Domborzati és vízrajzi viszonyok vizsgálata. Feltüntetendők: domborzati viszonyok (jellegzetes rétegvonalakkal), folyók, tavak, csatornák (vízhozamok, vízállás stb.), ár-, bel- és talajvízveszélyes területek, mocsarak, meredek, sziklás, omlásos, csúszásra hajlamos területek; források, víznyerőhelyek, gyógy- és hévvizek a jellegzetes adatokkal (vízhozam, összetétel, hőfok stb.), jellegzetes mikroklimájú területek. Az általános makroklima jellemző tényezői (hőmérsékleti, csapadék-, napfény- és szélviszonyok) a leírásban részletezendők.

Talajviszonyok vizsgálata. Feltüntetendők: talajfélésegek (talajtérkép).

Területfelhasználási vizsgálat. Feltüntetendők: művelési viszonyok, erdők, a mezőgazdasági művelés alá vont területek, települések területei, nagyobb vízfelületek, terméketlen területek, különleges területek stb.

Természetvédelmi és tájéssztétikai kérdések vizsgálata. Feltüntetendők: természeti és tájvédelmi körzetek, táji jelentőségű műemlékek, természeti jellegzetességek, kilátópontok és kilátási irányok, jellegzetes felszíni alakulatok.

B) A *népesség* témakörében:

Települési alaptérképen készítettendők a vizsgálati kartogramok, melyekhez a szövegszerű leíráson kívül grafikonok, táblázatok stb. is szükségesek.

Népességeloszlás vizsgálata. Feltüntetendők: 50 lakosnak megfelelő pontokkal az effektív lakóhely ponttérképszerűen.

Népességszám és változásainak vizsgálata. Feltüntetendők: a fontosabb települések lakosszáma, a lakosság jellegzetes fejlődése: a természetes és tényleges szaporodás, vagy fogyás területegységenként, a kor, nem és családi állapot szerinti megoszlás; átlagos háztartási, család- és gyermeklétszám, valamint az egyéb jellemző demográfiai adatok.

Népegészségügyi vizsgálat. Feltüntetendők: a fertőző és tájbetegségek elterjedettsége, halálozási okok területenként, a születési arányszám.

Foglalkozási viszonyok vizsgálata. Feltüntetendők: a foglalkozási megoszlás, a keresők és eltartottak aránya jellegzetes területegységenként és foglalkozásonként, a munkaerő-szükséglet, az idénymunka kérdése, a foglalkoztatottság, háziipari, népművészeti, néprajzi jellegzetességek.

C) A *termelés* témakörében:

Bányászati, energia- és ipari termelés vizsgálata. A települési alaptérképen feltüntetendők a megfelelő leírásokkal, mellékletekkel, kimutatásokkal

kal: a természeti kincsek fekvése, kibányászott és még kibányászható területek és készletek fekvése; bányák és energiatermelő üzemek, valamint kohászati és ipari üzemek jellege, termelési viszonyai, nyersanyag-, energia-, iparivíz- és munkaerőszükséglete, szállítási és kooperációs kérdések, különböző üzemek zavaró hatásai által érintett területek, a termelő üzemek jelentősége országos viszonylatban.

Mezőgazdasági termelés vizsgálata. A települési alaptérképen feltüntetendő a megfelelő mellékletekkel: a jellegzetes művelési ágmegoszlás, az átlagos termésmennyiségek és termésátlagok, az állattenyésztés jellemző adatai, az erdőgazdaságok területe, állami gazdaságok, termelőszövetkezetek és magánosok kezén levő földek, kísérleti telepek, gépállomások, öntözőművek és öntözéses területek, mezőgazdasági munkaerő-szükséglet, mezőgazdasági termelési-fogyasztási mérleg.

D) A közlekedés témakörében:

A közlekedési alaptérképen készítenők a szükséges mellékletekkel:

Közlekedési hálózat vizsgálata. Feltüntetendők: út-, vasút- és vízi úthálózat, valamint a repülőterek, műtárgyak és közlekedési létesítmények, jelleg és állapot szerint.

Tájéközpontok megközelítésének vizsgálata. Feltüntetendők a jellegzetes tájéközpontok, vasúti és közúti $\frac{1}{2}$, 1 és 2 órás izokronjai.

Forgalomintenzitás vizsgálata. Feltüntetendők: a közúti és vasúti személy- és áruforgalom, a napi inga-vándorforgalom, a területre vonatkozó baleseti statisztika.

E) A településszerkezet témakörében:

Településszerkezeti vizsgálat. Feltüntetendők a települések jelleg, lélekszám és területi szerepkör (tájéközponti szerep stb.) szerint; az egyes települések vonzáskörzetei kis-, közép- és nagytáji szinten, a jellegzetes településeknél kül- és belterületi népesség aránya, jellegzetes területegységenként a centralitás.

F) Az ellátottság témakörében:

Lakosság ellátásának vizsgálata. Feltüntetendők: az épület- és lakásvizonyok jellemzői, a települések egészségügyi, oktatási, kulturális és kereskedelmi intézményekkel való ellátottsága, az ellátott és el nem látott területek fekvése.

G) A közigazgatás témakörében:

Közigazgatási vizsgálat. Feltüntetendők: a közigazgatási határok, a közigazgatási területi beosztás az összes igazgatási szervek székhelyével.

A fenti vizsgálatok részben egy kartogramon ábrázolhatók, részben a témakör feltárására több kartogram szükséges. Ez a vizsgált terület nagyságától, az ábrázolás méretarányától, a terület terme-

lési jellegétől és egyéb jellegzetes körülményeitől függ.

Részletes vizsgálatok során az alapvizsgálaton túlmenő részletességgel kell vizsgálni a kérdéses régió fő profilját és a hozzá szorosan kapcsolódó témaköröket.

Igy pl. **üdülési fő profilú** táj esetén részletesen kell vizsgálni az üdülők és vendéglátóipari létesítmények elhelyezkedését és befogadóképességét, az élelmiszerellátás kérdéseit, a közlekedési lehetőségeket, az újabb üdülőhelyek létesítésének lehetőségeit és a turisztika, a sport és a természetvédelem kérdéseit.

Ipari vagy bányászati fő profilú táj esetén az alapvető vizsgálatokon túlmenő részletességgel kell megvizsgálnunk az üzemi termelés kérdéseit és a fejlesztés lehetőségeit, a szállítást, a kooperációt és a melléktermék-feldolgozás kérdéseit, valamint az élelmiszerellátást és a közintézményellátást, a települési szerkezet és tájeshztika kérdéseit.

Mezőgazdasági fő profilú táj esetén az exportlehetőségek, szállítási kérdések és az ipari feldolgozás kérdésén kívül az üzemi tájegységek megszervezésének és az egyes növény-, illetve állatfajták termelésének, illetve tenyésztésének feltételeit kell részletesen vizsgálni, s az üzemszervezési kérdésekhez kapcsolódóan fel kell tártani a településszerkezet adottságait és a közintézmény-ellátás lehetőségeit.

A vizsgálatok elkészítésénél kívánatos, hogy a vizsgálatokat az a tervező szerv végezze, amely azokat fel is fogja használni. Célszerű, hogy a vizsgálatok egységes elkészítésének módját bemutató, ún. vizsgálati útmutató alapján készüljenek el a vizsgálatok. Eszerint minden egyes vizsgálati dokumentáció a következőket tartalmazza: a vizsgálat céljának ismertetését, a felhasználandó források felsorolását és azok beszerzési helyének meghatározását, a felhasználandó alaptérkép megjelölését, az adatok feldolgozásának módját, a számítások módszereit, a kidolgozandó táblázatok, és grafikonok (diagramok) mintáit, a különleges ábrázolások jelkulcsát, a csatolandó műleírás tartalmi vázlatát és a kidolgozás módját bemutató mintalapot.

*

A regionális tervezés sokfelé ágazó, sok szakembert foglalkoztató munka. Fokozottan szükséges tehát, hogy az egyes munkafázisok kidolgozása egységes módon, az elkészült vizsgálatok, tervlapok, ábrák kidolgozása egységes fogalmi, szín- és jelkulcs alapján történjék. Ez nagymértékben megkönnyíti a regionális tervezéssel kapcsolatos összes munkák érthetőségét, és sok felesleges zavarnak, bizonytalanságnak és vitának veszi elejét. Ezek a segédletek a következők: nomenklátúra; térképek és kartogramok rajzmodora; egységes színkulcs.

5. Regionális fejlesztési terv (program) elkészítése

A regionális fejlesztési terv gazdasági jellegű terv, amely a népgazdasági terv általános direktíváinak megfelelően megadja egy régió fejlesztésének célkitűzéseit és irányelveit; előírja az elérendő cél megvalósításához szükséges nagyobb beruházásokat, azok elhelyezésének, műszaki megvalósításának általános elveit, valamint a megvalósítás időtartalmát, ütemét és — hozzávetőlegesen — költségét.

Ez a tervfajta az országos népgazdasági tervnek egy bizonyos területre vonatkoztatott részletesebb kibontása, másfelől a vonatkozó terület általános fejlesztésének a népgazdasági terv keretébe szervesen beleilleszkedő megoldása.

Ebből következik, hogy a fejlesztési terv elkészítésénél egyrészt a Népgazdaság Távlati Fejlesztési Tervéből, másrészt az érdekelt táj adottságaiból és fejlesztési lehetőségeiből kell kiindulni és a sokféle szempont koordinálásának, szintézisének kell lennie.

A regionális fejlesztési terv elkészítésének több alapon kell nyugodnia. Ezek:

a) *Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terve.* A népgazdasági tervnek az egész országra megadott távlati fejlesztési elgondolásai minden regionális terv alapját képezik, mert országos méretekben megadják az elérendő távlati célt. A Népgazdaság Távlati Fejlesztési Terve alapján ki kell dolgozni a szóban forgó területre vonatkozó fejlesztési irányelveket, ki kell értékelni a területnek az ország életében betöltött szerepét, különleges profilját, adottságainak legmegfelelőbb felhasználását.

b) *Országos Műszaki Keretterv.* A terv tartalmazza az országos jelentőségű, nagy távlati beruházások műszaki megoldását, nagy általánosságban — így a régióra vonatkozó része határozott kiindulási adatnak tekintendő.

c) *Szakmai Távlati Fejlesztési Tervek.* Ezeket a szakmai távlati fejlesztési terveket a Népgazdaság Távlati Fejlesztési Tervének általános célkitűzései alapján az egyes szakminisztériumok készítik el saját területükre. Bizonyos részletességgel megadják az országos terv megvalósításának módját a kérdéses szakma területén.

d) *Ágazati Műszaki Kerettervek.* Amennyiben a területrendezés már eljutott volna arra a fokra, hogy a szakmai távlati fejlesztési tervek koordinált ágazati műszaki tervekben lennének lefektetve, a régiók fejlesztési tervét ennek alapján könnyen és egyértelműleg lehetne elkészíteni, mivel az Országos Műszaki Keretterv minden nagyberuházást természetesen tartalmaz.

e) *Magasabb szintű regionális tervek.* Egyes esetekben már készültek a szóban forgó régió egészét

vagy egy részét érintő regionális tervek, vagy regionális fejlesztési tervek (pl. a Balaton-környékre). Ezek már részletesen kifejtik a népgazdasági távlati fejlesztési terv, a szakmai távlati fejlesztési terv és az ágazati műszaki kerettervek irányelveit, valamint tartalmazzák ezeken túlmenően az összefüggések kidolgozását, koordinációját.

f) *A már elkészült városrendezési tervek.* Ezek a tervek — ha régebbi elgondolásokon alapultak is — jórészt beilleszthetők a regionális tervbe is. Mivel eddig csak a súlyponti településekre készültek ilyenek, ezek népgazdasági és táji szerepe jobban tisztázott kérdés volt. Természetesen lehetséges — sőt valószínű —, hogy a regionális terv elkészítése folyamán ezek a régebbi tervek kisebb vagy nagyobb mértékű módosításokat szenvednek, de mindenesetre nagyobb megalapozottságot kapnak.

A regionális fejlesztési terv célkitűzéseit egy régióra vonatkozóan két csoportba sorolhatjuk, melyek azonban szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban vannak egymással: a fő célkitűzés és az általános célkitűzések.

A *fő célkitűzés* voltaképpen az egész terv gerince. E köré kristályosodik ki a régióra vonatkozó generális gondolat, a tervezési alapeszme. A fő célkitűzés a fő profil konkrét kifejtése, mindannak a közvetlen és közvetett tevékenységnek megtervezése, amely a fő profil megvalósulását biztosítja.

Ilyen célkitűzés számos lehet az egyes régiók adottságaitól függően.

Az *általános célkitűzések* a régió egész területére vonatkoznak, s az élet minden ágára kiterjedően megjelölik az elérendő célt, a fejlesztés megvalósítása során elérendő állapotot. Ezek a célkitűzések az egész Népgazdaság Távlati Fejlesztési Tervének általános elgondolásaiból fakadnak, amelyek megadják az életszínvonal, a termelés, a fogyasztás emelkedésének várható, illetve kívánatos mértékét és annak eszközeit.

A regionális fejlesztési terv — mint már említettük — gazdasági jellegű terv.

A fejlesztési tervnek minden lényeges tényezőre ki kell terjednie, térben és időben egyaránt. Tartalmaznia kell a távlati fejlesztési elgondolásokat is s a megvalósítás lehetőségeit.

A *terv tartalma* a következő:

a) A régió területének előzetes lehatárolása mindhárom vonatkozásban (szűkebb tervezési terület, tervezési terület, vizsgálandó terület). A lehatárolás szempontjainak ismertetése és megindoklása.

b) A régió helyzete az országban, viszonya a környező azonos nagyságrendű és a magasabb szintű tájakhoz. Hogyan kapcsolódik a kérdéses terület termelése, közlekedése, településszerkezete, élete a környező tájakhoz és az ország életéhez?

c) A természeti adottságok jellemzése, különös tekintettel arra, hogy az előbbieken meghatározott célkitűzések megvalósítását mennyiben teszik lehetővé. A természeti adottságok felhasználásának kérdése az adott régió konkrét fejlesztésében.

d) A régió történetének ismertetése, kiemelve azokat a mozzanatokat, amelyek a régió jelenlegi helyzetének kialakulásához döntően hozzájárultak.

e) A népesség helyzetének ismertetése. A népmozgalom alakulása történeti távlatban, a foglalkozási megoszlás és változásai, szociális és egészségügyi helyzet, az ellátottság mértékének leírása. A munkaerőhelyzet részletes ismertetése. A népességi struktúra várható változásai a fejlesztés kapcsán.

f) A régió fő profiljának részletes ismertetése. A fejlesztési elvek és általános elgondolások meghatározása, a megvalósításhoz szükséges beruházások és létesítmények előírása. A távlati fejlesztési elgondolások ismertetése, megvalósításuk lehetőségének biztosítása. A fő profil fejlesztéséhez kapcsolódó kérdések. A fő profil viszonya a régió általános fejlesztéséhez.

g) A régió általános fejlesztésének irányelvei. A táj gazdasági szervezete, a termelési, népességfejlesztési, társadalmi, közlekedési, szociális, kulturális, egészségügyi, szolgáltatási, településszerkezeti elgondolások meghatározása. A különleges helyi szempontok és problémák beillesztése az általános fejlesztésbe.

h) A tervezési időszak meghatározása és a megvalósítás ütemezése.

i) Gazdasági lehetőségek ismertetése. A megvalósításhoz szükséges költségkeretek meghatározása. Pénzügyi ütemezés a tervezési időszakra.

A tervhez melléklendők a fejlesztési tervet megelőző alapvizsgálatok gyűjteménye és egyéb mellékletek (jegyzőkönyvek, hivatalos vélemények, adatforrások, tudományos kutatások gyűjteménye, a kiegészítő térképszerű ábrázolású kartogramok stb.).

A regionális fejlesztési terv tehát megadja a tervezés irányelveit, gazdasági és részben műszaki alapjait. Nem tartalmaz konkrét tervezést, csak a tervezés alapjait rakja le, megmutatja az utat, melyen a tervezőnek haladnia kell, de szabad kezét ad a tervezőnek elképzelései megvalósítására.

III. FEJEZET

A regionális tervezési munkák

A regionális terv a jóváhagyott fejlesztési terv alapján kerül kidolgozásra. Feladata a fejlesztési tervben lefektetett célkitűzések realizálásának műszaki-gazdasági megoldása, illetve a megvalósítás módjának meghatározása, a nagyberuházásokra általánosabb, az első tervezési ütemre részletesebb kidolgozással.

Elkészítéséhez a fejlesztési tervben rögzített elhatározásokon kívül a mellékelt alapvizsgálatok, az időközben elkészített újabb kormányzati, illetve egyéb elképzeléseken felül további, részletesebb vizsgálatokra is szükség lehet a tervező részére az egyes témákban. Ezek az ún. *részletes vizsgálatok*. Céljuk, hogy a regionális terv elkészítéséhez szükséges részletességgel feltárják a régió adottságait és lehetőségeit. Ezek a vizsgálatok tehát mélyebbre hatolnak az egyes kérdések felderítésében, hogy így a fejlesztési tervben lefektetett elgondolások megvalósításának lehetőségeit feltárják. Ebben a vonatkozásban a vizsgálatok eredményei vissza is hathatnak magára a tervkészítésre, sőt módosíthatják a fejlesztési terv egyes célkitűzéseit is, természetesen a fejlesztési tervet jóváhagyó szerv hozzájárulásával.

1. A tervkészítés általános szempontjai

Regionális tervezésnél a tervezendő terület nagysága, a tervezést követő nagy összegű beruházások, az alternatív megoldások közötti nagy megvalósítási költségdifferenciák, a tervezési elemek változhatatlansága, illetve nehezen és csak súlyos anyagi áldozatok árán való megváltoztathatósága miatt a tervezési szempontok, a tervezésnél követendő irányelvek lerögzítése még talán sokkal súlyosabban esik latba, mint a településtervezésnél. Ott már az idők folyamán többé-kevésbé kialakultak a tervezési irányelvek.

A regionális tervezésnél figyelembe veendő szempontok tekintetében különös figyelmet kell szentelni az alábbiaknak, melyeknek döntő szerepük van a helyes szemlélet kialakításában.

Elsőrendű követelmény a *komplex szemlélet*. Ez azt jelenti, hogy a részletkérdések megoldásánál sem szabad szem elől téveszteni a nagy összefüggéseket. A tervezőnek ez a szemlélet vérvé kell hogy váljon. Állandóan éreznie kell a problémák összeshövedőtségét, egymáshoz való kapcsolatát és azt, hogy minden tervezési lépés előzményekből indul ki, számos kérdéshez kapcsolódik és számos következzel jár. Röviden szólva, dinamikus szemlélettel kell végezni a tervezés alkotó munkáját, s nem szabad a megoldandó problémát az összefüggésekből kiszakítva, önmagában, statikus nézőpontból szemlélni és megoldani.

A *gazdaságosság és korszerűség* kettős követelménye látszólag ellentmond egymásnak. Meglehet, hogy a legkorszerűbb megoldás pillanatnyilag nem a leggazdaságosabb, de hosszabb távlatban szemlélve, mégis ez a megoldás bizonyul a legracionálisabbnak. Így a korszerű megoldás egyúttal a leggazdaságosabb megoldást eredményezi. A korszerűség követelménye magában foglalja azt is, hogy a létesítményeknek nemcsak a jelenlegi állapot és a

belátható fejlődés igényeit kell kielégíteniük, hanem ezen túlmenően, a távolabbi perspektívában felmerülő eshetőségek kiszolgálására is alkalmasaknak kell lenniük.

Az első tervezési időszakban létesítendő sürgős beruházásoknál igen alapos, a jelenlegi és a közeljövő gazdasági lehetőségeinek gondos mérlegelése alapján lehet csak eldönteni a beruházások gazdaságossági kihatásait.

A gazdaságosság követelményeit általában elsősorban a tervezett fejlesztések ésszerű csoportosítása, koncentrálása, kooperálása, fejlesztési súlypontok képzése, a megvalósítás helyes szervezése, a helyi adottságok maximális kihasználása, az alternatív megoldások gondos mérlegelése útján kell kielégítenünk.

A *társadalmi-politikai* szempontoknak, amelyeket a fejlesztési terv tartalmaz, vezérfonalként kell az egész terven áthúzódnia, s minden kérdés megoldásánál meg kell vizsgálni azt, hogy egyes elgondolásoknak milyen társadalompolitikai kihatásai lesznek. Számolni kell azzal is, hogy egyes esetekben a meghatározott politikai célok (mint pl. az elmaradt területek fejlesztése) látszólag és átmenetileg a gazdaságosság vonalán hátrányokkal járhatnak.

A célszerűség és gazdaságosság elvei önmagukban még nem adnak teljes tervezési eredményt. Kellő figyelmet kell fordítanunk a *tájesztétikai elgondolások* érvényre juttatására is. Sem a célszerűségi, sem a gazdasági szempontok nem válhatnak egyeduralkodóvá, sok esetben pedig a táj szépségeinek kiemelése, megvédése (pl. a Balaton környéke) nagyobb súllyal eshet latba, mint esetleg számos termelési feladat gazdaságossági kérdései.

A *tervnek egységes funkcionális tájszerkezet* kifejlődését kell biztosítani úgy, hogy már a megvalósítás ütemei a funkciók zavartalan ellátásának szempontjai szerint legyenek összeállítva.

A regionális terv fontos feladata, hogy *biztosítsa a jövő fejlesztés lehetőségeit* mind a részletesen megtervezett profilokban, mind azokban a témákban, melyeknek nagyobb arányú fejlesztése csak távolabbi perspektívában történhet meg. Elsősorban területet kell fenntartani a jövő fejlődés számára, mert ez a leglényegesebb és elengedhetetlen feltétel. A terület biztosítása vagy a teljes fenntartás eszközével történhet, vagy ideiglenes, könnyen megszüntethető jellegű területfelhasználással.

Lehetőség szerint a műszaki megoldásoknál is módot kell találni arra, hogy a további fejlesztés majdan szervesen illeszkedjék a meglévő létesítményekhez.

Végül figyelembe kell venni az egyes *helyi célkitűzések* szempontjait is.

2. A tervkészítés munkamenete

A tervkészítés munkamenete azon alapszik, hogy a terv az adottságok és gazdasági lehetőségek állandó összevetése alapján igyekszik a fejlesztési terv célkitűzéseit megvalósítani. Ehhez a tervezés során a következőkben közölt módszert kell követni a tervezési munkafolyamat lépéseiként:

a) Meg kell ismerni a jelenlegi állapotot a vizsgálatokon keresztül, és olyan értelemben kell a helyzetet kiértékelni, hogy a terület abszolút fejlettsége, illetve az országos átlaggal összehasonlított fejlettsége megállapítható legyen.

b) Fel kell vázolni a regionális fejlesztési tervben körvonalazott elérendő »végleges«, »ideális« állapotot minden egyes témakörben, és ezeket egymással egyeztetni kell.

c) A kiértékelt jelenlegi helyzet és az elérendő »ideális« állapot összevetésével meg kell állapítani a terület relatív fejlettségét és az egyes témacsoportokban szükséges fejlesztés mértékét népgazdasági ágazatonként.

d) Ennek alapján az egyes népgazdasági ágakban megállapítható lesz a fejlesztés térbeli és időbeli ütemezése. Általában a már említett két ütemet javasolhatjuk:

1. az első tervezési időszak alatt szükséges fejlesztés üteme,

2. a távlati tervezési időszak alatt szükséges fejlesztés üteme.

e) A tervezésnél minden esetben az egyes ágazatokhoz tartozó kérdések ideális állapotának megtervezése az első lépés, akár vázlattervezési, akár kidolgozott regionális tervezési szintről van szó. Ezeket az ágazati távlati elgondolásokat egyeztetni kell. Az egységes nagy szintézisben — magában a regionális tervben — minden kérdésnek koordináltan megoldva kell jelentkeznie.

A fentiekben vázolt munkamenet alapján kell készülnie a tervnek, mely célszerűen nem egy, hanem legalább két lépcsőben készíthető el. A kérdések összefüggő volta, a fokozott gazdasági felelősség, az időközben felmerülő újabb körülmények és tervezési szempontok teszik azt szükségessé, hogy a terv vázlatterve szintén előzetes jóváhagyást nyerjenek, és így esetleg sok felesleges vagy helytelen irányú munka kikapcsolható legyen.

Ennek megfelelően a regionális terv két lépcsőben készíthető el:

1. *Regionális vázlatterv* tartalmazza a fő profilnak a szűkebb tervezési területre vonatkozó megoldásával kapcsolatos alapvető elképzeléseket, gazdasági számításokat, műszaki megoldásokat és a többi kérdésben az egész régióra vonatkozóan elképzelések vázlatos megoldását.

2. Magának a *regionális tervnek* a kidolgozásánál az első lépés a szűkebb tervezési területre vonatkozóan a fő profillal kapcsolatos kérdések részle-

tes megtervezése, ezután következik a teljes tervezési terület összes kérdéseinek megtervezése és koordinálása.

A két tervezési ütemre azért van szükség, mert a regionális terv rendkívül szerteágazó, sok alternatíva kidolgozásának van meg általában a lehetősége, a rendezés elemei igen értékálló, nagy létesítmények, maga a terv pedig hatalmas munka. Célszerűnek látszik a terv végleges kidolgozása előtt az illetékes szervek véleményének meghallgatása. A regionális terv sok érdeket érint, így a legszélesebb körben való megvitatásán keresztül lehetőség van arra, hogy valóban a legjobban koordinált megoldás készülhessen el. A kidolgozás közben felmerülhet újabb vizsgálatok szükségessége is, melyeket menetközben kell elkészíteni.

3. Regionális terv tartalma

A regionális terv nagyméretű gazdasági és műszaki terv, mely rendszeresen tárja elő egy egységes rendszerbe foglalt tervdokumentáció keretében az egész tervezési terület (régió) fejlesztésével kapcsolatos összes kérdéseket.

Az elkészített regionális tervdokumentáció formailag három részből áll: tervtérképek, terviratok, term mellékletek.

A *tervtérképek* a tervezett távlati elképzelést és annak az ütemezését térben és időben megfelelő jelkulccsal, térképszerűen ábrázolják.

A *terviratok* részben a tervtérképek műleírásai-ként jelentkeznek, részben a tervezett megoldás műszaki és gazdasági indoklásait, az ehhez szükséges számításokat stb. tartalmazzák. Terviratként szerepel még a kormányzat részéről történő véleményadás, a jóváhagyás és egyéb közlés írásbeli anyaga, valamint a fejlesztési terv.

Term mellékletként szerepel mindenekelőtt az előkészítő munkák teljes anyaga. Így részletesen:

a) a terület lehatárolásával kapcsolatos vizsgálatok és a vonatkozó előzetes tanulmány teljes anyaga;

b) a tervezési területre vonatkozó áttekintő térképek, légítérképek és szükség szerint a többi különleges térképek gyűjteménye;

c) az adatgyűjtési munkák, tudományos kutatások eredménye, tájtörténeti tanulmányok, helyszínelési jegyzőkönyvek stb.

d) az összes alapvizsgálatot és részletes tájvizsgálatot tartalmazó két gyűjtemény;

e) egyéb szükségesnek látszó anyag.

Az egész anyag egységes dokumentációja maga a *tulajdonképpen regionális terv*. Ábrázolástechnikai és áttekinthetőségi szempontokból magát a tervet több tervtérképen (tervleapon) helyes ábrázolni. Ezeket a tervtérképeket célszerű a tervben jelentkező fő témaköröknek megfelelően megállapítani.

A továbbiakban gyakorlati felhasználhatóság és egyszerűség miatt a terv kidolgozásával kapcsolatban az egyes fő témakörökben készítendő tervtérképeket és terviratokat fogjuk ismertetni, és mindegyiknél kitérünk a készítésnél figyelembe veendő alapvető tervezési irányelvekre is. A tervezés részleges irányelveit ma még nem lehet meghatározni mindaddig, míg a regionális tervezés a gyakorlatban meg nem indul és a tervezési irányelvek helyességét a terv készítésével kapcsolatban valóban nem lehet ellenőrizni.

A regionális távlati tervet elsősorban egy összesített tervtérkép, az ún. *alapterv* tartalmazza és ábrázolja, melyhez a *távlati tervezés* célkitűzéseit bemutató és indokló tervleírás tartozik. Kidolgozására nézve csak a távlati elérendő célt, a távlati végső fejlesztésnek megfelelő állapotot ábrázolja, a tervezési terület nagyságától függően általános vagy települési alapterképen. Tartalmát tekintve távlati területfelhasználási terv, melynek a részletes tervtérképekből minden lényeges döntést, létesítményt tartalmaznia kell. Ennek megfelelően kivitele színes, jelkulcsának pedig sematizálnak kell lennie. Az alaptervet az alábbi részletes téma szerinti tervlapok egészítik ki és magyarázzák:

1. tervlap: Népesség

Tervezési irányelvek: A népesség távlati eloszlásának megtervezésénél alapvető szempontnak kell lennie, hogy a népesség lakóhelye a munkahelyre vagy tőle lehetőleg félórai megközelítési távolságban települjön, ezért elsősorban a munkalehetőségekből kell kiindulni. A távlatban jelentkező mezőgazdasági, bányászati, ipari, illetve közlekedési vagy kulturális, egészségügyi, kereskedelmi, igazgatási stb. munkahelyek után kell a települések népességi nagyságát, illetve a népesség eloszlását megszervezni. A távlati népességszám megállapításánál figyelembe kell venni a várható természetes szaporodást és a be-, illetve kivándorlás mértékét is, a tájegységre vonatkozóan. A tervezett népsűrűséget és a népesség területi eloszlását a táj eltartó képességével kell összevetni.

Tervtérkép: Népességi alapterképen készül. Fel tünteti a jelenlegi és jövőbeli népesség számát, foglalkozási megoszlását, a települések népességének fejlődését stb.

Tervleírás: Itt kell megadni a népesség növekedésének, megoszlásának, foglalkoztatottságának, foglalkozási megoszlásának, térbeli elhelyezkedésének távlati megoldását a szükséges indokolással. Kiegészítését képezik a jelentős települések jelenlegi és jövőbeli demográfiai viszonyainak alakulását bemutató diagrammok.

2. tervlap: Termelés

Tervezési irányelvek: A táj termelési egység, és mint ilyen kell megtervezni. Bár gazdaságilag komplex, mégis van egy, a fejlesztési tervben meghatározott fő profilja, döntő termelési jellege, melyhez járulékos és kiegészítő termelési profil csatlakozik. A fő profil általában országos jelentőségű, a járulékos profil segíti a fő profilban folyó termelést, míg a kiegészítő termelés táji jelentőségű, és elsősorban a táji autarkiót szolgálja a nem különleges ipari, mezőgazdasági és bányászati termelés vonalán.

A fő profilban és a járulékos, valamint kiegészítő profilban folyó termelést úgy kell megtervezni, hogy a foglalkoztatottság állandó legyen. Az idény jellegű termelési módoknál a kiegészítő foglalkozásokra kell számítani. Fontos, hogy egyenletes legyen a munkaerő-szükséglet és így a munkaerő-kihasználás is. A munkaerő-szükségletnek és a rendelkezésre álló munkaerőnek egyensúlyára kell törekedni.

A termelés térbeli eloszlását a tájon belül több szempont befolyásolja. Ezek:

a) az országos ipartelepítési politika (decentralizálás stb.);

b) a táji adottságok (így a nyersanyagbázis a jó termőföld, a rendelkezésre álló energia, a fogyasztópiacok, a szállítás, a településekben jelentkező munkaerő-tartalékok stb.);

c) a táj településszerkezete (városi agglomerációk, a szórt települési területek stb.);

d) az egyenletesség és komplexitás elve (egy nagyobb tájegységen belül minden kistájban legyen bizonyos ipari jellegű termelés a mezőgazdasági termelés mellett);

e) a termelés különféle ágai (szénbányászati, vasipar, öntözéses gazdálkodás, mezőgazdasági iparok, vegyi iparok stb.) jellegzetesen egyes kifejezett termelési centrumokhoz tartozzanak, illetve ezek köré csoportosuljanak.

A fenti megállapítások minden termelési ágra érvényesek. A tervben elsősorban a fő profilnak megfelelő termelési ágat kell részletesen kidolgozni. A többi kiegészítő termelési profilt célszerű összevonva ábrázolni. Így általában két tervlapra lesz szükség: a fő termelési profil és a kiegészítő termelési profil tervére. Témánként részletezve, az alábbi részletes tervezési irányelveket állapíthatjuk meg:

A) Bányászat és energiatermelés

Mivel a bányászat, szorosan kapcsolódik a természeti adottságokhoz, az erre vonatkozó vizsgálatoknak döntő jelentőségük van. A bányaterületek elhelyezése elsősorban a nyersanyagok elhelyezkedésétől függ és csak másodsorban igazodik lehetőség szerint a felhasználás helyéhez (kőbányák, agyagbányák stb.).

A bányaművelési üzemeket kategorizálni kell országos jelentőségű, táji jelentőségű és helyi jelentőségű üzemekre. A bányüzemeknél a rendelkezésre álló bányakincs mennyiségének és a kibányászás ütemének összevetésével meg kell állapítani a bányüzem várható élettartamát. Ettől függ, hogy mit és milyen mértékben érdemes beruházni. Bányüzemeknél az új tárnák, aknák nyitásánál a munkahely sokszor lényeges eltolódásával kell számolni, vagyis a lakó- és munkahely közötti kapcsolat megváltozásával.

Megtervezendő a bányavíz elvezetésének és a meddőanyag tárolásának kérdése, valamint az egyes tárnákból, illetve lejtaknákból kikerülő bányatermékek szállítási rendszerének kérdései a kapcsolódó üzemekkel (osztályozó, zúzó, hányók, dúsítók, előkészítők, kohók). Megtervezendő a nyersanyagra települt vertikális üzemek sorozata, valamint a melléktermékek és hulladékok felhasználási, illetve tárolási módja és az ehhez szükséges terület a kapcsolódó műszaki berendezésekkel. Az országos jelentőségű bányászati üzemeket a távolsági forgalmi hálózatba, a táji jelentőségűt a táji forgalmi hálózatba, a helyieket pedig a település és környékének útrendszerébe kell belekötöni.

A nagy tömegű nyersanyag elszállítását úgy kell megoldani — vasúton, iparvasúton, közúton vagy víziúton —, hogy az átrakás a legegyszerűbb módon történhessen. A távolsági teherszállító eszközökig való szállítás útvonalai (szállítószalag, csillepálya, drótkötélpálya stb.) lehetőleg ne keresztezzenek más forgalmi útvonalakat és kerüljék el a településeket.

A bányászati termelés kihatásai minden tekintetben egyeztetendőek a többi (termelési, telepítési, közlekedési stb.) szempontokkal. Ilyen jellegzetes kihatások:

alábányászott terület süllyedése és így építési tilalmi zóna kijelölése;

a légszennyezés kérdése és a települések ennek megfelelő elhelyezése;

a keletkezett vízdepresszió és a vele kapcsolatos ivóvíz- és szennyvíz-kérdés megoldása;

a talajpusztítás — főleg felszíni fejtés esetén — a tájkép elcsúfítását eredményezi (a keletkezett üregek, meddőagyaghegyek, tárnák, aknák és olajkutak építményei, a kivájt hegyek, lepusztított erdők stb.). Amennyiben erről a terv nem gondoskodik előre, sok esetben egész területrészek lezárása szükséges. Ilyen területek fekvését és az elkerülő közlekedési útvonalak vezetését meg kell határozni.

Az energiatermelés kérdése általában országosan egységesen oldandó meg. Az országos energiaszolgáltatási terv részletesen meghatározza az energiatermelés fajtáit a különböző energiahordozók figyelembevételével (szén, olaj, földgáz stb.), az energiatermelő üzemek területi elhelyezését, valamint

az energia-vezetékhalozatok és szállítási vonalak rendszerét. Ezt kell a régióra vonatkozóan adottságként figyelembe venni. Ezen túlmenően a regionális tervben felvetődhet egyéb kérdésekkel kapcsolatban táji jellegű és jelentőségű energiatermelési bázis létesítésének lehetősége is.

Az ország egységes energiaellátásában az elektromos energiának mint a legkönnyebben szállítható energiatípusnak van a legnagyobb szerepe. Így az országos elektromos távvezeték-hálózathoz való táji csatlakozás (távvezeték) megtervezése elsősorban fontos. Adott esetben a nyersolaj- és földgáz-vezeték ipari telepítő erővel rendelkezik, így lehetőség szerint az iparterületek elhelyezése ehhez az adottsághoz alkalmazkodjék. Az ipari hűtővíz vagy az egyes, erre alkalmas hővizek a lakótelepek távfűtésénél jöhetnek számításba, míg az ipari üzemek által fölös mennyiségben termelt gáz a lakótelepek gázellátását szolgálhatják.

A hév- és gyógyvizek gazdaságos felhasználásának megtervezése szintén a regionális tervezés keretébe tartozik (gyógyfürdő, palackozó üzem stb.).

B) Ipari termelés

A fejlesztési terv már meghatározta a táj ipari jellegét és jelentőségét az ország területén. Ennek megfelelően kell megtervezni a vizsgálatok alapján az új ipari kapacitást, jelleget. A tájban folyó komplex termelésnek megfelelően minden (kicsi vagy nagyobb) tájegység bizonyos iparral rendelkezik. Ezt az ipart bizonyos mértékben a tájban folyó bányászati termelésre, illetve a mező- és erdőgazdaság által termelt ipari nyersanyagokra kell építeni.

A tájban telepített országos jelentőségű ipart általában vagy a nyersanyagbázisra kell telepíteni, vagy pedig a táj centrumához kell kapcsolni. A táji jellegű ipart nagyobb tájegységek esetén, a tájközponton kívül a kisebb fokozatú központokba kell összevonni, és így ezeket is emelni kell jelentőségükben. Így ezek a helyek válnak az iparosítás központjaivá.

Az ipari munkaerő megszervezésénél a helyi lakosságból a mezőgazdaság átszervezése és a gépesítés következtében felszabadult munkaerő-tartalékokkal is kell számolni, és ezt a településnagyságoknál is figyelembe kell venni. A munkaerő-felhasználásnál az idénymunkát az egyenletes foglalkoztatottság miatt külön kell számításba venni.

Az ipartelepek térbeli elhelyezésénél szempontként kell figyelembe venni a lakó- és munkahelyek közötti 30 perces megközelítési távolságmaximumot, a különböző közlekedési eszközök vonalán. Az iparokkal kapcsolatos teherszállítási kérdéseket (közút, vasút, víziutak) lehetőleg úgy kell megoldani, hogy minden más jellegű forgalomtól üzemileg külön elválasztva, zavartalanul fejlődhesse ki. Ezek érdekében az anyagszállítási igények figye-

lembevételével meg kell tervezni a szállítási volumeneket.

Az ipari vertikális üzemtervezés (a kiegészítő és melléküzemek) kérdésében a lehető legmesszebb el kell menni, mert így a felesleges szállítási és átrakodási költséget, időt és veszteséget el lehet kerülni.

Az ipari üzemek általmaival kapcsolatban a településtervezési megfontolásokat kell alkalmazni. Ezért célszerű az erősen zavaró üzemeket csoportosan, a teljesen zavartalan, nyugodt környezetet igénylő üzemeket egymással kapcsolatban, csoportosan összevonva elhelyezni. A csoportos elhelyezés az energiaellátás, az ipari vízellátás, a szennyvíz-kérdés megoldása stb. miatt is célszerűnek látszik. A csoportosan telepített ipari üzemeket a természeti adottságok kihasználásával kell a tájba illeszkedően elhelyezni; pl. előnyösnek látszanak erre a célra a nagyobb erdők, a változatosabb felszínű területek. Az erdők az ipari védősávok szerepét is be tudják tölteni. Honvédelmi szempontok is sokszor indokolják az ilyen elhelyezést.

C) Mezőgazdaság

Általános adottságként tekintendő, hogy a kérdéses régió az ország mezőgazdasági üzemi tájegységei keretében milyen sajátos termelési struktúrával jelentkezik. Ez adja meg a táj mezőgazdasági termelési fő profilját. A kiegészítő egyéb mezőgazdasági ágak megtervezéséről sem szabad megfeledkezni a szükségletek és adottságok figyelembevételével. Ebből a célból a területen lakó népesség számát össze kell vetni a táj mezőgazdasági termelési területének eltartó képességével, a fő termékek és fogyasztási cikkek szempontjából.

A nagyobb agglomerációk körül, illetve az ipari vagy bányászati jellegű területek körül mezőgazdasági, illetve kertgazdasági ellátóövezet tervezése válik szükségessé. Így a speciális üzemi tájjelleggel túlmenően bizonyos termelési egyensúly kialakítására kell törekedni (gabonaneműek, kapások, ipari növények, állattartás stb. között).

Amennyiben a régióon belül különböző mezőgazdasági üzemi tájakhoz tartozó területek fekszenek, meg kell tervezni ezek között a kooperációt és figyelembe kell venni az üzemi tájak termelésének országos koordinációját is.

Külön kell feltüntetni a mezőgazdaság által termelt ipari feldolgozásra váró termékeket és ezek állandó termelési körzetét, valamint az ezekre települt ipari telephelyeket.

A vonatkozó gazdasági számításoknál abból kell kiindulni, hogy a mezőgazdasági termelésnek a következő célokat kell szolgálnia:

termelési reprodukciót;

élelmezést a táj lakossága számára, lehetőleg az átlagos terményekből és nagyobb terület (or-

szág) lakossága számára a speciális táji termékekből;

takarmányozást és állattartást;

célszerűen természetből ipari nyersanyagokat;

országos export részére speciális termékeket.

Mindezeket a szocialista mezőgazdasági üzemi termelés szempontjai alapján kell megállapítani, s meg kell tervezni a célok elérését biztosító mennyiségeket.

A termelés és a táji szükséglet összehasonlítása a főbb élelmiszeri cikkekből táji exportot vagy táji importot jelent, így kialakítható a táj termelési-fogyasztási mérlege.

A mezőgazdasági termelésnél a tervezést befolyásoló szempontok még: a termelési ágak olyan módon való megállapítása, hogy a talajerő fennmaradjon, a szükséges gépi, illetve állati vonóerő biztosítva legyen, a termelékenység fokozására a gazdaságos üzemszervezés és gépesítés meg legyen tervezve. A mezőgazdasági üzemi nagyságok tájánként változóak, nagyságuk számos szempont (talaj, termelési ág stb.) befolyása alapján határozható meg. Egy igazgatásilag összevont mezőgazdasági üzemi központhoz (állami gazdaság vagy termelőszövetkezet) több, de legalább két üzem tartozzék. A tervezésnél figyelembe kell venni az öntözést, az ár-, és belvízvédelmet, a talajjavítást, illetve az ezekre vonatkozó elgondolásokat. A jelenlegi tartálékterületeket a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok részére kell — bizonyos üzemegységekhez kapcsolódva — biztosítani.

A mezőgazdasági termékek szállítása, raktározása, illetve a termelés szervezése és a begyűjtés szervezeten igazodjék a tájszerkezethez. Célszerű volna, ha az intenzív mezőgazdasági területen 5—8 üzemegység egy tájszerkezeti körzetet alkotna, s a központosan fekvő nagyobb falu lenne a körzet központja. Így a termelés megszervezésének alapjává a körzetet kellene tenni, mely a termelést alsó fokon irányítja. Közepes fokon a járás, majd felső fokon a megyei igazgatás látja el a mezőgazdasági termelés irányítását is.

Tervtérkép: Feltűnteti a jelenlegi és a tervezett állapotot. Az előbbieken megemlített szempontok és körülmények területi vonatkozásai (érintett területek, létesítmények, funkcionális kapcsolatok stb.) ábrázolandók települési alaptérképen, melyre ezenfelül az általános területfelhasználás is rá van vetve.

A fő profilnak megfelelő termelési ágakban feltűnően külön tervtérkép és tervleírás készíthető. A mellékprofilok — amennyiben az ábrázolástechnikai lehetőségek ezt megengedik — esetleg egy tervtérképen össze is vonhatók.

Tervleírás: Ki kell térni a termelés (ipar, bányászat, mezőgazdaság) összes területi vonatkozá-

sán kívül az egész terv időbeli alakulására. A tervleírásban a terv részletes gazdasági indoklása szükséges.

3. tervlap: A táj településszerkezete

Tervezési irányelvek: A településszerkezet helyes megszervezésének kiindulópontja a meglévő településszerkezet, mert az fejlődött ki organikusan évszázadok folyamán. Az új településszerkezetet a régiből fokozatos fejlesztéssel kell kialakítani, miközben a táj életének ezer és ezer kapcsolata, érdekszála fokozatosan rendeződik át a tervezetnek megfelelően. Az új településszerkezet lesz a táj funkcionális életének kerete.

A tájak ideális településszerkezete többszintű településhálózattól alakul ki. Ennek megfelelően az országban kialakult:

a) az ország illetve országrészek központját képező nagyvárosok hálózata (Budapest—Miskolc—Debrecen—Szeged—Pécs—Győr);

b) középvárosok hálózata, melyet kb. 60—100 km távolságban fekvő 40—60 000 lakosú, ún. középvárosok rendszere kellene, hogy alkosson;

c) kisvárosok hálózata, melyet kb. 20—30 kilométereként elhelyezett 15—20 000 lakosú, ún. kisvárosoknak kellene alkotni.

Ez a városhálózat elvileg ipari és mezőgazdasági jellegű tájakra egyaránt vonatkozik. A jellegbeli differencia kisvárosi szinten alul jelentkezik. Ipari vagy bányász jellegű régióknál kisebb-nagyobb városias jellegű lakótelepek, mezőgazdasági jellegű régió esetén pedig törpe-, kis-, közép- vagy nagyfalvak, esetleg tanyás szerkezetű területek alkotják a táj jellegzetes szerkezetét. A városias jellegű lakótelepek, illetve a nagyfalvak a kistájakon belül sok esetben körzeti központokat alkotnak.

A városhálózat funkcionális egységeit a kis-, közép- és nagyvárosokat a kis-, közép- és nagytájak jellegzetes és funkcionális központjaiként kell méretezni és kialakítani. Ehhez általában a fejlődésükben eddig erősen lemaradt vidéki városok erős fejlesztése szükséges. Hogy ezek a városok funkcionális szerepüket megfelelően be tudják tölteni, általában minden szinten bizonyos számú, nem mezőgazdasági lakosság jelenléte szükséges.

A településszerkezet kialakításának elveit minden konkrét esetben a meglévő településszerkezethez, a táj termelési és természeti viszonyaihoz kell alkalmazni. Így figyelembe kell venni a termelési jelleget, a közlekedési hálózatot, a domborzati viszonyokat, a talajviszonyokat, a folyók és tavak által jelentett előnyös vagy hátrányos adottságokat, a tájkincsek fekvését, a mikroklimát, a növényzetet stb.

Ipari és bányász jellegű lakótelepülésekkel beépített táj esetén a dolgozók lakó- és munkahelye közötti közlekedés, a gazdaságosnak látszó településnagyságok, a városi szintnek megfelelő közműve-

sítés, megfelelő közintézmény-hálózat kialakítása stb. jelentenek a tervezésnél figyelembe veendő alapvető szempontokat.

Mezőgazdasági jellegű táj esetén helyes törekvés a tanyás szerkezetű tájat olyan irányba fejleszteni, hogy tanyaközpontok, majd tanyaközségek alakuljanak ki megfelelő fejlesztéssel és központképzéssel az erre kiválasztott és legmegfelelőbbnek talált pontokon.

Kisfalvas rendszernél minimálisan 1500 lakosú tömörülések létrehozása a cél, melyek között egyesek körzetközponti szerepet játszó nagyfalvakká fejlesztendők ki.

Az alföldi óriásfalvas települési szerkezetnél esetleg a körzeti szint teljesen kiesik, és az óriásfalvak funkcionálisan közvetlenül a tájközponti kisvároshoz kapcsolódnak.

Új települések tervezésénél mindig arra kell törekedni, hogy az egész táj szerkezete az ideális településszerkezet felé fejlődjön. Ugyanígy a meglévő települések áttervezésénél is ezt a szempontot kell — mint elsődleges fejlesztési irányelvet — érvényesíteni. Új települések helykijelölésénél — amennyiben ezt más termelési stb. kérdés döntően más irányban nem befolyásolja — a településeket az ideális vonzáskörzeti elképzeléseknek megfelelően kell elhelyezni. Így a funkcionális tájszerkezet kialakítását kell elsősorban elősegíteni.

Meglévő településeket célszerű a következő kategóriákba sorolni:

- a) nagyvárosi szintre felfejlesztendő települések,
- b) középvárossá kifejlesztendő települések,
- c) kisvárossá kifejlesztendő települések,
- d) körzetközponti nagyfaluvá kifejlesztendő települések,
- e) új községként kifejlesztendő települések,
- f) nem fejlesztendő települések,
- g) megszüntetendő települések,
- h) más településekkel összevonandó települések.

A településeknek egyben a lakosság funkcionális ellátását is biztosítani kell. Így a közintézmény-ellátást, a közintézmények hálózatát is a táj települési szerkezete határozza meg. A gazdaságos közintézmény-ellátás biztosításának az alapja tehát a táj településeinek hierarchiájában és az így megállapított vonzáskörzetek elhatárolásában kerekendő.

Tervtérkép: A tervtérkép települési alaptérképen készíthető. Feltüntetendő az összes település és külterületi lakott hely. Feltüntetendők az a)–e) kategóriájú települések a fejlesztés mértékének megjelölésével, az f) kategóriájú nem fejlesztendő és g)–h) kategóriájú települések. A nagy-, közép-, kisvárosok, illetve a körzetközpontok kitüntetendők, és meghatározandók az ezeknek megfelelő szintű ideális vonzáskörzetek. Így a terv a településszerkezet átalakítását és az elérendő ideális településszerkezetet fogja ábrázolni.

Terveirás: A tervtérkép indoklásán felül még a nagy-, közép- és kisvárosok, valamint a körzetközponti jellegű nagyfalvak közintézmény-szükségletét és a tájszervezés alkalmazott elveit, az egyes települések fejlesztésével, illetve visszafejlesztésével kapcsolatban a terveirásnak tájékoztató adatokat és számításokat kell bemutatnia (pl. lakásszükséglet, közintézmény-szükséglet stb.).

4. tervlap: Közlekedési hálózat

Tervezési irányelvek: Mivel a tájban úgyszólván minden funkciót a közlekedés közvetít, ennek jó és helyes megtervezése egyben a régió funkcionális működésének alapfeltétele is.

A meglévő közlekedési hálózatra rajzolt izokronok segítségével lehet kielemezni a városnak mint tájcentrumnak funkcionális vonzáskörzetét. A tervezésnél a legmegfelelőbb tájszerkezetet nekünk kell megállapítanunk és így elhatárolnunk az egyes központok kívánatos vonzáskörzetét is. Ennek érdekében tehát úgy kell kifejleszteni a tájak belső és külső forgalmi rendszerét, hogy a központok a meghatározott tájra megfelelő vonzáskörzettel rendelkezzenek. A közlekedési hálózat megszervezésénél tehát a funkcionális tájszerkezetből kell kiindulnunk.

A) Közúti közlekedés

A közúti közlekedésnél a tájakban több szint alakul ki:

a) Helyi forgalom: jelenti a városok belső forgalmát, falvaknál pedig a termőföldek és a település belterülete közötti forgalmat. Ez a hálózat a települések területfelhasználásához és szerkezeti elrendezéséhez igazodik.

b) Környéki forgalom: városok esetén a város és a városkörnyék, mezőgazdasági terület esetén a körzetközponti nagyfalu és a körzetbe tartozó többi falu egymás közötti forgalmát jelenti. Jellegzetes radiális rendszer, melynek központjában a város vagy a körzetközpont helyezkedik el.

c) Országos harmadrendű forgalom: jellegzetesen a kistájak belső forgalma, nevezetesen a kistájakba eső körzetközpontokat köti össze a kistájközponttal és egymással. Az utak jelenleg 2, távlatban 3 nyomúak, vegyes forgalommal, jelenleg szintbeni, távlatban kétszintes vasúti keresztezésekkel, autók részére 60 km/óra átlagsebességre készíthetők, burkolattal. 8–10 km lyuktávolságú hálózatot alkotnak.

d) Országos másodrendű forgalom: jellegzetesen a középtájak belső forgalma, vagyis a kistájközpontokat egymással és a középtájközponttal köti össze. Az utak jelenleg 2, távlatban minimálisan háromnyomúak, csak autóforgalomra, 80 km/óra átlagsebességre kiépítve, hézagmentes burkolattal, kétszintes vasúti keresztezésekkel. Az utak a középtáj-

központok kivételével a településeket elkerülik. Ez az útrendszer lényegében egy 20—30 km lyukbőségű úthálózatot ad.

e) Országos elsőrendű forgalom: jellegzetesen a nagytájak forgalma, ami azt jelenti, hogy az ország középtájközpontjait köti össze egymással és a nagytájközpontokkal. Az utaknak jelenleg három, távlatban négy nyomúnak kell lenniök, hézagmentes burkolattal, csak autóforgalomra, 100 km/óra sebességre kiépítve, kétszintbeni vasúti keresztezésekkel és keresztezésmentes befonódásos becsatlakozásokkal. Az utak a nagytájközpontok kivételével a településeket elkerülik. Ez a rendszer lényegében egy 50—60 km-es lyukbőségű hálózatot ad.

f) Országos gyorsforgalmi autópályaforgalom: jellegzetesen az országos főközlekedési alaphálózatát képezi, mert a nagytájközpontokat egymással és az ország középpontjával köti össze. Az utak kialakítása osztottpályás, szintbeni keresztezésmentes, gyorsforgalmi autót, mely minden települést elkerül. Minden becsatlakozás keresztezésmentes, fonódásos kialakítású. Jelenleg 2×2 nyomú, távlatban 2×3 nyomú pályaszelvénnyel tervezendő, hézagmentes burkolattal, 120—150 km/óra átlagsebességre. Egységes, országos forgalmi útrendszert alkot. Ehhez kell a nemzetközi útrendszernek is csatlakoznia.

A tájak útrendszerének kialakításánál a fentiekben részletezett szintű és kiépítésű forgalmi hálózatot kell megtervezni, de a fenti általános elveket mindig a helyi adottságokhoz kell alkalmazni. Ott, ahol több útvonal összeesik, mindig a magasabb szintű utat kell számításba venni.

A fentieknek megfelelően állapítható meg az egyes kategóriájú utak vonzási sávja is.

Minden nem városi települést a legközelebb eső országos útvonalba bekötőúttal be kell kötni, és ha ez nem a körzet vagy a kistáj központja felé vezet, ezekbe az irányokba megfelelő környéki jellegű utat kell építeni.

Különleges utak szükségesek egyes iparterületek, bányák bekapcsolására az ország forgalmi úthálózatába vagy kikötők, repülőterek forgalmi bekötésére a helyi vagy környéki úthálózatba. Üdülők vidékén kilátóutak, üdülősáv tengelyét jelentő utak stb. is szükségesek. Az úthálózatot egészítik ki a megfelelő távolságban létesített service-állomások, benzinkutak, javítók, elsősegélyhelyek hálózata.

B) Vasúti közlekedés

Itt a már meglevő hálózat komoly adottságot jelent, ezért nehezebb általánosított elveket reálisan adni. A közúti közlekedés analógiája szerint három szinten kialakuló országos nagyvasúti hálózattal kell számolni, melyhez negyediknek egyes helyeken a keskeny nyomtávú vasútvonalak számíthatók be. A vasútvonalak tervezésénél a meglevő adottságok-

ból kell kiindulni és ennek megfelelően arra kell törekedni, hogy egyes vonalszakaszok átépítésével vagy új vonalszakaszok építésével az alábbiakban ismertetett országos hálózatok kialakíthatók legyenek.

a) Kistájközpontokat egymással és a szomszédos középtájközponttal az országos mellékvonalak hálózatának kellene összekötni, lehetőleg gyors sínautóközlekedésre berendezve.

b) A középtájközpontokat egymással és a nagytájközpontokkal jelenleg egyvágányú, távlatban kettősvágányú gyorsvasúti összeköttetést biztosító fővonalak hálózatával kellene összekötni.

c) A nagytájközpontokat egymással és az országos hálózat központját képező fővárossal kettősvágányú, lehetőleg elektrifikált fővonallal kell összekötni.

d) A nemzetközi vasútvonalaknak a nagytájközpontokat összekötő országos kettősvágányú hálózat-hoz kell csatlakozniuk.

A fentiekben kívül honvédelmi vagy egyéb ipari, vagy bányászati termelési okok megkövetelhetik egyéb relációkban is a kettősvágányú, vagy egyvágányú fővonal, illetve mellékvonalak kiépítését.

C) Vízi közlekedés

A víziútrendszer kifejlesztésénél általános elvként azt lehetne megemlíteni, hogy a különböző vízrendszereket kell hajóútakkal összekötni, úgy, hogy a tömeges és nem romlandó nyersanyagok, termékek, félkész áruk és készáruk a feldolgozó üzemek vagy a fogyasztópiacok felé lehetőleg víziúton legyenek szállíthatók. Ennek megfelelően kell — elsősorban a teherszállításra való tekintettel — a kikötőket elhelyezni. Ezen felül felmerülhet a szükségessége egy tájon belüli és a bányászati, ipari vagy mezőgazdasági nyersanyagok, illetve termékek vízi szállítását biztosító hajózható csatornahálózat kiépítésének is. Országunk szempontjából igen lényeges a Duna—tenger forgalma is. A személyforgalom mindinkább elveszti jelentőségét és környéki, főleg hétvégi és üdülőforgalom-má válik.

D) Légiforgalom

Az állandóan fejlődő légiforgalom megköveteli, hogy minden régió-n belül megfelelő nagyságú repülőtér részére alkalmas helyet és kiépítési lehetőséget biztosítsunk. A repülőtér a forgalom jellegéhez alkalmazkodik:

a) Az ország fővárosában transzkontinentális forgalomra méretezett nemzetközi repülőtérre van szükség és egy belföldi repülőtérre a sportrepülőtér-n kívül.

b) A nagytájközpontokban internacionális forgalomra méretezett repülőtérre van szükség, amelyet a belföldi forgalom is használ, valamint külön sportrepülőtérre.

c) A középtájközpontokban belföldi forgalomra méretezett repülőtérre van szükség sportrepülőtéren kívül.

d) A kistájközpontokban távlatban szükségrepülőtér és egyben sportrepülőtér kell.

A teherforgalom növekedésével legalább az ország fővárosában számolni kell külön teherrepülőtér és a nagytájközpontokban teherforgalomra is berendezett nemzetközi repülőtér kiépítésével.

E) Vezetékek

A régió vezetékhálóját egységesen kell kiépíteni. A csővezetékek (olaj, gáz, gőz, víz) lehetőleg párhuzamos nyomvonalon haladjanak, egymást feleslegesen ne keresztezzék, lehetőleg utak melletti, jól megközelíthető vezetéksávokban legyenek elrendezve. Így a felügyelet, az esetleges javítás könnyebbé válik, és a csővezetékekhez tartozó ellenőrző állomások és műszaki berendezések is jól megközelíthetőek lesznek. A hálózatok tervezésénél megfelelő gazdasági számításokat kell végezni.

Tervtérkép: Kidolgozandó közlekedési alaptérképen a jelenlegi és tervezett közúti, vasúti, víziút- és repülőtér-hálózat és a vezetékhálózatok a fontosabb műtárgyak és létesítmények egyidejű feltüntetésével.

Tervezési irányelvek: Az összes közlekedési ágakban a területi vonatkozásokon felül ki kell térni az időrendűségre, a terv gazdasági alátámasztására és kihatására. Részletesen kifejtett tervindokolás szükséges.

5. tervlap: Tájkompozíció

Tervezési irányelvek: A tájkompozíció a régió tervezett létesítmények (elemeinek) olyan egységes térbeli elrendezése, amely a természeti adottságokra támaszkodva, meghatározott rendszert eredményez.

A domborzat lényeges és jellegzetes elemei, a terepalakulatok, a vízfelületek, az erdők alkotják a tájkompozíció természeti alapjait, melyhez a települések (lakó- és ipari települések), a közlekedési utak és egyéb műszaki létesítmények járulnak. A tájkompozíció elemek vizuális természeti összeköttetését általában az erdők, mezők, vízfelületek adják, míg funkcionális összeköttetését a kiépített közlekedési vonalak alkotják.

Célszerű, hogy egységes zöldterületi rendszer, erdők, parkok, fásított utak, esetleg vízfelületek fogják össze a régió tájkompozíciós szempontból jelentősebb elemeit. Magának a tájnak is vannak lényeges, kiemelkedő pontjai, fókuszai, tengelyei, melyek szervezik a tájat. Ezek igen előnyösen felhasználhatók a műszaki létesítmények tájban való elhelyezésénél és az új, átalakított régió egységes tájkompozíciójának kialakításában. Ezért a tervezésnél a legmesszebbmenően alkalmazkodni kell a természeti viszonyok által reprezentált adottságokhoz.

Egyúttal meg kell említeni, hogy a fenti szempontnak gazdaságossági kihatásai is vannak. Valamely terv többnyire akkor gazdaságos, ha a legnagyobb mértékben figyelembe veszi a természeti viszonyok által jelentett adottságokat. Minden eltérés a természetes állapottól jelentős költségkihatással jár. A tervbe tehát csakis olyan műszaki megoldásokat lehet reálisan felvenni, melyeknél a természeti viszonyoktól való eltérést, az ún. természetátalakítást jelentő beruházások indokoltak. Ezért is annyira fontos a táji jelleg megőrzésének kérdése. Igyekezni kell felismerni, megővni és fokozatosan kiemelni a táji jelleget, mely nemcsak domborzati formákban, a növényanyagban — tehát külsőségekben — jelentkezik, hanem egy különleges táji életforma kereteit is alkotja.

A táji jelleg megőrzésének érdekében helyes törekvés a táj különleges adottságokkal rendelkező területeiről (pl. Kis-Balaton, Tihanyi-félsziget) *tájvédelmi körzetnek* nyilvánítani, hogy ezáltal a törvények is biztosíthassák a táj zavartalan állapotban való megőrzését.

A tájvédelmi körzeten belül a tájképvédelemről és ezen túlmenően a természetvédelemről is gondoskodni kell. Erre a célra kell az olyan területeket kijelölni, melyek vagy egy ritka, érdekes természeti alakulat (forrás, barlang, szikla stb.) megőrzését vagy valamilyen ritka, jellegzetes élőlény kedvező életfeltételeinek biztosítását és a faj fennmaradásának elősegítését (fák, növények, állatok stb.) szolgálják.

Igen sok feladatot kell megoldani a tájképvédelem érdekében. Ezek közül néhányat megemlítenünk.

1. Közutak és vasutak új vonalainak megfelelő, tájba illeszkedő vezetése. Az utak mentén a tájat rontó részletek megfelelő kezelése (geoplasztika). Az utak környékének tájképi megoldása (fasorok, elszórtabb facsoportok, lágy és nem merev vonalvezetés biztosítása stb.).

2. Vízépítési létesítményekkel kapcsolatosan a létesítmények harmonikus beleillesztése a környező tájba. Létesítmények, valamint természeti alakzatok (folyókák, árvízvédelmi gátak, csatornák, duzzasztóművek, patakok, források stb.) megfelelő környezetének kialakítása.

3. Bányatelepítésekkel kapcsolatosan, különösen a felszíni fejtések felülvizsgálata tájképi szempontból. A gazdasági követelményekkel egybevetve, a tájképben kedvezőtlenül jelentkező megfelelő kezelése, növényzettel való beültetése, meddő anyagokkal való feltöltése stb.

4. Mező- és erdőgazdasággal kapcsolatosan a fásítás kérdéseinek megoldása (kopárok erdősítése, a talajerózió elleni védőerdősítés, legelőfásítás, szélfűvás elleni erdősítés, mezővédő erdősávok létesítése stb.). Az erdőterületek összefüggéseinek megtervezése.

5. A műszaki létesítmények tájbeilleszkedésének megoldása (távvezetékek, utak, völgyhidak stb.) részben az elhelyezés vagy a vonalvezetés megfelelő megválasztása útján, másrészt a műszaki létesítmények formai kialakításának segítségével.

6. A tájvédelem érdekében egyes tájképileg jelentősebb területeken (hegyek, hegygerincek, csúcsok, völgyek, vízpartok stb.) a tájkép elcsúfítását, elrontását megakadályozó intézkedések.

7. A magasépítmények, erőművek és ipartelepek, települések tájba való megfelelő beillesztéséről való gondoskodás. A meglévő és tájat zavaró létesítmények lebontásának, illetve átalakításának kidolgozása.

8. A különböző útvonalokról, kilátóhelyekről a természeti érdekességekre, tájképi jellegzetességekre vagy jelentősebb műszaki létesítményekre (településekre, hidakra stb.) nyíló kilátások védelme.

Tervtérkép: Készül általános alaptérképen és feltüntetni a domborzatot, vízrajzot, a tervezett területfelhasználást, valamint a tájkompozíció elemeit a következő részletezés szerint: a természetvédelmi zónák, tájvédelmi körzetek, településen kívül fekvő műemlékek, természeti érdekességek, a nagyobb műszaki létesítmények, a tájat szervező emberi alkotások, települések, nagyobb hidak, ipartelepek stb. a tájképet befolyásoló létesítmények (távvezeték, útvonal stb.).

A tervlapon fel kell tüntetni továbbá a kilátások, domináló hegycsúcsok vagy hegygerincek, megnyíló folyó- vagy patak völgyek, élővizek, nagyobb vízfelületek, a közlekedési utaknál megnyíló rálátások, illetve kitekintések, a településekre vagy ipartelepekre való rálátások, a nagyobb műszaki létesítmények tájban domináló távlati képeinek megjelenési pontjai, a kiemelkedő tájképi egységek stb.

Végül ábrázolni kell a tervlapon a táj egységes zöldterületi rendszerét, mely a tájképeket kerekezi, a tájkompozíciós elemeket összeköti; továbbá a természeti adottságok és a műszaki létesítmények közötti kompozíciós összefüggéseket. Vázolni kell a települések és a táj szerves kapcsolatát — településszerkezet szerves összefüggését (várostengelyek, szerkezeti váz stb.) a táj morfológiai szerkezetével (hegycsúcsok, hegyperemek, vízpartok, teraszok, völgyek stb.). A tervtérkép általában nem azonos méretarányú a többi tervtérképpel, mert 25 000 méretaránynál kisebb méretarányú térképen már a tájkompozíciós elemek nehezen ábrázolhatók. Ezért célszerűnek látszik a tájkompozíciós tervet több részletben, 10—25 000 méretarányú általános alaptérképen elkészíteni, annak megfelelően, hogy az egész tervezési terület tájképileg milyen kisebb egységes részekre (völgyek, medencék stb.) tagozódik.

Tervleírás: A tervleírásban kell megadni a táj jellegének részletes bemutatását, a tájképi kérdések megoldásának elveit, a tájkompozíció általános tervének elvi alapjait. A tervleíráshoz tartozik a táj jellegzetességeinek fényképes dokumentációja is, esetleg rajzos mellékletek.

Egyéb tervlapok

A terv további részletekkel egészítendő ki:

a) Amennyiben a táj *fő profilja* sem a természetes, sem a közlekedés témakörébe nem tartozik, szükségesnek látszik a fő profilnak megfelelő kérdéskomplexumot részletesebben megtervezve kidolgozni és bemutatni. Ennek alapján pl. a Balaton környékén az üdülési fő profillal kapcsolatban a szállók, üdülők, parkok, kirándulóhelyek, sportlétesítmények, gyógyfürdők, üdülőhelyek és gyógyhelyek idegenforgalmi központok, turistaközpontok, gyermek-üdülővárosok, úttörő-táborhelyek, hétvégi telepek, nyaralótelepek, külföldi idegenforgalmi központok, szanatóriumok, kulturális létesítmények és központok koordinált elrendezése szükséges. A vonatkozó kérdéskomplexumot az előzőkhöz hasonlóan tervtérképen ábrázolva és tervleírásban részletesen indokolva, kell a terv keretében kidolgozni.

b) **Közigazgatási kérdésekben** a regionális terv a maga funkcionális tájszervezési elgondolásával általában új álláspontot kíván a jövőben. Mivel alapelveként kimondottuk, hogy a gazdasági regionális egységeknek egyben közigazgatási egységeknek is kell lenniük, a regionális tervnek részletes javaslatot kell tennie a tájszerkezeti elképzeléseknek megfelelően a közigazgatási beosztás bizonyos korrekciójára.

A közigazgatási korrekció általában egyes községeknek egyik járásból a másikba való átcsatolásában jelentkezik, de továbbmenve, a megyék területi beosztásának javítására is vonatkozhat. Sok esetben a járásközpontok áthelyezése válhat szükségessé új kisvárosok építésével vagy fejlesztésével kapcsolatban.

Új községek létesítése, meglévő kis községek összevonása, tanyás szerkezet esetén új községi szervezetek felállítása, községegyesítések, nagy határú települések közigazgatási megosztása stb. mind olyan intézkedés lehet, mely a régió jövőbeli szervezete, gazdaságosabb és funkcionálisan helyesebb életét biztosíthatja.

A közigazgatási reformra, illetve korrekcióra vonatkozó javaslatokat községhatáros tervtérképen kell kidolgozni, melyen fel kell tüntetni a funkcionális központokat és a javasolt közigazgatási beosztást is.

A tervleírásban a vonatkozó javaslatot részletesen indokolni kell.

c) Az *ütemezés* kérdésének kidolgozása szorosan a tervhez tartozik. Elsősorban a nagyberuházások megvalósításának sürgősségi sorrendjét kell megállapítani úgy, hogy a fejlesztés már a kezdetben is részleteredményeket hozzon, a kezdeti beruházások a legnagyobb hiányosságokat pótolják, legyenek egymással lehetőleg kapcsolatban, és így súlyponti fejlesztés központját képezzék. A sürgősségi sorrend figyelembevételével kell megállapítani a fejlesztés első ütemét a korábbiakban kifejtett elvek szerint. Az így megállapított, ún. első ütem már jelentős és jól lehatárolható fejlesztést foglaljon magában, melynek segítségével a regionális távlati fejlesztési tervben kitűzött perspektivikus cél eléréséhez a táj komoly lépéssel halad előre. Az első ütem tehát legyen elhatározó és döntő a táj termelése, a táj keretein belül élő emberek életközössége szempontjából.

Az ütemezést célszerű tervtérképen bemutatni, mely általános vagy települési alaptérképen készül. Itt fel lehet tüntetni az átlagos fejlesztés területeit, valamint az első ütemre eső fejlesztési súlypontokat, ezáltal dokumentálva az elérendő távlati fejlesztési

célt és az első ütem alatti fejlesztés által elérendő eredményeket.

Az ütemezéshez részletes indokolás szükséges, gazdasági számításokkal, melyek a tervleírásba tartoznak.

*

A regionális tervezés vázolt munkamenetét és a tervezési irányelveket azonban nem lehet mereven alkalmazni, annál is inkább, mert még nem rendelkezünk elég gyakorlati tervezési tapasztalattal. Minden régió önálló, jellegzetesen kialakult képződmény, melynek sajátos termelési, népességi, közlekedési és egyéb körülményei vannak, eltekintve a sohasem azonos természeti adottságoktól (domborzat, éghajlat, vízrajz, növényzet stb.). Így a regionális tervezés sohasem lehet sematikus, mert minden régió megtervezése külön, egyedi problémát jelent. Az itt előadott javaslatokat azért ebből a szempontból is rugalmasan kell kezelni.

Az ábrákat Szilas Gyula rajzolta. Az ábraanyag összeállításában közreműködött Heckenast Péter.

A MAGYAR VÁROSEPÍTÉSZET SAJÁTOSSÁGAI*

Granasztói Pál

E tanulmány célja korlátozott. Korlátozzák első sorban tárgya — a magyar város — igazi és mély megismerésének nehézségei, ami onnan ered, hogy ez a tárgy élő valami, s mindig — napjainkban is — szemünk láttára változik. Korlátozzák a más városokkal való összehasonlítás nehézségei is. Végül bizonyos értelemben korlátot szab már maga a szempont, a szemlélet is, mellyel a tárgyhöz közeledünk — az, hogy a várost, jelen esetben a magyar várost építészeti, helyesebben városépítészeti alkotásként vizsgáljuk (vö. Fürst János—Granasztói Pál—Pogány Frigyes: »Városépítéset«. Településtudományi Közlemények 7. sz.).

A városépítészeti vizsgálódás lényegében esztétikai, s így a maga szempontjából, értékelésében teljességre tarthat igényt. Ugyanakkor azonban tárgya — a város szempontjából —, a vizsgálódásnak csak egyik módja, mert a város komplex valósága sokféle más vizsgálódásnak is tárgya; első sorban a földrajznak, a történelem- és társadalomtudománynak. Nekünk most az a célunk, hogy a magyar városok

vizuális megjelenését, jellegét, városképekben megnyilatkozó jellemző sajátosságait és — ha vannak — esztétikai értékét elemezzük, de ehhez nem nélkülözhetjük a tárgy fizikai valóságát, keletkezését, életműködését értelmező egyéb — földrajzi, történet- és társadalomtudományi stb. — szempontokat sem. Ezért városainkat jelen, látható valóságukban vizsgáljuk és csak a megértés érdekében érintjük, rendszerezzük a fejlődés ütemeit, meghatározó tényezőit.

Vizsgálódásunkat most még nem terjeszthetjük ki sem városaink környezetére, régiójára, sem pedig részleteire: tereire, utcáira, városközpontokra, kisebb együttesekre. Mindez a teljes megismerés körébe eső, távolabbi feladat. Ezúttal a magyar városok *egészével* foglalkozunk, az egészszel mint egy nagy együttesel, a történelem alkotta kompozícióval, általános sajátosságaival, — úgy is mondhatnánk, az általános magyar városalkattal, városjelleggel. A részletekkel — utcákkal, terekkel vagy éppenséggel egyes házakkal, városképi elemekkel — annyiban és oly mértékig, amennyire az előbb említett egész megismeréséhez és értékeléséhez szükségesek.

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából.

A magyar városképződés alapjai

A városban — végső fokon a városképben — szerteágazó erők, bonyolult jelenségek öltenek látható alakot. A város térbeli alakjának és a városképeknek a szemlélete, esztétikai értékelése egyoldalú volna, ezeknek az erőknek és jelenségeknek az ismerete, legalábbis áttekintése nélkül. Ahhoz tehát, hogy megismerjük és értékelhessük a magyar városok városépítészeti sajátosságait, mindenekelőtt — legalábbis nagy vonásokban — ismernünk kell a magyar városokat létrehozó és alakító főbb tényezőket. Ezeket nevezzük a városképződés alapjainak.

Kínálkozó, sőt más szempontokból esetleg elengedhetetlen is volna a városképző tényezőknek természeti, társadalmi, történeti és egyéb tényezőkre való felosztása, külön-külön tárgyalása. Úgy véljük azonban, hogy jelen esetben — részben az adott célt tekintve, de részben a különféle tényezők szoros összefüggése, kölcsönhatása folytán is — ilyen felosztás és elkülönített tárgyalás felesleges. Táj és ember, természet és társadalom térben és időben egyaránt együtt, egymást kiegészítve hozták létre és alakították városainkat. Így alföldi városaink sajátos kialakulását nagyrészt a török hódoltságnak tulajdoníthatjuk, a török uralom kiterjedését, hosszú fennállását viszont részben éppen az Alföldnek, ahol a hódítóknak úgyszólván semmi sem vetett gátat, uralmuk a peremvidékeken torpant meg.

Nem lehet feladatunk az sem, hogy a város fogalmát meghatározzuk, más településektől megkülönböztessük, annál kevésbé, mert a városépítészet céljai, alapszempontjai azonosak bármilyen település tekintetében; a város fogalmi megkülönböztetése tehát kívül esik a városépítészeti vizsgálatok körén. Minthogy azonban vizsgálódásunkat gyakorlati okokból éppen a jelentősebb, fejlettebb településekre irányozzuk — és ezek a városok —, kiindulásként elfogadjuk a városnak olyan értelmezését, amely a városiasság ismérveit a környezethez való viszonylatukban, mégpedig főként a környezethez képest kiemelkedő szerepkörben, nagyobb népességszámában, fejlettebb szerkezetben határozza meg. (Vö. Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke: Településtudományi Fogalmak.)

Eképpen vizsgálva a kérdést, előjáróban meg kell állapítani, hogy magyar földön a városiasodást kezdettől túlnyomóan ugyanazok a fő tényezők segítették elő, mint amelyek az európai városok kialakulását is, a kora középkor óta.¹ Ezek a tényezők egyrészt gazdaságiak, és pedig a kereskedelem és a kézműves-, később gyáripar, másrészt társadalmi-politikaiak mint az egyházi és a világi hatalom székhelyei, kiváltságok (pl. vásárljog), védelem, várépítés kötelezettsége, illetőleg előnyei. A városok önkor-

mányzata, a városi polgárság politikai és gazdasági helyzete, szerepe lényegében ugyanaz, mint másutt Európában. Ugyanígy nálunk is a városok többsége — városképző erők jelenléte, erősödése folytán — faluból nőtt várossá, de találunk kisebb számban politikai (védelmi stb.) vagy gazdasági (kolonizációs stb.) okokból alapított városokat, ide értve a középkori püspökség- és váralapításokat, illetve építéseket is.

A városképződés földrajzi helyek tekintetében is megfelel az általános ismérveknek: ilyenek elsősorban a védelem szempontjából jelentős helyek, főként völgykapuk, a különböző tájegységek határterületei (ezzel kapcsolatban az ún. vásárvonal az Alföld peremén), az átkelőhelyek, később a vasúti csomópontok, a bányák, ipari nyersanyag-lelőhelyek.

Lényeges azonban az, hogy ez az egybeesés az általános európai városiasodást jellemző tényezőkkel, időben túlnyomóan a középkor végéig állapítható meg, onnan kezdve csökken, területileg pedig inkább a történelmi Magyarország — a Kárpát-medence — szélein, illetőleg hegy- és dombvidékein áll fenn, az Alföldön már csak kisebb mértékben. És még lényegesebb — az előbbivel összefüggésben — az, hogy amíg ezek a tényezők, ilyen helyeken Európa-szerte már a kora középkor óta maradandóan városok sokaságát hozták létre és fejlesztették, olykor nagy, több tízezres, később százezres népességű városokat, addig nálunk ugyanezen tényezők, ugyanilyen helyeken csak kisebb számban, mértékben és gyakran csak jelentős időbeli megszakításokkal tudták előidézni a városiasodást.

Ezt túlnyomóan történelmi, illetve társadalmi eseményeknek kell tulajdonítanunk, mert az ország — a történelmi Magyarország — természeti kincsekben mindenkor gazdag volt, tájai változatosak, a kontinentális kereskedelmi utak átszelik, így a városiasodás gazdasági alapjai adva voltak. A történelmi események közül természetesen legjelentősebb a másfélszázados török uralom, mely az országot megszállta, nagy részét igájába hajtotta, a városokat a határvidékeken folyamatosan pusztította, a városfejlődést az elfoglalt területeken meggátolta. Történelen városfejlődés, polgárosodás — általános európai értelemben — csak a hegyvidéken, a határszéli területeken és Erdélyben — túlnyomóan a mai országhatárokon túl — vált lehetségessé. De nagyrészt a török hódoltság következménye volt az is, hogy az ország az iparosodó Ausztria agrár gyarmata lett, ami a városiasodást továbbra is visszavetette.

Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a városiasodás világszerte és minden időkben, de főként Európában és a középkor óta jellemző két tényezője, egyben jellemzője, a *gazdagodás és hagyomány*² nálunk csak kisebb mértékben, sőt nagy területeken sokáig egy-

¹ Az ókori mediterrán városokkal való összehasonlítás akár táji, akár történeti szempontból kevésbé indokolt.

² Hagyományokon itt a városépítő, fejlesztő hagyományokat értjük, az építészeti szokások, élet- és építőformák megrögződését és hatékony továbbélését.

általán nem volt meg. Ahol pedig megvolt — a határszéleken, a hegyvidékeken —, ott viszont a lakosság már kezdettől nagyjából nem volt magyar, és gyakran idegen eredetű, kolonizációs városformákat hozott létre (pl. Lőcse, Segesvár). Magyarlakta területen gazdagodás és hagyomány csak a törökök által megkímélt országgrészben ért el a nyugati vagy a szomszédos országokbeli városokéval egyenlő mértéket, és egyedül itt vannak, illetőleg voltak jelentősebb középkori szerkezetet, valamint építészeti emlékeket felmutató városaink³ (pl. Sopron, Kassa, Kolozsvár). A törökök által pusztított határvidékeken városainkban — szórványos maradványokon kívül — legfeljebb a középkori szerkezet nyomai, az úthálózatok maradtak fenn (pl. Székesfehérvár, Eger). Az Alföldön pedig — a török hódoltságot megelőzően — jelentősebb város csak Szeged és Debrecen volt, mert itt táji okok — ipari nyersanyagok, cserekereskedelem, védelmi lehetőségek hiánya — az említett történelmi eseményektől részben függetlenül is gátolón hatottak a városiasodásra.

Ennek tulajdoníthatjuk azt is, hogy a magyar városokat — az épületeket, védelmi és egyéb közműveket — ténylegesen kisebb mértékben építette fel maga a városi polgárság, mint egyébként Európában, hanem nagy szerep jut benne várépítés, középületek építése alakjában az államhatalomnak és az egyháznak, a főpapságnak. Ez később állami beruházások, építkezések alakjában még az Alföldön is bekövetkezett, ahol pedig a városok autonómiája, közösségi szervezettsége, összetartozása, öntudata — a török uralom idején — a legerősebben kifejlődött. A magyar városok polgársága — kevés kivétellel (pl. debreceni civisek) — nem tudott elérni a közösségi összetartozás, szervezettség, öntudat olyan fokára, mint általában Európában.

Végül mindezeknek tulajdoníthatjuk azt is, hogy a kapitalizmus kibontakozásának időszaka — elsősorban a vasút és az iparosodás révén — a magyar városiasodás folyamatában olyan erővel és olyan módon lépett fel, amire példát nem annyira a nyugat- és közép-európai, mint inkább a hasonlóan elmaradottabb kelet-európai, de főként a koloniális országok, illetőleg területek mutatnak. Ez megnyilvánult részben a városiasodás ütemében és mértékében: sok város ekkor keletkezett falvakból, soknak lakossága néhány évtized alatt többszöröződött.⁴ Megnyilvánult részben a városiasodás egyenetlen eloszlásában, mert a hirtelen nagyvárossá nőtt főváros, főként az ipari és közlekedési központosítás révén, magához szívtá az ország városképző energiáinak jó részét, közép (több százezres népességű) városok kialakulását megakadályozta, sok kisváros

fejlődését visszavetette. Végül — és adott szempontunkból ez a leglényegesebb — megnyilvánult a városiasodás módjában, abban, hogy ekkor tűnt ki igazán a magyar városépítészeti hagyomány hiánya, és ami hagyomány még volt, ez ekkor nagyrészt eltűnt.

Valójában éppen a hagyománynak ez az eltűnése érlelte lassan problémává, majd feladattá azt, hogy keressük a magyar városjellegét, a várossá, város-szerkezetté, városképpé vált és ekként megörökített hagyományt; mert, ha ugyanúgy épségben megmaradt volna, mint pl. Németalföld vagy Itália városaiban, akkor talán nagyobb városalakító, formateremtő erővel bírt volna, illetőleg bírta. És éppen ezért kell most figyelmünket olyan városképző tényezők felé is fordítani — miután az általános európai jellegűeket már nagy vonásokban áttekintettük —, amelyeket különlegességeknek, a magyar városiasodás szempontjából különösen jelentőségeknek kell tekinteni.

Ilyen legelsősorban az ország mai területének jelentős részét alkotó Alföld táji jellege. Ehhez hasonló tájegység tőlünk nyugatra nincs, a kelet-európai sztyeppékkal is csak részben rokon. A sík terep és a terület bősége nagymértékben hatott a városiasodás mértékére, módjára, elsősorban olyképpen, hogy — egyéb, védelmi, gazdasági okok folytán is — kevesebb helyen, de nagyobb számú népesség koncentrált egy-egy településben és szétterültebb, egyben szabályosabb körvonalú, szerkezetű települések keletkeztek. Adott szempontunkból lényeges, másik táji sajátosság a szilárd építőanyagok (kő, fa) hiánya, sőt szén és más tüzelőanyag hiányában a téglalevetés korlátozottabb lehetősége, ami a múltban mind védelmi művek, mind emeletes épületek létesítését csaknem lehetetlenné tette. Ugyancsak jelentős táji sajátosság a mocsaras, ár- és belvizes térszín, aminek folytán a település régebben az alig észrevehető kisebb emelkedéseket foglalta el, szigeteket alkotott és közben jelentős területeket beépítetlenül hagyott. Végül táji, klimatikus sajátosság még az erős insolatia és széljárás, az egykori erdőségek kipusztulása után keletkezett kietlen talaj és ebből eredően homokfúvás, porképződés, aminek folytán a növényzetnek a városszerkezetben védelmi okokból az átlagosnál nagyobb szerep jut.

Nagymértékben az Alföld táji jellegéhez kapcsolódik — történetileg és területileg is — egy másik jelentős tényező: a magyar nép nomád eredete és ilyen hajlamainak újjáéledése a török hódoltság idején. Ennek is jelentős hatása volt — talán még van is — a városképződésre, olyan hatása, amilyenel nyugati és mediterrán vidékeken nem találkozunk. Ilyen elsősorban a külterjes állattenyésztés és az ezzel kapcsolatos területi szerveződés, települési mód, a kertek, szállások, az állathajtó utak, de legfőként a telkek kerítetlensége, illetve igazában ma-

³ Római eredetű városszerkezetnek — nem jelentős töredékektől eltekintve — városaink fejlődésében, szerkezeti kialakulásában nem volt szerepe.

⁴ Különösen nagy szerepe volt ebben a vasútnak; falvak (pl. Békéscsaba) pusztán a vasút arra felé vezetése miatt várossá nőttek.

guknak a telkeknek hiánya, ami a halmazszerű település fő oka. Ilyen továbbá a maradandó jellegű építkezés csökkentett igénye, az is, hogy a védekezés nem falakra, várakra, hanem inkább hadmozdulatokra, kirohanásokra támaszkodik. Ilyen a közösségi élet családi, törzsi szerveződése, egyébként pedig — a pásztorérettel együtt — a magányos, a visszavonult élet kedvelése, legalábbis megszokása, türese. Ilyen a térrel és idővel való pazarló bánás, a terpeszkedés és a türelem. Ilyen az igénytelenség és a szívósság, a természet elfogadása, ismerete, a hozzá való ragaszkodás. Mindez szinte ellentéte a nyugati és méginkább a mediterrán városok tömörülésének, zsúfolódásának, tornyokkal tűzdelt köhalmazának, védelmi műveinek, falai közé zárt igényes, változatos, sokszor izgatott életének. És mindez nagyrészt újraéledt a török hódoltság alatt, pedig a középkor végére — a tatárjárás pusztítása ellenére is — az Alföld falvakkal benépesedett, népe a földművelés, sőt helyenként az urbanizálódás útjára lépett. A visszatérés az állattenyésztéshez, a visszahúzódás a mocsarakba, az összefutás a nagy falvakba, mezővárosokba, majd ezeknek tanyavilágba való későbbi szétszóródása eredménye volt, de egyben oka is lett annak, hogy a magyar, főként az alföldi emberben a nomád alkat, tulajdonságok, települési ösztönök, szokások tovább éltek, sőt élnek.

Végül ugyancsak az Alföld táji jellegéhez kapcsolódik a magyar városiasodásnak az a sajátja, hogy — ásványok, ipari nyersanyagok, jelentősebb kereskedelem hiányában, de a már említett történelmi, társadalmi okok folytán is — az őstermelésnek benne nagyobb és sajátos szerep jut. Ezért különösen lényeges számunkra a város fogalmának a környezethez viszonyított értelmezése, mert ha valamely abszolút arányszám alapján az őstermelő lakosság csekély számárányát tekintenénk a városiaság kritériumának, akkor sok városunkat nem tekinthetnénk városnak. E tekintetben egyébként teljes mértékben elfogadjuk azt a módszert, mely szerint alföldi városainknak zárt települést alkotó részét vizsgálják és hasonlítják más városokhoz, míg a tanya településövét kirekesztik.⁶ Ennek közigazgatási leválasztása is azóta nagyrészt megtörtént, a tanyák lakótanyákká alakultak, tanyaközségekbe való összevonásuk, központok alakítása folyamatban van; a zárt település és a környező tanyarendszer magasabb fokú, regionális (kistérségi) egységet alkot. Ámde még az így vizsgált zárt településeknek is jelentős agrár lakossága van, sőt a nem agrár lakosként nyilvántartott lakosság nagy része is valójában félagrár, települési és életformájában mindenesetre az. Sok helyen még ma is az állattenyésztést felváltó terménygazdálkodás eszmevilágában él, a szervezett, üzemi mezőgazdálkodástól idegenkedik, ugyanígy az ezzel járó települési módoktól is. Ezért különösen je-

lentős az a megállapítás,⁶ hogy az alföldi város tulajdonképpen városképződés egy óriási falu belsejében, annak központjaként, amely központ városias szerepkörét nem annyira, illetve nemcsak távolabbi egyes települések, hanem a vele együttélő, egy települést alkotó, sok falut egybefoglaló falusias burok számára is tölti be. Még inkább érvényes ez, ha a várost — az alföldi várost — a hozzá tartozó vagy tartozott tanyarendszerrel együtt nézzük.⁷ Az alföldi város, legalábbis a mezőváros — eredetét tekintve — egy nagy piac, a környező őstermelő burok és tanyaövezet árucseréjét lebonyolító, közösségi életét szolgáló központja.

Az általános európaítól részben eltérő, jellegzetes magyar városiasodás okait, tényezőit tehát eszerint az Alföldön, az alföldi városokban találhatjuk. Ugyanúgy azonban, ahogyan az Alföldön is mindenkor — ha kisebb mértékben is — érvényesültek az általános európai értelmű városiasodás indítékai, tényezői (védelem, tömörülés, ipar, kereskedelem), az alföldi városiasodás sajátosságait nyomon követhetjük a szomszédos területeken, sőt csaknem az egész Kárpát-medencében, egészen a hegyvidékig, ahol ezek a sajátosságok fokozatosan eltűnnek. A táj jellege is fokozatosan olvad át. Az őstermelő népesség viszonylag nagyobb számáránya, a városoknak többnyire falvakból való keletkezése mindenütt fellelhető az ország területén (pl. Nagykanizsa, Kaposvár, Szekszárd, Gyöngyös), sőt megvolt a jelenlegi országhatárokon túl is; a dunántúli, peremvidéki és az alföldi városok között e tekintetben alig van különbség, terület szűke alig fordul elő, a városok terjedésének többnyire nincs akadálya. A kőből, téglából épült házak csökkent számáránya tekintetében sincsenek alapvető különbségek az alföldi és a dunántúli jelentősebb városok között. Az Alföld tehát városképző tényezők tekintetében nem válik el élesen; a különbség, egyben a rokonság lényegét az Alföld és a Dunántúl, illetve a peremterületek között abban határozhatjuk meg, hogy amíg az előbbinél (az alföldinél) az általános európaítól eltérő városképződés inkább táji okoknak tulajdonítható, addig az utóbbiaknál inkább az általános európai városiasodási tényezők csökkentebb jelenlétének, úgy is mondhatnánk: kellő erőforrások, folyamatos fejlődés hiányának. Az eredmény azonban csaknem ugyanaz: városias mag kisebb-nagyobb, szétterült, falusias vagy átmeneti jellegű településben, viszonylag kevés történeti emlékekkel, a középkorból legfeljebb szórványos emlékekkel, szerkezeti elemekkel. Ez alól csak a határszéli városok kivételek.

Nagy vonásokban áttekintettük a magyar városképződés alapjait, olyan mértékig, amennyire a szerkezeti, majd a városképi sajátosságok megismeré-

⁶ Mendöl Tibor i. m.

⁷ Mendöl Tibor: Alföldi városaink morfológiája. (L. Forrásmunkák.)

⁷ Vö. Erdei Ferenc: Magyar város. (L. Forrásmunkák.)

séhez okvetlenül szükséges. Valójában megegyeznek az általános európai városképződés alapjaival, a főbb eltérések részben történelmi, társadalmi, részben táji okokra vezethetők vissza. Lényegük az, hogy a városiasodás folyamatát Magyarországon különféle körülmények gátolták, sőt meg is szakították, leginkább éppen a jelenlegi ország területén, az egykori ország belsejében, az Alföldön és a vele szomszédos vidékeken. Pusztulás és újrakezdés nem egyszer váltogatott egymást. Ezért az építészeti hagyománynak itt nincs olyan ereje, mint másutt. A középkor emlékei épületek alakjában igen ritkák, inkább a városszerkezetben lelhetők fel. Hagyomány hiányában a kapitalista időszak rohamos városfejlődése sok várost kivetkőztetett jellegéből. Az őstermelés mai napig lényegesen nagyobb szerepű, mint a nyugati városokban, sőt — elsősorban az Alföldön — még élnek a magyarság nomád eredetére valló települési szokások, hajlamok is. A város — általános európai értelemben — gyakran csak a központra, a magra korlátozódik, ezt falusias, átmeneti jellegű burkok övezi. Mindezek a sajátosságok leginkább az Alföldön észlelhetők, anélkül azonban, hogy e tekintetben éles különbséget lehetne tenni az alföldi, valamint a dunántúli és peremterületi városok között, a legkevésbé érvényesülnek a határszéli és hegyvidéki, a török uralomtól egykor megkímélt — ma már túlnyomóan határon túli — városokban. A magyar városképződés ily módon egy, meghatározott táji keretben, a Kárpát-medencében lezajlott, de még korántsem lezárt folyamat, amelyet éppen ezért nem valamely immanens struktúraként, hanem mozgásában kell vizsgálnunk — számot vetve e mozgás lassú voltával — és múltját, jelenét ismerve kell tudnunk következtetni jövőjére, jövőjének lényegére.

A magyar városok szerkezete

Mielőtt a magyar városok szerkezeti sajátosságait vizsgálnánk, meg kell határozni, mit értünk városszerkezeten; különbséget kell tennünk továbbá városszerkezet és városalaprajz között, mert e kettő a köztudatban kissé összemosódik.

A városalaprajz a város egészének síkbeli vetülete, úgy is mondhatnánk, pecsétnyoma a földön, a terepen, amit általában a beépített és be nem épített területek feltérképezésével, kissé leegyszerűsítve: az utcahálózat, a tömbosztás ábrázolásával kapunk. A városalaprajz a város térbeli mivoltáról, felépítményéről úgyszólván semmit sem mond, amit az is igazol, hogy sok rombadólt, ókori városnak ma már csak alaprajzát ismerjük, felépítményeit találgatjuk, továbbá az is, hogy több városunk belseje a középkori alaprajz szerint, de későbbi (barokk, copf) épületekkel épült újjá és áll ma is (budai várnegyed, Pécs, Székesfehérvár stb.).

Kétségtelen, hogy a városalaprajz a hozzáértőnek már utal a városszerkezetre is, különösen az egyszerűsített, sematikus alaprajz. De nem azonosíthatjuk még ilyen alakjában sem a városszerkezettel; legfeljebb esetenként, ez utóbbi redukált ábrázolásának tekinthetjük. A városszerkezet ugyanis lényegében térbeli valami, ugyanakkor egy absztrakció: a város életműködését, alkatát meghatározó főbb létesítmények és területi elemek rendszere. Az úthálózat ennek csak egy, bár fontos része, ugyanilyen fontosak azonban még a települési módok, a belső egységek (városrészek), s nem utolsósorban a központ, illetőleg a központok.

Még egy másik megkülönböztetést is kell tennünk, mégpedig a városszerkezet és a városkompozíció között. E kettő, bár szorosan összefügg, mégsem ugyanaz. A kompozíció lényege jelen esetben esztétikai és hatása elsődlegesen vizuális, a kompozíciót végső fokon túlnyomóan városképekben érzékeljük, — a városszerkezet viszont funkcionális, fogalmi lényegű és nemcsak vizuálisan, hanem más módon is kifejezésre jut (pl. közművek). A városszerkezet valójában a város belső, olykor csaknem rejtett váza, — a kompozíció ennek a váznak térbeli, vizuális kifejezése. A kompozíció esztétikai értéke annál nagyobb, minél inkább egybeesik a valóságos városszerkezettel, minél inkább ez utóbbit fejezi ki. Ezért a magyar városok kompozíciós jellegének, jellegzetes városképeinek megértéséhez és értékeléséhez okvetlenül szükséges a szerkezeti sajátosságok ismerete.⁸

*

A szerkezeti sajátosságokat az úthálózat, a települési módok, egységek és a központok, közléstípmények szempontjából kísérjük meg áttekinteni.

Az úthálózat tekintetében különösen szembeötlő az, hogy városaink nagy része — elsősorban az Alföldön, de azon kívül is (pl. Miskolc, Gyöngyös, Szekszárd, Kaposvár, Zalaegerszeg) — viszonylag nem is régen és faluból fejlődött, mégpedig általában egyútcás vagy halmazfaluból. Az alapított városokra jellemző tervszerű úthálózat csak kivételes esetekben ismerhető fel (pl. Győr, Nagykanizsa). Úgyszólván ritkábbak a középkori erődített magból fejlődött városok is (pl. Pécs, Veszprém, Székesfehérvár, Eger), amely magokhoz azonban később, ugyancsak falusias részek csatlakoztak. Az Alföld déli részén ugyan nagy számban vannak a török kiűzése után alapí-

⁸ A csatolt települési térképek — kísérletként — önkényes sematizálás, absztrahálás helyett néhány jellegzetes városunk — egy alföldi, egy peremterületi és egy dunántúli — valóságos térbeli településének kicsinyített ábrázolásával, az emeletes épületek kiemelésével kívánják érzékeltetni a városszerkezetet. Ez az ábrázolás funkciók tekintetében hiányos, s inkább a vizuális elemzés, a városképek megértésének alapjául szolgál. A városok kiértékelését a rendelkezésre álló térkép és adatanyagok befolyásolták, ezért nem volt mód egyenlő lakosszámú városok összehasonlító ábrázolására. (Az ábrázolt városok közül Békéscsaba lakosainak száma 1941-ben 52 404, Egeré 32 382, Veszprémé 21 557.)

tott, szabályos, derékszögű-négyszöges úthálózatú falvak is, s némelyik városunk (pl. Szarvas) ilyenből fejlődött, ezek azonban kivételek.⁹

Ez a körümeny annyiban tekinthető sajátosságnak, amennyiben Európa-szerte igen gyakoriak a római városokból folyamatosan tovább fejlődött vagy a középkorban alapított városok, nem szolva a mediterrán, ókori eredetű városokról, amelyek zömmel kezdetől városok voltak. A középkorban, francia és német földön szintén sok város alakult ugyan faluból, de várossá válásuk már régen befejeződött. A falusi eredetű úthálózat bennük nem jellemző, inkább csak kikövetkeztethető. A falueredetnek az úthálózat szempontjából egyik fő jelentősége az, hogy az utak általában a regionális úthálózatba kapcsolódnak, kocsiforgalom, állathajtás szempontjából fontosabbak, s így jellegzetesebbek, szélesebbek, — szemben más (pl. mediterrán) városoknak a távolsági utakhoz csak bekötéssel csatlakozó s gyakran csak gyalog vagy nyerges közlekedésre szolgáló sikátoraival. Másik jelentősége pedig az, hogy az úthálózat nőtt jellegű, többnyire szabálytalan, elsősorban a terephez igazodik, szemben az alapított városok tervszerű, legalábbis bizonyos sémákat (pl. bordás, orsós) követő s a várfalakhoz igazodó úthálózatával.

A terep az úthálózat tekintetében alföldi városainkat sajátossá teszi azért, hogy a sík terep nem torzíja az úthálózatot, ellenkezőleg szabad kibontakozását segíti elő, s ily módon a radiális utaknak gyakran egyenletesen elosztott, tiszta rendszere alakult ki. Ez a rendszer különösen jellegzetessé válik a mezővárosokban az állathajtó utak révén (sajátosságuk, hogy kifelé szélesednek, befelé elágaznak), amelyeket a kertek, védelmi művek (sáncok, kerítések) vonalát követő körutak egészítenek ki, és végül is radiális-koncentrikus, egyben csillagszerű úthálózatot (alaprajzot) hoznak létre. Ennek legtisztább alakját a hajdúvárosok mutatják. Ugyanez az úthálózat több vízparti, illetőleg az árterület peremén épült városunkban (pl. Csongrád) azzal az eltéréssel alakult ki, hogy az úthálózat félkörben terjed, a part, illetőleg az árterület mentén, valamint az átkelőhelyekhez vezető utakkal.

További jellegzetessége az úthálózatnak az — ismét elsősorban az Alföldön —, hogy a kivezető utak által felszabdalt területen egykor kerítetlen telkek voltak (nomád örökségként), és így határozott utcák sem alakultak ki (a határozott vonalú utcavezetés többnyire a telek-, illetve tömbosztás velejárója), hanem kusza, halmaztelepülés jött létre, amelyben az utcák — inkább ösvények, közők, zugok, zsákutcák — a házakat kerülgetik (pl. Szolnok: ún. Tabáni rész). E tekintetben nem egy városunk az orientális városokkal rokon, amelyekre a főútvonalak rendszerével való tagoltság és ezen belül a

teljes szabadosság, áttekinthetetlen szövevényesség jellemző.

Az ekképpen kialakult úthálózatot a múlt században, majd századunkban részben átalakította, részben kiegészítette a vasút és a mérnöki jellegű szabályozás vagy szabályozott úthálózat. A vasút — városfejlesztő szerepétől eltekintve is — a városok közlekedési hálózatának, sőt egész szerkezetének lényeges, olykor meghatározó részévé vált. A pályaudvarhoz vezető út vagy utak — többnyire szabályozás, új utak nyitása révén (pl. Kecskemét, Pécs, Szombathely) — az úthálózatot fontos és jellegzetes elemekkel egészítették ki. Egyébként jelentősebb, a város jellegét átalakító szabályozásokra a városok belsejében (Szeged kivételével) alig került sor, az új szabályozott úthálózatok — egymástól független, szematikus, kvadrátikus parcellázások alakjában — a külterületeken keletkeztek (l. a csatolt településtérképeket).

Összegezve tehát: városaink úthálózatában — a hajdúvárosok kivételével — tiszta úthálózati sémákat, rendszert nem találhatunk, hanem általában falvakból vagy ritkábban hajdani városfallal övezett középkori városmaghoz csatlakozóan nőtt, a terephez igazodó, túlnyomóan radiális utakkal jellemzett úthálózatot. Ez az Alföldön szabályosabb, olykor körúttal kiegészített csillag alakot ölt, közeiben gyakran sejt-, illetőleg halmazszerűen elburjánzott útvesztőkkel, zsákutcákkal. Az így kialakult úthálózatokat a múlt század óta keletkezett szabályozások, pályaudvarhoz vezető utak és főként külterületi elszigetelt telekosztások egészítik ki és teszik többnyire rendszertelen egyveleggé. Az utak legfőbb jellegzetessége — a falu eredetből, az állathajtás szükségleteiből — az, hogy az európai városok néhány öles utcáihoz képest igen szélesek, kivéve az egykori erősített városmagok utcáit.

A települési módok is a város eredetével, de főként a lakosság foglalkozásával függnek össze; az alföldi és a dunántúli, valamint peremvidéki városok között e tekintetben kisebb a különbség, mint az úthálózat jellegzetességeiben. Nyugat-európai értelemben városias települési mód: zárt sorú, emeletes ház, beépített telek összefüggően nagyjából csak a városmagban és a bevezető főutak mentén található, lényegesen kisebb arányszámban, mint bárhol másutt Európában (l. a csatolt településtérképeket). Többemeletes lakóház e század elejéig csak elvétve épült. Egyemeletes házak csak helyenként (Sopron, Buda), kivételesen és csak állagukban középkoriak, a dunántúli és peremvidéki városokban legkorábban a XVII., de inkább a XVIII. századból, az Alföldön túlnyomóan a XIX. és XX. századból valók. A földszintes házak — szórványos kivételektől eltekintve — mindenütt a múlt s a jelen században épültek. A falusi eredet, illetőleg az agrárjelleg nyomai felismerhetők a telkek nagy mélységében, gyakran szélességében is, ahol megosztás nem történt. Ez alól csak a

⁹ Mindezek a megállapítások az ország mai területére vonatkoznak.

középkori, egykor erősített mag telkei, házai kivételek.¹⁰ Ugyanezek a jellegzetességek még inkább fellelhetők a legáltalánosabb és talán legjellegzetesebb magyar városi háztípusban: a földszintes, zártosrú házban, mely részben a városmagban, az emeletes házakkal váltakozva, részben a városmaghoz csatlakozóan egész utcatorokat, sőt egész városrészeket alkotva fordul elő és városaink egyik alapanyagát képezi. Lazulást és átmenetet képez az agrár, illetve falusias jelleg felé, az ugyancsak elterjedt és jellegzetes hézagos zártosrú (félíg zártosrú, hézagos városias) háztípus, mely a falusias, fésűn beépítésből is származtatható, többnyire ennek L alakban az utcára fordításával; a kocsibehajtásra alkalmas kapu nemcsak az agrár jelleg tartozéka, hanem jellegzetes morfológiai, utcaféli kapcsoló elem is. Végül városaink többségében a lakóházak tekintélyes hányadát alkotják a falusias, fésűs beépítésű házak, részben ténylegesen östermelő, részben félágrár vagy városias foglalkozású lakossággal (külvárosi, ún. hostát típus). E jellegzetes lakóház típusok, illetve beépítési, települési módok mellett, amelyek a múlt század folyamán jegecesedtek ki, a jelen században egyrészt nagyvárosias, többemeletes bérházak is felbukkantak, másrészt ugyancsak nagyvárosi eredetű villák és ilyeneket utánzó, kisebb szabadon álló családi házak, ez utóbbiak már nagyobb kiterjedésben, többnyire új parcellázásokon. Telkeik gyakran kisebbek, mint a beltelkek. Nagyobb ipari városok külsőbb részein (pl. Miskolc, Salgótarján, Ózd, Tatabánya) pedig gyakran minden jelleget nélkülöző, silány, vegyes, külvárosias beépítés alakult ki, csaknem kizárólag földszintes házakkal. A legújabb tervépítkezések, új városaink kivételével, eddig még — bár gyakran új elemekkel szaporították a meglevőket — nem váltak jellegzetes, városszerkezetet alakító tényezőkké.¹¹

Az így jellemzett települési, beépítési módok, illetve lakóház típusok közös jellemző sajátossága a horizontalitás, vagyis az emeletes építéstől, a vertikális térkihasználástól való nagyfokú tartózkodás. Ez még olyan esetekben is megállapítható, ahol kő, téglarendelkezésre áll, közművek vannak, a műszaki és gazdasági feltételek tehát adottak, ami arra utal, hogy ennek a tartózkodásnak a terület bőségén kívül más, esetleg életformában, hagyományokhoz kötött

ségben rejlő okai vannak, aminek következtében a települési igény magyar földön eddig alig lépett fel kényszerítően a vertikális térkihasználás irányában.¹² Ezzel függ össze a másik jellemző sajátosság — részben ok, részben következmény — a lakóházaknak általában csekély lakásszáma, ami alól csak néhány többemeletes bérház (újabbban tervépítkezés) vagy túlsúfolt udvari beépítésű, földszintes külvárosi ház kivétel.¹³ Végül harmadik, ugyancsak az előbbiekkal összefüggő sajátosság az, hogy — a viszonylag nagy telkek, az alacsony beépítés folytán és a lakosság félágrár jellegével is összefüggésben — a házak nagy részéhez, gyakran még a városmagban is kert, legalábbis kertesített udvarrész tartozik. Mindezek a sajátosságok kis eltérésekkel egyképpen jellemzik csaknem valamennyi városunkat, kisebb mértékben a nagyobbakat és nagyobb mértékben a kisebbeket; és lényeges eltérést mutatnak mind a nyugat-európai, mind a mediterrán városoktól, amelyeket — régebbi részeikben — egyképpen tömörebb, zsúfoltabb beépítés, többemeletes, többalakos lakóházak halmaz, parányi udvarterület, a kertek, a növényzet hiánya jellemez.

Ami az így leírt települési módok elkülönülését, települési övezetek, egységek alakulását illeti, az e tekintetben is szabályszerű hajdúvárosok kivételével, városaink ritkán mutatnak szabályos szerkezetet, még kevésbé kifejezett, egységes övezeteket, ami szintén a fokozatos növekedés, átalakulás folyamánya. Néhány főbb jellegzetességet azonban így is megállapíthatunk. Az egyik az, hogy a települési módok elkülönülése kevésbé szörszerinti övezetek (körgyűrűk), mint inkább kinyúló körcek alakjában történt, illetőleg ennek megfelelőjeként, a kivezető utak mentén keletkező csúcsok, olykor csak sávok alakjában. Ez lényegében onnan ered, hogy a városias mag fokozatosan nő bele a településbe, illetőleg szorítja ki a falusias vagy az átmeneti, hézagos, városias részeket. A másik jellegzetesség — alföldi városainkban, a sík terep folytán — a település szélének, a betelepült rész határának szabályos, olykor körszerű, vízpartok mentén félkörös alakja, amihez képest dombos vidéken települt városaink a betorkolló utak, völgyetek mentén inkább csúcsokkal, csápokkal végződnek. Az egyenletes körszél alföldi városainkban nemcsak a sík terep következménye, hanem annak is, hogy az állattartásból eredő kertek fokozatos beépítése, felhasználása folytán a település nem területben növekedve, hanem belterjesen fejlőd

¹⁰ A csatolt települési térképen a különböző lakosság-szám ellenére is jól érzékelhetők egy faluból nőtt alföldi város (Békéscsaba) nagy telkei s az egész település nagy kiterjedése, szemben a középkori városias magból fejlődött városok (Eger, Veszprém) kisebb telkeivel és kiterjedésével.

¹¹ Nem tértünk ki a tanyarendszerű településre, mely alföldi városainkat övezi és tágabb értelemben vett városszerkezetük egyik legfőbb sajátossága. Véleményünk szerint azonban (s erre már előbb is utaltunk) — amióta a kettősszállás-rendszer megszűnt, a tanyák lakótanyákká váltak, és közigazgatási elkülönítésük is megtörtént, ez a települési öv már nem szorosan a városszerkezet tartozéka, hanem a város környéke, amelynek ilyen, regionális szempontból való vizsgálata és tervezése igen lényeges, de a jelen tanulmány kereteit meghaladó feladat.

¹² Vö. szerzőtől: »A magyar várostípusok«, továbbá »A magyar városjelleg és Budapest újabb fejlődése« (I. Forrásmunkák). Megjegyzendő, hogy az ott kifejtett álláspontomat azóta annyiban módosítottam, amennyiben a földszintes építéshez való ragaszkodást bár hagyományos, de a fejlődés folyamatában, valamint a szükségesség szempontjából értékelendő jelenségnek tartom.

¹³ Ez a megállapítás nem a jelenlegi, al- és társbérletekben is bővelkedő lakásvizonyokra, hanem a lakóházak eredetileg épített és rendeltetésszerűen használt állapotára vonatkozik.

dőtt, egész nagy tömbökben, fokozatosan töltve ki az egykori, a nomád jellegű mezővárosi szerkezetet, alakzatot. Ez a fejlődés azonban legtöbb helyen az újabb kori parcellázásokkal megzavarodott. Ezek — a kapitalista telekspekuláció módján, a szerves fejlődéssel nem törődve — külső, olykor távoli, sőt vizes, mély fekvésű területeken, vasúton túl stb. keletkeztek, ami által a településszerkezettől elkülönültek és e tekintetben jellegzetes, felismerhető, többnyire el is nevezett, általában sakktáblaszerű »telepek«-et alkotnak, túlnyomóan silány, jellegtelen beépítéssel (l. a csatolt települési térképeket). Debrecenben ez a folyamat régebben és rendszeresebben ment végbe és a »kertség« nevű külső övet hozta létre. Városaink szerkezetére nagymértékben jellemző ugyanis — ismét főként az Alföldön —, hogy részben az egykori kertek folytán, részben a gyakori mély fekvésű, vizes területek megkerülése miatt a település csoportokban, szinte szigeteket alkotva történt, sőt nem egy városunk (pl. Esztergom, Szeged) valamikor elkülönülő településekből egyesülve alakult ki. Az így betelepületlenül maradt területeket részben az előbb említett újabb parcellázások foglalták el, részben ligetek, rétek maradtak, nagyobb részben azonban ide kerültek — főképpen a város szélén — a múlt század óta épült ipartelepek, közműtelepek, nagyobb középítkezések (laktanyák, kórházak stb.), aminek folytán városaink szélén hézagosan és ilyen vegyesen beépített öv keletkezett, ehhez kívülről csatlakozó külvárosias parcellázásokkal. (Ez a folyamat nagy arányokban végbement Budapesten is és a főváros e tekintetben is jellegzetes szerkezetét hozta létre.) Különösen gyakori az ilyen vegyes, főként ipari jellegű övezet, a pályaudvarok környékén, amely utóbbiak nemcsak városaink közlekedési hálózatában, hanem településében is jelentős szerephez jutottak, a képlékeny magyar városszerkezetet nagyobb mértékben alakították át, mint a zártabb, kialakultabb európai városokét, ahol inkább tagoló, elválasztó jelentőségűek. Az ipari területek, üzemek tekintetében egyébként mindeddig rendszeresség, szerkezeti törvényszerűség nem alakult ki.

Ezek után kell szólnunk a városközpontról,¹⁴ amely városainkban adott szempontukból annál is inkább jelentős, mert — mint már többször említettük — a városias mag gyakran csak a központra és környékére korlátozódik egy nagy, egyébként falusias településben. Ennek a városias magnak — alföldi és más, faluból nőtt városainkban — jellegzetes változatai az alábbiak: csak teret vagy tércsoportot, esetleg útkeresztet, útelágazást övez, egyetlen út mentén alakult ki, de leginkább mindezek kombinációját mutatja.¹⁵ Az Alföldön kívüli, régebbi városainkban pedig többnyire kiterjedt az egykori erő-

dített részre is, nagyobb városainkban városias jellegű, emeletes beépítésű lakónegyedek is csatlakoznak hozzá. Jellemzői a középületek zsúfolódása, az emeletes lakóházak nagyobb aránya vagy éppenséggel zárt sorai, (l. a csatolt települési térképeket), végül az összefüggő üzletsorok. A központi tér vagy tércsoport legtöbbször fellelhető, de nem szabályos, alakított térként, ami az alapított, tervszerűen épült városokra jellemző (pl. Győr, Kolozsvár), hanem utak elágazásánál, teresedésekből, olykor vásárterekből keletkezett (pl. Nyíregyháza), másutt több tér újabb kori egybe nyitásából (pl. Kecskemét). A mezővárosnak a központi piactér lényeges velejárója, a piac a város központi funkcióinak egyik legjellegzetesebbje (pl. Nagykőrös). Ugyanezért a központ általában a bevezető utak célpontja is. Középkori eredetű, szűkös belvárosú városokban egyébként a piac olykor a szélre, a várkerületre szorul (pl. Sopron). A terek a helybőség folytán általában nagyméretűek. Az üzletek is — mint a városközpont jellemző tartozékai — összefüggő sorokban a piac körül és a hozzávezető, esetleg a pályaudvarhoz vezető utak mentén alakulnak ki. Alközpontok kialakulása a magyar városok átlagos nagyságrendjében ritka és a városszerkezetben sem jelentős. Úgyszintén ritkábbik eset a központnak funkciók szerinti határozott különválása (pl. Pécs, Vác). A magyar városok többségének központja, illetőleg központjainak rendszere — miként általában a magyar városszerkezet maga sem — még nem mondható teljesen kifejelettnak.

Külön kell megemlékeznünk a középületekről mint a városszerkezet és főként a központ jellegzetes alkotóelemeiről. Általános jellegzetesség — a városképző erőnek, és a történeti eseményeknek a II. fejezetben jelzett alakulásával összefüggésben — egyfelől az, hogy jelentős középületeink számaránya, főként az Alföldön, kisebb, másfelől — ismét főként az Alföldön — az, hogy tömegük a központhoz, a lakóházakhoz viszonyítva nagyobb, mint az európai városokban. Ez utóbbi megállapítás elsősorban világi (polgári) középületekre vonatkozik. Az emeletes, főként a többemeletes épületek nagyrészt középületek. Olyan tömegű középületek, mint pl. az egri líceum, a makói városháza, a szekszárdi megyeháza, nemcsak a város alaprajzában, hanem a szerkezetében és képében is jelentékenyek, és óriási műszaki, gazdasági erőfeszítéseket jelképeznek a korukbeli szerény lakóházakhoz képest. Ebben természetesen szerepe van annak is, hogy építetők gyakran nem a városi polgárság, hanem az egyházi, világi főhatalmak. Ugyanezért viszonylag ritkábbak zárt sorban épült középületeink, nagy részük szabadon álló vagy tömböt elfoglaló (l. a csatolt település térképeket). Különösen vonatkozik ez azokra — a már előbb is említett — újabb kori középületekre (laktanyák, kórházak, árvaházak, közüzemek stb.), amelyek rendeltetésük folytán nem okvetlenül központba valók,

¹⁴ Központon nem egyedül a központi teret, tércsoportot, hanem a központi funkciókat betöltő, legvárosiasabb magot értjük.

¹⁵ Vö. Mendöl T. i. m.

nagy területigényűek.¹⁶ Ezek, a városaink léptékéből többnyire kiemelkedő építmények, olykor egész telepek, gyakran kívül, elkülönülve helyezkednek el és az ipari üzemekhez, pályaudvarokhoz hasonlóan, újabb fejlődési, nagyságrendi fokozatot jelentenek a korábbi szerkezethez, beépítéshez képest. Nagyrészt ugyanide sorolhatók a legutóbbi évek közületi, többemeletes lakóház-építkezései is.

Végül, a közintézményekhez csatlakozva kell megemlíteni — mint újabban keletkezett, a város-szerkezetben is jelentős közlétesítményeket — a parkokat, ligeteket. Túlnyomóan a múlt vagy a jelen századból valók. Ilyenek kialakítására városaink belsejében, már ismertetett sajátos szerkezeti adottságai folytán általában több területi lehetőség nyílt, mint az európai városokban, és olykor, különösen az Alföldön a táji környezet, az éghajlat, a város területi kiterjedése folytán, nagyobb szükség is van rájuk.¹⁷ Nem ritkák a város belsejében levő vagy ahhoz szorosan csatlakozó, jelentősebb ligetek (pl. Szombathely, Győr, Eger), máshol vízpartok mentén (Szeged, Szolnok, Keszthely), olykor a pályaudvar és a város között létesültek (pl. Kecskemét). Ugyanide sorolhatjuk a széles utak fasorait, különösen a kettős fasorokat, amelyek a zöldterületi rendszer lényeges részei a kivezető utak. A természet, a környező táj és a városszerkezet kapcsolata, részben az említett ligetek, fasorok által, részben a kertesi települési módok folytán nagyobb mértékben adott, mint általában az európai városokban, és e tekintetben városaink leginkább a kelet-európai, főként oroszországi városokkal hozhatók párhuzamba.

Összefoglalva, a magyar városok szerkezeti sajátosságait az alábbiakban jellemezhetjük. Általában nőtt szerkezet, helyenként tervszerű részletelemekkel, ritkábban erősített városmagból, illetőleg e körül, gyakrabban faluból fejlődött és a falusias vonásokat a külsőbb részen eddig meg is őrizte. A település szétterültebb, horizontálisabb, mint az európai városoké, lakóházai szélesebbek, emeletes házai ritkábbak. Telkei nagyobbak, főként mélyebbek. Legjellegzetesebb háztípusa a földszintes zártosú és a hézagos zártosú, a városmagban az egyemeletes zártosú. Az alföldi városokat övező tanyarendszer a tágabb értelemben vett városszerkezet — a környék — jellegzetes része. A város középületei a lakóházakhoz képest nagyméretűek, kiemelkedők. Úthálózata leginkább radiális, az Alföldön egyenletesen eloszló, a dombvidékeken a terephez igazodó utakkal, a kivezető utak között zezugos, az újabban betelepült részekben szabályozott, általában kvadratikussal utahálózattal. A mezővárosokban körutak is alakultak; a radiális, körutas rendszer az állathajtó utak révén,

a hajdúvárosokban tiszta, csillagszerű típusúvá vált. Az utak — kivéve az egykori erősített városmagokat — általában igen szélesek. A vasút jelentősebb elváltozásokat okozott az alakuló városszerkezetben, mint másutt. A városok fejlődése, növekedése során élesen elhatárolt települési módok, körgyűrűszerű övezetek — ismét a hajdúvárosok kivételével — nem keletkeztek, a fejlődés inkább szektorokban vagy csúcsokban történt, a kivezető utak között, illetőleg mentén, síkvidéken szabályos, körszerűen lezárt, dombvidéken csápos vagy elnyújtott településalakzatot hozott létre. A településszerkezet lazaságát a kertesi települési módok mellett, a beépítetlenül hagyott, többnyire mélyebb fekvésű területek is okozták, az újabb parcellázások részben ezeken, részben kívülük történtek. Nagyobb közintézmények gyakran a város szélén létesültek, úgyszintén az ipari üzemek, és közüzemek is, ez utóbbiak főként a vasúthoz kapcsolódóan. Az ipari területek rendszere még nem alakult ki. A központ (a városmag) tér, tércsoport, útelágazás körül vagy út mentén alakul ki, és viszonylag kicsi a város kiterjedéséhez képest, a központ funkciók szerinti osztása csak nagyobb városokban általános. A terek, akárcsak az utak is, nagyméretűek. Újabban a városok belsejében vagy ehhez csatlakozóan gyakoriak a parkok, ligetek is. A város egész szerkezetét — a már említett lazaságon, horizontalitáson felül —, főként alakuló, képlékeny, még nem lezárt mivolta jellemzi, továbbá az, hogy a környezettel nagyobb mértékben függ össze, mint az attól korábban élesen elhatárolt nyugati és mediterrán városok; e tekintetben a kelet-európai sztyeppék városaival rokon.

A magyar városkép

A városképződés alapjainak és a városszerkezet sajátosságainak áttekintése után elérkeztünk témánk lényegéhez: a városképhez. Igazában most vizsgáljuk csak a magyar városok vizuálisan megjelenő sajátosságait, és — az előzmények ismeretében — azt, hogy mit, milyen módon s mértékben fejez ki a magyar városkép.

Városaink térbeli, vizuálisan, városképekben érzékelhető s összegeződő alkotását, főbb elemeinek rendszerét, kissé nagyigényűen kompozíciónak is nevezhetnénk. Valójában minden város — nőtt, tervezett egyaránt — egészében egy nagy együttes, egy nagy kompozíció a kifejezőerő, az esztétikai érték kisebb-nagyobb fokán. Akkor is az, ha nem egy vagy néhány mestertől, hanem névtelen építetők, sok-sok kéz és év összefonódó munkájából ered.¹⁸

Mégis, úgy hisszük, ez esetben kompozícióról szólni félreértésre alkalmat adó túlzás volna, márcsak azért is, mert nem egy-egy konkrét városról,

¹⁶ Vö. a szerzőtől: »Közintézmények, középületek mint városképalakító elemek.« (Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai, 1954.)

¹⁷ Vö. a szerzőtől: »Zöldterületek tervezése magyar településtervezési vonatkozásban.« (Településtudományi Közlemények, 6. sz., 1954.)

¹⁸ Vö. »Városepítészet« c. hiv. tanulmány I. és IV. fejezete (I. Forrásmunkák).

hanem városainkról általában, összegezve van szó, sőt még hozzá alakuló, növekvő városokról. Ezt a fogalmat tartjuk fenn konkrét, egyedi kompozíciók és általában a városépítéssel igényesebb, tudatosabb, befejezettebb művei számára. Inkább kompozíciós tényezőkről és sajátosságokról kell beszélnünk, ezeket kell áttekintnünk városképeink vizsgálata során.

Mindenekelőtt nézzük azt, hogyan jelennek meg városaink a tájban, vagyis az összvárosképet. Dunántúli, dombvidéki városaink többségében találhatunk olyan magasabb kilátópontot, ahonnan a várost egészében áttekinthetjük, már csak azért is, mert a városok nem nagyok. Három lényeges, jellemző vonást figyelhetünk meg. Az egyik az, hogy városaink laza, falusias vagy egyéb kertes beépítésű házakkal fokozatosan olvadnak a tájba, — szemben a régebbi európai városok többségével, amelyek élesen elkülönülnek tőle, várfalakkal vagy többemeletes házakkal kezdődnek. A másik az, ami a nőtt városokra általában jellemző, hogy a terephez idomulnak, a település főként a kivezető utak mentén, völgyhajlatokban, csápszerűen terjed, felkúszik a környező, enyhébb lejtésű domboldalakra. A harmadik pedig, hogy középületei egész határozottan emelkednek ki, határozottabban, mint — a nagy katedrálisoktól eltekintve — általában az európai városokban. Ez nemcsak a templomtornyokra vonatkozik, amelyek Európa-szerte a városképek jellegzetes vertikális elemei, hanem a templomok tömegére, de általában a középületek tömegére (megyeházák, kollégiumok stb.). Ezáltal a városmag is élesebben emelkedik ki az egész településből, éppen a középületek csoportja, olykor tömör, de gyakran csak laza együttese révén. Még inkább észlelhetjük ezt a kiemelkedést a város peremén épült, elkülönülő újabb nagy középületek (laktanyák, kórházak stb.) esetében.

Más a helyzet alföldi vagy másutt — de síkon épült — városainkban, ahol természetes, külső magaslati kilátópontot nem találunk, s így a város térbeli összképét kívülről nem tekinthetjük át. Ehelyett a város felé közeledve, többnyire jellegzetes városziluett bontakozik ki.¹⁹ Itt a városnak a tájban való szétfoszlását — ami a környező tanyarendszer révén még nagyobb mértékben is adva van — nem az összvárosképben érzékeljük, mert alkalmas földi nézőpont hiányában nem érzékelhetjük, hanem fokozatosan közeledve a városhoz, a bevezető utak mentén fokozatosan sűrűsödő — helyesebben távolodva fokozatosan ritkuló — házak összegeződő látványában. Ezzel szemben a városziluett, amint megpillantjuk a távolból, élesen körvonalazott képet mutat, és különösen élesen emelkedik ki a városmag a középületek, tornyok, ezek csoportja révén. A város széle is, bár alacsony, laza beépítésű, de határozottabb — a város, különösen borús időben vagy a

nappal szemben nézve —, halvány, elterülő, vékony csík, közepén kiemelkedő sötét tömegekkel, tornyokkal.

A városba való érkezés és a város fokozatosan feltáruuló belső képe is többnyire a nőtt városok sajátosságait mutatja, kivéve ott, ahol pályaudvar és a városközpont között új, szabályozott út határozott kapcsolatot teremt (pl. Nyíregyháza, Székesfehérvár, Pécs, Szombathely). Egyébként ugyanis a bevezető utak az egykori országút nyomán kanyarognak, határozott irányulást (vizuális célpontot) ritkán mutatnak, a város központjába, központi terére többnyire esetleges módon vagy váratlanul érkeznek. Ezzel szemben — és ez mégis a központhoz közeledést érzékelteti — a beépítésnek határozott fokozódása, sűrűsödése figyelhető meg: a kezdetben laza, falusias vagy villaszerű beépítés (az Alföldön még ezenkívül az elszórt tanyák) után, félig zárt sorú, földszintes, elvéve emeletes házak, végül emeletes házak rövid, de összefüggő sora, ugyancsak összefüggő üzletek sora, s ez már a városmag, központi térrel vagy anélkül, esetleg csupán a főút mentén.

A központoknak vannak általános, a város egészére utaló sajátosságai, ezek is részben a város méretével, részben nőtt jellegével függenek össze. Ilyen elsősorban az, hogy határozott, szabályos tér vagy éppenséggel tércsoport alakítással ritkán találkozunk; a terek, térkapcsolatok szabálytalanok vagy csak részben szabályozottak, s még ahol út a városközpont gerince, az sem szabályos (pl. Miskolc, Szolnok). A terek alakja fejlődésre vall, utak irányulását követi, gyakran bontásokkal bővült, nagy részük forgalmi vagy piactér, olykor csak teresedés. Tölcsér, trapéz alak igen gyakori (pl. Szombathely, Kecskemét, Debrecen, Nyíregyháza főterei). Pusztán díszterek, sétány jellegű terek ritkábbak, általában újabbak, szabályosak (Sopron: Sztálin tér; Miskolc: Szabadság tér). Még jellegzetesebb azonban a terek tágassága, részben az abszolút méretek, részben a szegélyező alacsony beépítés, részben pedig a térnyílások, betorkolló utak szélessége miatt. A terek, utak nem határolhatók el egymástól élesen. Olyan zárt térfalak, áthidalások, amelyek a nyugati és különösen az itáliai városok tereit jellemzik, nálunk ismeretlenek. Ezt különösen megfigyelhetjük Sopronban, ahol a középkori, az általános európai városjelleghez közelálló, tömör szerkezetű, vertikális beépítésű városmaghoz, szűk utcákhoz, kis terekhez közvetlenül csatlakozóan a Várkerület mentén és ezen túl a város hirtelen kitágul és csaknem olyan tágas térhatásokat, laza térfalakat mutat, mint alföldi városaink. A terek tágasságának tulajdoníthatjuk, hogy viszonylag gyakoriak a térben álló, térrel övezett középületek, ami tömeghatásukat fokozza. E tágas térarányok, továbbá a lakóházaknak általában alacsony (egyemeletes) volta miatt, a központ fő középületei határozottan, olykor hatásosan kiemelkednek. És végül a központi terek, tércsoportok tá-

¹⁹ A városziluettéről, általában a városképek fajtáiról l. a »Városépítéssel« c. hív. tanulmány II. fejezetét (l. Forrásmunkák).

gasságával, az utak szélességével, de ugyanakkor városaink általában nem nagy méretével is összefügg az, hogy a környező táj a városban szinte mindenütt, még a központban is képszerűen érvényesül (Eger, Pécs, Esztergom, Vác stb.). És ahol nem érvényesülhet — az Alföldön — a sík terep miatt, ott is jelen van vizuálisan a város elterpeszkedésében és az elterpeszkedő város házfalai között, még a központ főterén is, tágranyúló égboltban.

Az utak, a városmagra legjellemzőbb egyemeletes beépítés esetén, többnyire 1 : 1 térarányúak, ami az épületekre kedvező rálátást ad.²⁰ A földszintes beépítésű utcák téraránya ennél is tágasabb, és még inkább a kivezető főutak külső szakaszai (különösen egykori állathajtó utak esetén), ahol éppen ezért fokozottan jelentősek a fasorok, nemcsak a porvédelem, az árnyék, hanem a térhatás, a városkép szempontjából is. Gyakoriak a kettős, sőt kétoldali kettős fasorok (pl. Sátoraljaújhely, Szentes), ezek az út terét három, még így is tágas, széles hajóra osztják. Nem ritkák azonban városainkban a kisebb, meghittebb utcaképek, tercskék sem, főként a központ, a főter környékén, többnyire esetlegesen, le-sarkítás vagy más teresedés eredményeképpen. Hasonlóan intím hatást s egyben kellemes, változatos utcaképet ad az utcák általában kanyarodó vonala, a homorú oldalon egyszerre csak annyi ház látszik, amennyi együttesként jó hatást ad.²¹ Olyan szűkös, tekintélyes síkatorokkal azonban, mint amilyenek a nyugati és még inkább a mediterrán városokban vannak, nem találkozunk. Ha vannak is szűk közök, gyalogutak, ezek rövidek, ilyenekre ház homlokzata ritkán nyílik, leginkább kerítés, kőfalak szegélyezik. A kertek jelenléte éppen az ilyen kerítések, kőfalak és a falakon áthajló fák révén még az utca képében is jól érzékelhető, de még inkább a széles kapualjakon át, mert ezeken betekintve, a legritkábban és csak a városmagban pillanthatunk szűkös, körülépített udvarra, hanem többnyire fákra, kertekre. Mindez együtt teszi, hogy a magyar városokban ritkán érezzük akár a terek (utcát, udvart is ideértve), akár a tömegek túlsúlyát — az előbbiét esetleg a városszélen, az utóbbiét régebbi, erősített városok magjában —, hanem általában e kettő egyensúlyát.

Nagy általánosságban ilyen külső tömeg- és belső térhatása, ilyen térbeli és tömegbeli jellege van a magyar városnak. Másik kérdés, milyen épületek, milyen anyagok, színek, milyen építészeti jelleg tölti ki, oldja fel és jellemzi részleteiben ezt a tér- és tömeghatást. Arról már több ízben szó volt, hogy a középületek viszonylag nagyméretűek, a lakóházak a városmagban túlnyomóan egyemeletesek, kívülből földszintes, zártosítottak vagy hézagos zártosítottak. E lakóházak főbb, városképet meghatározó jellemvonásait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Gyakran

igen szélesek, a telkek utcai frontja az európai városoknak osztások folytán olykor csak kettő, de általában három, négy ablaktengelyes telek-, illetve házfrontjaihoz képest, nem egyszer hét, nyolc ablaktengelyesek. Az ereszt párhuzamos az utcával, a nyugaton, elsősorban Németországban általános oromfallal utcára épülő házat — a falusias beépítésen kívül — még elvétve sem találjuk. A tetőhajlás közepes, 40° körüli és e tekintetben egyenletes. Jellegzetes eleme a régebbi lakóházaknak — még a múlt század derekáig épült emeletes házaknak is — az agrár, illetve félagrár életformára valló széles kapu, és különösen jellegzetes városképi elem az ilyen kapu a hézagos zártosított beépítésnél, a házak összekötő tagjaként. A lakóházak — de a középületek túlnyomó része is — kő, téglaburkolat helyett csupán vakoltak és díszítésük csekély, tartózkodó színezésük kevés változatot mutat. A sima, világos falfelületek, a sárgás, ritkán zöldes színek különféle árnyalataival, rajtuk az ugyancsak sima, egyszerű tetőidomok, vízszintes tetőgerincek általánosan — az Alföldön és a Dunántúlon is — jellemzik városainknak a múlt század végéig kialakult utcaképeit. És ezek a lakóházak és utcaképek nemcsak alföldi, dunántúli városainkban, hanem általában a Kárpát-medence valamennyi városában jellegzetesek, sőt egy-, kétemeletes házak alakjában megtalálhatók körülötte, főként nyugatra, az egykori Ausztria kisebb városaiban is.

Ezzel már érintettük városaink építészeti jellegét, melyben stíluskorszakok felett — rajtuk átvélően —, van valami közös vonás: főként az, hogy ezek a stílusok néhány jelentős, reprezentáns alkotás kivételével városi épületeink többségén leegyszerűsödve, takarékos, szerény eszközökkel, a vakolat-architektúra finom árnyalataival vagy éppen provinciális esetlenségeivel és egyben bájával nyilatkoznak meg. Gótikus épületekről — városképet jellemző értelemben — nem szólhatunk, és reneszánszról sem az ország mai területén. A középkor építészeti világa néhány emléken vagy töredéken kívül (várfa-maradványok, kapuzatok, tornyok), egyedül némelyik városunk belvárosának utcavonaláiban, térarányaiban, térkapcsolataiban van jelen. A barokk-kort — leginkább a Dunántúlon és Kalocsán, Vácon, Egerben — néhány nagyszabású, túlnyomóan egyházi épület és szerényebb polgárházak képviselik, az alföldi városok középületei inkább a klasszicizmus, majd az eklektika korából valók, a lakóházak túlnyomó többsége pedig a XIX. és XX. századból. Ennél régebbiek inkább csak az emeletes házak, gyakran a XVIII., sőt olykor a XVII. századból, az Alföld kivételével, ahol az emeletes házak is csaknem kivétel nélkül újabbak. A barokk, a copf, a klasszicista stílusjegyek természetesen felismerhetők, de a gyakori átalakítások, eltorzulások miatt is ritkán oly mértékűek, hogy a városképet meghatározzák, jellegzetessé tegyék (mint pl. Eger, Székesfehérvár egyes részeit). Az, ami az európai városok többségére jellemző —

²⁰ Pogány Frigyes: »Terek és utcák művészete« (I. Forrásmunkák).

²¹ Pogány Frigyes: i. m.

BÉKÉSCSABA TELEPÜLÉSE

0 100 200 300 400 500 1000 MÉTER

A sötétben jelöltek emeletes épületek,
a kontúrozottak földszintesek

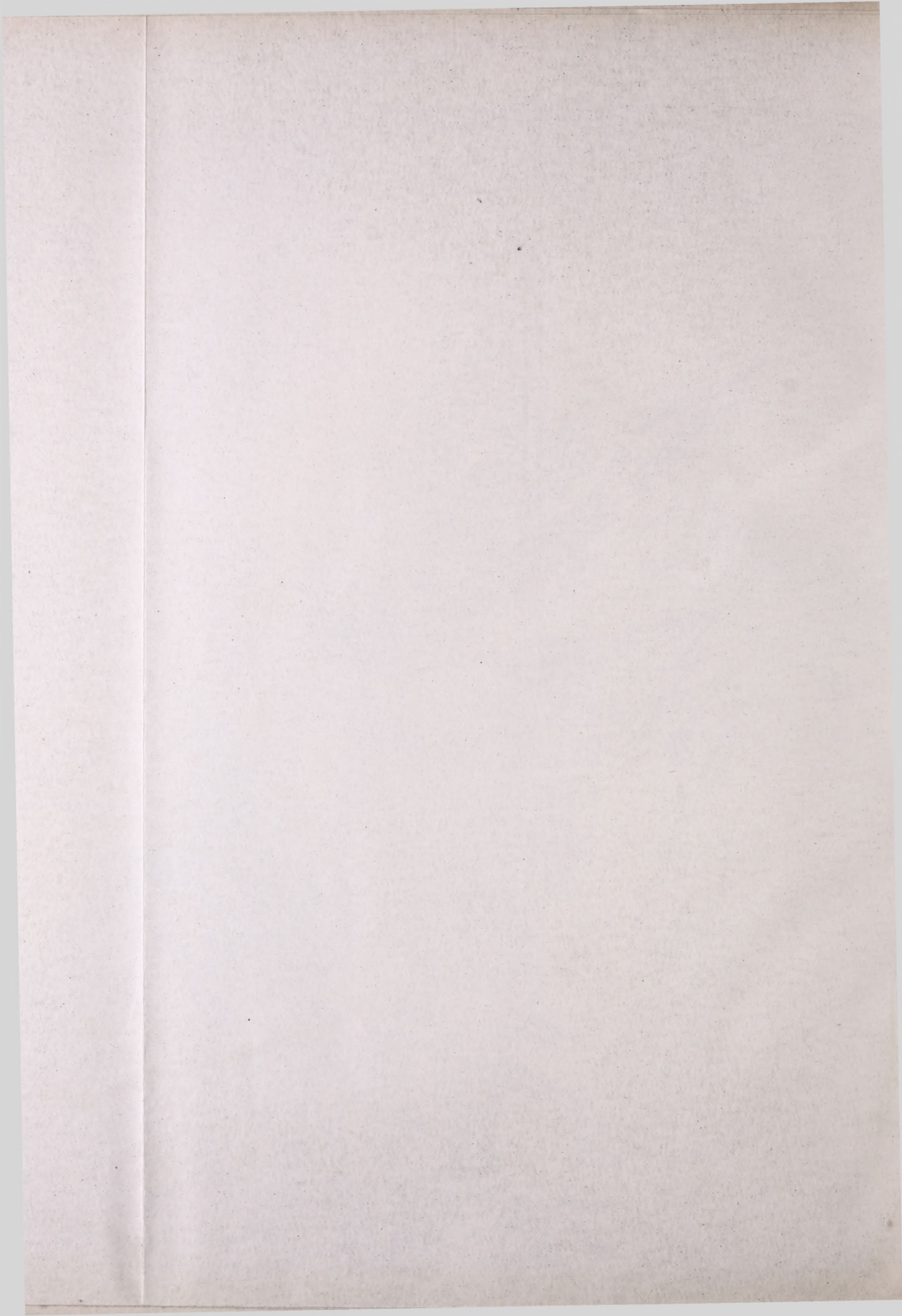
ECER TELEPÜLÉSE

0 100 200 300 400 500 1000 METER

A sötétben jelzettek emeletes épületek,
a kontúrozottak földszintesek

VESZPRÉM TELEPÜLÉSE

0 100 200 300 400 500 1000 MÉTER

A sötétben jelzettek emeletes épületek,
a kontúrozottak földszintesek

az építészeti formák gazdagsága, keveredése, rakódása, a stíluskorszakok egymásra rétegződése, az időbeli fejlődés és gazdagodás köbe vésett emlékeiként — a mi városainkban vajmi ritkán találhatók meg. A városképek túlnyomó többségét néhány gazdagabb formavilágú város kivételével általában bizonyos egyidejűség és nyugalmas, kiegyensúlyozott, egyszerű, puritán formavilág jellemzi, amely — az egyes házak korától függetlenül — a klasszicizmussal, mértéktartásával rokon. Ez a kiegyensúlyozottság nyilvánul meg a terek és tömegek már említett arányában is. Leginkább az Alföldön, továbbá az Alföld peremén érezhető, innen mintegy gyűjtőpontból terjed szét csökkenő mértékben az egész Kárpát-medencében és azon túl nagyrészt elfoszlik.

Az eklektika, majd a szecesszió és az első háború utáni építészeti törekvések ebbe a formavilágba új és kevésbé beilleszkedő elemeket hoztak. Ez alól a romantika és a kora-eklektika kivétel; a kora-eklektikus lakóházak még töretlenül folytatják a jelzett hagyományokat. Különösen szép példája ennek Sátorlajújhely, melynek városmagja csaknem teljesen ez időszakban épült ki. Az eklektika és a szecesszió korában épült középületek és lakóházak mind a tömegükkel, tetőfelépítményeikkel, mind építészeti kialakításukkal nagymértékben elütnek az addig kialakult jellegtől. Ez különösen a középületekre és még inkább a szecesszió korszakára áll, mert a lakóházak — néhány nagyobb belvárosi bérház vagy szecessziós túlzásokba hajló kisebb lakóház kivételével — inkább megtartották a korábban kialakult mértéket, egyszerűséget. A középületeken és nagyobb bérházakon azonban egyenesen a hivatkozás, a feltűnni akarás jegyei mutatkoztak, és ez annál inkább rányomja bélyegét a városra, minél újabb keletű vagy minél gyorsabban fejlődött városról van szó (pl. Kaposvár, Miskolc), de általában valamennyi városunkra azáltal, hogy középületeik, közintézményeik nagy részben a múlt század dereka óta létesültek. Ez a jelenség folytatódott a két háború közötti időszakban, amikor a modern formatörekvéseknek többnyire félreértett vagy eltorzult hajtásai keletkeztek, és nem sokkal szerencsésebbek e tekintetben a legújabbban, tervberuházásként létesült középületek, nagyobb lakóházak sem. Városaink nagy része — különösen az újabban fejlődött és általában az újabban betelepült részekben — elveszítették építészeti jellegüket és a hagyományos városképet csak annyiban tartották meg, hogy lazán, horizontálisan terjedtek, túlnyomóan földszintes, kertes új lakóházakkal.

Nem volna teljes a magyar városképről adott áttekintésünk a fák, fasorok, parkok kiemelése nélkül. Olykor már egy-egy, a kertből kihajló vagy az utca, tér szögletében álló fa is jellegzetessé, vonzóvá, széppé teszi városképeinket. Még inkább ezt teszik a fasorok, olyannyira, hogy sok utcaképünkben átveszik a házak, az építészet szerepét is és jellegzetes tértartó elemekké válnak. A ligetek is — régi, nagy

fáikkal —, a város belsejének olykor igen jellegzetes és szép részei (pl. Eger: Érsek-kert; Pécs: a Székesegyház környezete). Fák és házak, lombok és síma falsíkok, fény, fényfoltok és az árnyék együttes hatása városképeinknek igen jellegzetes vonása. E tekintetben is valamilyen egyensúly figyelhető meg, miként a tér- és tömegarányokban. És e tekintetben is sok, félreértésből fakadó túlzás történt: hivatkozás, városainkhoz kevésbé illő díszparkok, »piazzetta«-k stb. létesítésével, nem szólva a fák, a növényzet pusztításáról, ami ezt az egyensúlyt megbontotta és városképeinket hol jellegtelenné, hol egyenesen sivárrá tette.

*

A magyar városképekben kifejezésre jut vagy akár jutni valami. Ez a valami térbeli és időbeli egyaránt: városaink alkata, szerkezete és ugyanakkor történeti fejlődése, a múltból a jövőbe ívelő élete.

Mindabból, amit városképeink így többé-kevésbé kifejeznek, emeljünk ki három jellemvonást — ezek véleményünk szerint a legáltalánosabbak, a legjelentősebbek és — akár tartalmukban, akár formájukban, illetőleg e kettő összhangjában — a legértékesebbek.

Az első: városaink fejlődésének szerves, szükség-szerű mivolta. A város kiterjedése, alakja, a központ, az építési módok, a középületek, a ligetek elhelyezkedése, kialakulása mind nagyjából szükség-szerű, értelmes volt. A település építésre alkalmas területekre terjedt, alakja a környezetéhez simulott. Az utak célokhoz irányultak és a terephez igazodtak. A központ piacból, utak csomópontjában keletkezett. Az épületek méreteit, alakját, az építési módokat hosszú időn át kialakult szokások, szükségletek szabták meg. A ligetek, a mélyebb, nedves helyeken, vízpartokon nőttek. Ezt a szerveséget bontották meg — többnyire a századforduló óta — mindazok az építkezések, szabályozások, parcellázások, amelyek telekuzsorából vagy éppenséggel utánzásból, divatból, nagyozásból fakadva, erőszakolt, idegen elemeket hoztak a városszerkezetbe és a városképbe.

A második: városaink kapcsolata a tájjal, átszövődése táji, természeti elemekkel. Városainkban az építészeti és a természeti elemek egyensúlyban vannak, miként a terek és tömegek is; a természet kertek, fák, fasorok, ligetek alakjában benn van a városban, a táj megjelenik a városképekben, a város pedig laza építkezéssel feloldódik a tájképben. A térarányok tágassága is a táj jelenlétét, vetületét jelképezi alföldi városainkban. És ebben a kapcsolatban a tájjal is van valami szükség-szerű; ezt nemcsak az őstermelő, a földhöz ragaszkodó lakosságnak, nemcsak termelési okoknak tulajdoníthatjuk, hanem a táj jellegének is. A magyar táj a dombvidékeken lankáival, kertjeivel, hívogató, az Alföldön éltető, sohasem nyomasztó és sohasem kietlen, elriasztó.

Ez ellen a kapcsolat ellen, a természet és város egyensúlya ellen vétettek mindazokkal az építkezésekkel, amelyek a térarányokat torzították, a táj-képet elcsúfították, a növényzetet irtották.

A harmadik jellemvonás: az egyszerűség, kereksétlenség, a tartózkodás erősebb díszítésektől, élénkebb színektől, bonyolultabb idomoktól. Ezt részben takarékoságnak, sőt egyenesen szegénységnek is tulajdoníthatnánk, építőanyagok hiányának, miként az előbb a tájjal való szorosabb kapcsolatot az östermelésnek. Úgy hisszük azonban, hogy ez esetben is ilyen gazdasági okokon túl ízlés, mérték, magatartás nyilatkozik meg. Sok nemesen egyszerű középületünk, lakóházunk, sokkal díszesebben is épülhetett volna. Talán a táj jellegének is szerepe van a formák egyszerűségében, a sima, tagolatlan falsíkok, tömegek, a világos színek kedvelésében. És talán legtöbbet ezen a téren vétettek városképeink ellen a talmi pompájú, feleslegesen bonyodalmas homlokzatokkal, tetőzetekkel, boltkapuzatokkal, emlékművekkel.

Ebben a három jellemvonásban — szervesség, táji kapcsolat, egyszerűség — látjuk a magyar városképek, a magyar városjelleg legfőbb értékét. Az elmondottakkal csak utalni kívántunk rájuk; az esztétikai értékelés sokkal bonyolultabb, semhogy ilyen egyszerűen igazolható volna. Városképeink szépsége mögött még számtalan fel nem fedett ok, viszonylat, tényező rejlik. Azzal azonban, hogy e három fő jellemvonásra korlátoztuk a magyar városjelleg értékeit, azt is kifejezésre akartuk juttatni, hogy *nem minden feltétlenül megőrzendő vagy követendő érték*, ami városképeinkben jellegzetes.

Városaink sok, ma még jellegzetes vonásának oka már meg is szűnt, értelme meghaladott vagy rövidesen meghaladott lesz. Így pl. a házak széles utcafrontja csakugyan jellegzetesség, a telkek bőségéből, a falusias településből ered, de ma már nem szükségszerű, közművesítésnél nem gazdaságos. Még az alacsony, horizontális jellegű építkezést sem tekinthetjük — bármennyire általános — feltétlenül megőrzendő értékes sajátosságnak. Amíg a terület bősége, a közművek, építőanyag hiánya, a lakosság félagrár életmódja indokolja, ott és addig szükséges lesz, amde — különösen nagyobb iparosodás, a technika, az életmód fejlődése esetén — mihelyt nagyobb szükség mutatkozik területben, nagyobb igény közművekben, más megoldásokhoz s formákhoz is juthatunk. Az alacsony építkezéshez merőben formai, tradicionális okokból ragaszkodni olyan volna, mintha tradicionálisan tekintenénk és őriznénk a szintbeli vasúti keresztezéseket, a sorompókat, holott nyilvánvaló, hogy gyér forgalom s takarékoság szülte őket, s a forgalom meg az anyagi lehetőség növekedésével szükség és lehetőség lesz a kiküszöbölésükre, áthidalásokra, pályaemelésekre. Városainkban esetleg sokemeletes, magas házakra is szükség és lehetőség lesz egykor, és ezek — ha jól

oldják meg őket — szépen illeszkedhetnek majd a magyar tájba, akár már ma is pl. a mezőkövesdi új gabonátároló. A magyar városképek értéke sohasem csak a formákban volt és lesz, hanem — mint minden más terén is az esztétikának — a forma és a tartalom összhangjában.

Bonyolult és nehéz feladatok előtt állunk, valahányszor városainkhoz nyúlunk a városépítészet eszközeivel: a múlt tanulságaiból a lényegét követve, a jelenben az igazi szükségleteket és lehetőségeket látva, kell szép, szerves formákat, összhangot teremtenünk városainkban, melyek élnek, fejlődnek, s lassan mozdulnak alig áttekinthető távlatok felé.

FORRÁSMUNKÁK

Ebben a munkában elsősorban korábbi, a magyar városépítést tárgyaló tanulmányaimat fejlesztettem tovább, a jelzett forrásmunkák felhasználásával. Ezek a tanulmányok a következők: »Adatok és szempontok a magyar városépítés problémájához« (Magyar Mérnök- és Építészegylet közlönye, 1939. évf.), »A magyar városjelleg és Budapest újabb fejlődése« (Az Ország Útja, 1941. évf.), »Magyar városépítési feladatok« (Magyar Szemle, 1941. évf.). Együttesen megjelentek a »Városok a múltban és jövőben« c. tanulmánykötetben (Bp., 1942.), ezeken kívül még a »Magyar várostípusok« c. tanulmány (Magyar Városok, Városi és Vármegyei Szociográfiák, XIV. kötet, 1941.).

Általános városépítészeti, városesztétikai vonatkozásban jelen munka azokra az elvi megállapításokra, fogalmakra támaszkodik, amelyeket a »Városépítészet« c. tanulmány tartalmaz (szerzők: dr. Fürst János, Granasztói Pál, Pogány Frigyes; Településtudományi Közlemények 7. sz. Bp., 1955.), ilyen értelemben az említett tanulmány folytatásának, illetve alkalmazásának is tekinthető. Igen hasznos volt továbbá Pogány Frigyes »Terek és utcák művészete« c. könyve (Bp., 1954.), különösen a magyar városépítészeti együtteseket tárgyaló fejezete.

Igen jelentősek a tárgykörben dr. Borbíró Virgöl korábbi munkái, ezek közül különösen »A magyar építészet története« (Bp., 1937.) vonatkozó részei, továbbá: »A múlt és a közelmúlt magyar városépítése« (Építészet, 1941. évf.).

Általános városmorfológiai vonatkozásokban hasznos volt a jelen tanulmány számára is dr. Prinz Gyula »A városmorfológiai felvétel alapvetése« c. műve (Kézirat, 1955.), általános történelmi, társadalmi vonatkozásban pedig Hainál István »Az európai város kialakulása« c. műve (Városi Szemle, 1941.).

Alapvető jelentőségű a magyar városok megismerése szempontjából dr. Mendöl Tibor »Alföldi városaink morfológiája« c. értekezése (Debrecen, 1936.), továbbá nevezetnek »Die Stadt im Karpatenbecken« c. műve (Bpest, 1944.), melyeknek több megállapítását felhasználtam. Ugyancsak alapvető jelentőségűek e szempontból Györffy István »Az alföldi kertés városok« (1926.) és Erdei Ferenc »Magyar város« (1939) c. művei.

A tárgy szempontjából jelentős, részben felhasznált munkák még az alábbiak: Dr. Bierbauer (Borbíró) Virgöl: »La forme urbaine de la plaine hongroise« (Nouvelle Revue de la Hongrie, 1940. évf.), Elek Péter: »Városiasodás Csonka-Magyarországon« (Kelet Népe, 1938. évf.), Építészügyi Minisztérium — MMOK: »Városképi és műemlék vizsgálatok« (1950—55.), Gerő László: »Dunántúli városok építészeti jellege« (Mérnök Továbbképző Intézet kiadványai, 1952.), Gerő László: »Magyar városképek« (Bpest, 1954.), Jeszenszky Sándor: »La ville hongroise et l'esprit nomade« (Nouvelle Revue de la Hongrie, 1940. évf.), Kisléghl Nagy István: »Utak, utcák városképi elemzése« (Kézirat, Bp. 1954.), Korompay György: Veszprém, (Városképek-Műemlékek; szerk. Papp Imre, Bp. 1956.), Papp Imre: »Alföldi városaink fejlődésének vázlata« (Mérnök Továbbképző Intézet kiadványai, Bp., 1954.), Pleidell Ambrus: »A magyar várostörténet első fejezete« (Századok, LXVII., 1934.), Prinz Gyula: »Magyarország településformái« (Budapest, 1922.), Teleki Pál: »A város« (Közgazd. Enciklopédia, IV. kötet), Thiring Gusztáv: »A magyar városok statisztikai évkönyve« (Bpest, 1912.).

A csatolt három településtérkép a Városépítési Tervező Vállalat adatai alapján készült.

A címfelirat feletti kép Eger látképét ábrázolja (Rohbock metszete).

A VÁROSKÖRNYÉKTERVEZÉS METODIKÁJA*

Perényi Imre, Faragó Kálmán, dr. Major Jenő

A városi szerepkörhöz kapcsolódó valamennyi szolgáltatás a város beépítési területén belül nem szervezhető meg, azok egy része a város beépítési területén kívül, ahhoz csatlakozó területeken nyer kielégítést. A szolgáltatásoknak ez a köre az alábbiakra terjed ki:

A város, illetve annak beépítési területét körülvéző, ahhoz kapcsolódó területeknek nagy szerepük van a város egészségügyi védelmében (megvédi a beépítési területet a külső káros hatásoktól), a város lakosságának különböző termelvényekkel való ellátásában (gyümölcs, zöldségfélék stb. termelése által), a lakosság üdülésének és sportolásának lehetővé tételében (üdülőtelepek, strandok, sportligetek stb. révén) és nem utolsósorban abban, hogy a városnak mint építészeti alkotásnak megfelelő keretül szolgálnak, így az abban feltárolt élményeket előkészítik.

A város központi szerepköréből folyó és a város lakosságának igényeit meghaladó mértékű, regionális jellegű szolgáltatások részére szükséges valamennyi létesítmény sem helyezhető el a város beépítési területén; a beépítési területen kívül helyezkednek el az olyan létesítmények, mint például a bányák vagy nyersanyaglelőhelyhez kötött ipari üzemek, számos közlekedési létesítmény (pl. vasúti rendező pályaudvarok), továbbá az összefüggő nagyobb üdülőterületek stb.

A város közvetlen környezetében levő települések a város beépítési területén belül számos olyan gazdasági, egészségügyi, oktatási, igazgatási stb. jellegű szolgáltatásban részesülnek, amelyek révén a környező települések és a város között az előbb említett igen szoros kapcsolat létre jön. A város és a környező települések közötti kapcsolat, illetőleg az ennek folytán fellépő kölcsönhatások nagymértékben befolyásolják az említett települések fejlesztését és kialakítását is.

Ebből a hármas feladatkörből —

1. a város lakossága egyes igényeinek kielégítéséből,
2. a város beépítési területén kívül fekvő regionális jellegű létesítmények jelenlétéből,

* Készült az Építészeti Minisztérium megbízásából. A tanulmányt kivonatossal tesszük közzé.

3. a városnak a környező településekkel való intenzív kapcsolatából —

kifolyóan alakul ki a város beépítési területéhez közvetlenül kapcsolódó nagyobb terület egység — amelyet az említett feladatok betöltésére szervezünk, és amely nélkül a város nem tudna valamennyi funkcióját teljesíteni —, a városkörnyék.

A városkörnyék — említett funkciói és jellege folytán — a beépítési területet sokszorosan meghaladó területre terjed ki. Ennek a területnek csak elenyészően kis részét foglalják el települések. Ez okok miatt a városkörnyék-tervezés más jellegű feladatot jelent, mint a város beépítési területének a tervezése. A városkörnyék tervezése azonban ugyanakkor az említett szoros kapcsolatoknál fogva a város beépítési területének tervezésével szorosan összefügg, attól el nem választható. Meglevő és új városok rendezési tervének készítésénél ezért általában szükséges, hogy a beépítési területre vonatkozólag készülő területfelhasználási, forgalmi, kompozíciós stb. tervekkel egyidejűleg készüljön el a városkörnyék terve is, és a tervezésnél kölcsönösen vegyék figyelembe a város beépítési területe és környéke között fennálló politikai, gazdasági, műszaki, esztétikai stb. összefüggéseket és kölcsönhatásokat. Annak ellenére, hogy a város beépítési területének tervezése és a városkörnyék tervezése között igen szoros kapcsolat és összefüggés van, a városkörnyék tervezésének menete és módszere bizonyos mértékben eltér a beépítési terület tervezésének menetétől és módszerétől. A városkörnyék területének említett nagy kiterjedése és ezen belül a viszonylag kis beépítési területek miatt a környéktervezés sok tekintetben a regionális tervezéshez hasonló feladatot jelent, és így a tervezés menete és módszere is bizonyos mértékben hasonlít a regionális tervezéshez.

A városkörnyék tervezése tehát jellegét, menetét és módszerét tekintve olyan speciális feladat, amelynek egyaránt vannak egyező vonásai a szűkebben értelmezett várostervezéssel és a regionális tervezéssel, de ugyanakkor azoktól jelentős mértékben el is tér. A szűkebben értelmezett várostervezéssel való hasonlósága elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a környékrendezési terv — ugyanúgy, mint a

városrendezési terv — konkrétan meghatározott létesítmények helyének pontos megállapítását adja azok műszaki kapcsolatával és a létesítmények jellemző adataival együtt. Módszereiben azonban eltér a város beépítési területére vonatkozó tervezéstől, mivel más a tervezés léptéke, mélysége és más jellegűek a tervezés tárgyát képező létesítmények is. Eltérés van a tervezés menetében is. A környékrendezési terv csak általános tervi síkon készülő tervfajta, amelyet részletes rendezési tervek nem követnek, hanem utána közvetlenül a városkörnyék egyes létesítményeinek szakmai tervezése következik (települések rendezési terve, létesítmények kiviteli tervei, mezőgazdasági üzemi tervek stb.)

A regionális tervezéshez való hasonlóságát elsősorban a tervezés léptékében, mélységében és a tervezés tárgyát képező létesítmények jellegében megmutatókozó egyező vonások adják. A jelentős különbség abban nyilvánul meg, hogy a regionális tervezés csak általánosságban megnevezett létesítmények nagyvonalú hely kijelölését tartalmazza, ezzel szemben a környékrendezési terv — mint említettük — konkrétan meghatározott létesítmények helyének pontos megállapítását adja azok műszaki kapcsolatával és a létesítmények jellemző adataival együtt.

A városkörnyékre vonatkozó terveknek új települések létesítése esetén a város beépítési területére vonatkozó tervekkel egy időben kell elkészülniök, mert csak így biztosítható a tervezésnek minden szempontból való koordinálása. Tekintettel azonban arra, hogy városaink szűkebben értelmezett városrendezési tervei jórészt már elkészültek, számolnunk kell azzal, hogy a fentebbi helyes elv ellenére a környékrendezési tervek gyakran a városrendezési tervek követően készüljenek, és előfordulhat, hogy visszahatással lesznek a már elkészített városrendezési tervekre. Másfelől bizonyosra vehető, hogy ezek a városkörnyéki tervek a későbbi fázisban készülő regionális tervek befolyásolhatják.

A hazai gyakorlatban tehát — az elmondottaknál fogva — városkörnyék-tervezés gyakran mint önálló munkafázis jelenik meg.

Mivel a város beépítési területére vonatkozó általános terv készítésének menete gyakorlatunkban már eléggé kialakult, viszont a környékrendezési terv készítésének metodikája egyelőre még nem alakult ki teljes határozottsággal, ezért a fent kifejtett elvek ellenére indokolt külön foglalkoznunk a városkörnyék tervezésének metodikájával. Ezek szerint az alábbiakban részletezett metodikát külön környékrendezési tervfajtára dolgoztuk ki arra az esetre, amikor az valamilyen okból a szűkebben értelmezett városrendezési tervtől időben eltolódva készül el. Annak érdekében azonban, hogy ez a metodika abban az esetben is alkalmazható legyen, amikor a város beépítési területére és környékére vonatkozó tervezés egy időben készül, a tervezés menetét a várostervezésben már kialakult tervezési

menetbe építettük be, tehát a munka annak figyelembevételével készült, hogy az általános városrendezési terv a településfejlesztési terv (program), illetőleg az ahhoz végzett vizsgálatok alapján készül el. Ily módon javaslatunk egyaránt alkalmas arra, hogy ennek alapján a városkörnyék rendezési terve adott esetben külön is elkészíthető legyen, illetőleg értelemszerű alkalmazásával a javasolt munkarész beépíthető legyen a várostervezés egész metodikájába.

Mint a fentiekből kitűnik, jelen tanulmány csak a városkörnyék-tervezés metodikájával foglalkozik, s a tervezési irányelveket ismerteknek tételezi fel. A metodikai kérdéseknek az irányelvekkel való szoros összefüggése miatt azonban szükségesnek tartottuk a városkörnyék-tervezés fő feladatainak, célkitűzéseinek összefoglaló ismertetését. Ennek folytán a továbbiakban tárgyalandó anyag három részre oszlik. Az első rész tárgyalja az említett célkitűzéseket, a második rész a tervezést megelőző munkálatokat, a harmadik rész pedig a környékrendezési terv tartalmát és készítésének módját.

I. FEJEZET

A tervezés célkitűzései

A városi lakosság szükségletei egy része kielégítésének a városkörnyéken kell megtörténnie. Ennek megfelelően elsősorban meghatározandók ezek a szükségletek és kielégítésük módja. A városkörnyékekkel szemben ily módon támasztott igények mindenfajta városra egyformán meghatározhatók, tehát a tervezés célkitűzéseinek nagy része általános jellegű. Azonban a szükségletek egy bizonyos köre az adott város jellegétől, népgazdasági profiljától, fekvésétől, természeti adottságaitól stb. függően különleges súllyal jelentkezik. Ennek folytán helyes, ha a tervezés célkitűzéseit is két csoportra osztjuk: általános és különleges vagy helyi adottságokból származó célkitűzésekre. Mind az általános, mind a különleges célkitűzések közül a feladat jellegétől, jelentőségétől függően egyik vagy másik célkitűzés a többenél nagyobb jelentőségű lesz, és mintegy fő feladatát képezi a városkörnyék tervezésének. Ezeket tekinthetjük a városkörnyék-tervezés fő célkitűzéseinek.

Az alábbiakban — súlyozás mellőzésével — főbb vonalakban összefoglaljuk a városkörnyék tervezésének célkitűzéseit:

1. A város és környék védelme

Megfelelő intézkedésekkel biztosítani kell a város lakosságának egészségvédelmét: a város beépítési területének és magának a városkörnyék területének káros külső behatásoktól való védelmét.

A szóba jöhető ártalmak szerint csoportosítva, a feladatok a következőkben jelentkezhetnek:

Ipari ártalmak elleni védelem. Az ipari területen, illetve városkörnyéken levő ipari üzemek által kibocsátott ártalmak (bűz, füst, pernye, korom, gázok stb.) beszennyezik a levegőt. Az ipari üzemek jellegétől, az általuk kibocsátott ártalmaktól függően, a szélviszonyok figyelembevételével az egészségügyi követelményeknek megfelelő méretű erdősített védősávok helyének kijelöléséről, kialakítási módjáról kell gondoskodni a város, a városkörnyéki lakótelepülések és egyéb létesítmények, illetve területek megvédése céljából.

Erős szelek elleni védelem. A meteorológiai vizsgálatok alapján, a környező domborzati viszonyok figyelembevételével gondoskodni kell olyan erdőterületek létesítéséről, amelyek a gyakori erős szelek irányára merőlegesen elhelyezkedve — összefüggésben a beépítési területen belüli zöldterületekkel — csökkentik a légmozgás sebességét és ezzel szélvédelmet nyújtanak.

Talajporzódás elleni védelem. A szél hatására a városkörnyék burkolattal vagy növényzettel nem fedett területén a por a levegőbe emelkedik, és a szél a város beépítési területére viszi. Ennek megakadályozására az ebből a szempontból elsősorban veszélyes homokbuckák erdősítés vagy gyümölcsös-telepítés révén megköthetők, a lakóterület felé pedig erdősávok létesítésével kell megakadályozni a por bejutását.

Temetkezés. A temetők a városkörnyéken a beépítési területtől megfelelő távolságban helyezendők el. Helyük kijelölésénél figyelemmel kell lenni a talajjal szemben támasztott követelményekre és a környezet megfelelő kialakítására. A temetők beilleszthetők a várost körülvevő zöldterületek rendszerébe.

Hulladéktárolás. Az állati hullák megsemmisítésére és ártalmatlanná tételére a beépítési területtől megfelelő távolságban, alkalmas környezetben és talajviszonyok mellett dőgtereket kell kijelölni a városkörnyéken és ezeket megfelelő védőövezettel körülvenni. Meg lehet fontolni, hogy a városkörnyéken elhelyezhető feldolgozó üzemek létesítésével elkerüljük az állati hullák elhantolását.

A városi szemet ártalmatlanná tételére a városkörnyéken szemetlerakóhely jelölendő ki, a beépítési területtől megengedett távolságban, lehetőleg szakadékos, mélyedésszerű területen. A szemetlerakóhely védőövezettel veendő körül. Meg lehet fontolni, hogy a városkörnyéken hasznosítva a szemetet, a tárolási területeket ne csökkentsük-e.

A beépítési területen vagy városkörnyéken levő ipari üzemek hulladékának tárolására szükséges területek a technológiai kívánalmaktól és talajadottságoktól függően jelölendők ki. Ezeknek a hulladék természetétől függően megfelelő méretű védősávokkal való körülvétele szükséges.

Közműlétesítmények. A vízellátás forrásának és berendezéseinek védelme céljából a víznyerőhelyeket védőövezettel kell körülvenni. A tervnek biztosítania kell az említett védőövezet és korlátozott építési övezet kialakítására vonatkozó szabályzatok érvényesítését.

A városkörnyéken levő vízmedrek védelme céljából a part menti sáv közösségi célokra tartandó fenn. A part melletti lejtős területnek mezőgazdasági célokra való felhasználása bizonyos korlátozásokkal történhet csak meg.

A vízkiviteli hely, széljárás stb. figyelembevételével történhet a szennyvíztisztító telep elhelyezése és védősávjának megállapítása. A szennyvíztisztítás módjától függően gondoskodni kell esetleg nagyobb területű elszívárogató vagy öntözési területről.

Az energiaszolgáltatásnak a városkörnyéken szabadon vezetett vezetékai (elektromos-, gáz-, távfűtéstávvezeték) két oldalán a szükséges védősáv kijelöléséről gondoskodni kell.

Árvíz- és belvízvédelem. Amennyiben a terep erősen lejt a város felé, az idegen vizeket a beépítési területen kívül kell felfogni, esetleg a rétegvonalakkal közel párhuzamos árokrendszerrel, öv-árokkal.

A város környékén levő nagyobb folyóvizeknek a beépítési területhez viszonyított magasabb vízállása folytán előálló belvíz- és árvízveszélyt megfelelő mérnöki intézkedésekkel (védőárók, gátépítés, feltöltés stb.) meg kell szüntetni.

Tájvédelem. A városkörnyéken meglevő kedvező táji adottságok (folyópart, erdőterület, várromok stb.) védelmét és a tervbe való beillesztését biztosítani kell. Környezetükben csak olyan felhasználás jelölhető ki, amely azok érvényesülését nem veszélyeztetni.

2. A város lakosságának ellátása

A városi lakosság mezőgazdasági termékekkel való ellátása. Táplálkozásélettani és gazdasági szempontból célszerű és feltétlenül kívánatos, hogy az élelmiszerek egy része friss, teljes értékű állapotban jusson a városi lakossághoz. Ebből a szempontból elsősorban az idényjellegű, vitaminellátás szempontjából nélkülözhetetlen, hosszabb szállítást nem tűrő zöldségfélék és gyümölcsök, valamint a tej jönnek számításba. Ezek előállítása a városkörnyék feladata, a termelésükhöz szükséges terület a városkörnyék területének szerves és funkcionális szempontból jellegzetes része. A városkörnyék tervezésénél tehát feltétlenül biztosítani kell olyan területeket, amelyek egyes termékekből bizonyos mértékig, egyes termékekből pedig teljesen fedezik a várható fogyasztást.

A városi lakosság üdülési és sportlehetőségeinek biztosítása. A városkörnyéken lehetőséget kell adni a lakosság üdülési és sportolási igényeinek kielégí-

tésére. Erre a célra ki kell használni a meglevő természeti adottságokat (erdők, folyóvizek stb.). Amennyiben ilyen adottságok nincsenek, illetve a nehéz megközelítés miatt vagy más okból nem vehetők igénybe, az elemi igények kielégítését a tervezés során különböző létesítményekkel biztosítani kell. Elsősorban a hétféle üdülés megszervezése fontos, erre a célra a várost körülvevő erdők is alkalmasak. A méretezésnél, a szükséges létesítmények és építmények megállapításánál a lakosság minden korosztálya figyelembe veendő. A sportolási lehetőségeket elsősorban a vízfolyások mentén kialakított víziteleppel, stranddal kell biztosítani.

Az üdülőterületek tervezésénél gondolni kell a meglevő természeti szépségek, történeti emlékek bevonására, és biztosítani kell a város és környék nagyszabású alkotásainak az üdülőterületekről való megmutatását.

Kedvező természeti adottságok esetén gondolni lehet nyaralótelepek tervezésére, esetleg nagyobb üdülők, turistaközpontok, szanatóriumok, úttörőárok és gyermeknyaralók létesítésére, amelyek esetleg nemcsak a város, hanem nagyobb táj igényeit is szolgálják.

3. A város és a közvetlen környezetében levő települések közötti kapcsolatok biztosítása

A városkörnyéken meglevő vagy újonnan tervezett települések (lakótelepek, falvak) kapcsolatát a várossal biztosítani kell. Ezzel kapcsolatban a fontosabb feladatok a következők:

A lakosság foglalkoztatása. A városkörnyéken lakik a városban dolgozók egy része, akik egészségi okokból, vagy kertgazdálkodás folytatása végett a város lakóterületén kívül kívánnak letelepedni. Ugyancsak a városkörnyéken települ a városkörnyék ipari üzei, üdülőtelepülései dolgozóinak nagy része is. A városkörnyéki mezőgazdasági termelést a városkörnyéki falvak lakói végzik el.

Újabb lakótelepek tervezése a városkörnyéken általában nem kívánatos, azonban a meglevő falvak lakosságának foglalkoztatásában az új város létesítése vagy a meglevő város fejlesztése folytán előálló változások figyelembevételével ezeknek a településeknek további fejlesztésével, illetőleg visszafejlesztésével kapcsolatos problémákat mérlegelni kell. A meglevő falvak lakossága egy részének a város ipari üzeiben való foglalkoztatása megköveteli a települések szociális, kulturális és egészségügyi ellátásának fokozatos megjavítását. Tisztázandó az a kérdés is, hogy a meglevő mezőgazdasági jellegű települések milyen módon kapcsolhatók be, illetőleg tehetők alkalmassá a környék átszervezett mezőgazdaságában betöltendő szerepük kielégítésére.

Forgalmi kapcsolatok kiépítése. A város és a városkörnyéki települések egymás közötti forgalmi kapcsolatát biztosítani kell és meg kell oldani a

városkörnyék saját úthálózatát is, amely az ott elhelyezett létesítmények és a mezőgazdasági területek megközelítését szolgálja. Ez részben az országos jelentőségű forgalmi hálózat (távolsági utak, vasútvonalak) felhasználásával történhetik meg. A környék saját közlekedési hálózata erre másodrendű hálózatként települ rá. Az országos jelentőségű útvonalak azonban nem használhatók fel a város és a városkörnyéki települések kapcsolatának biztosítására oly módon, hogy a települések magára az útra települjenek rá. A városkörnyéki útvonalak közül azokon, amelyeken a várható inga-vándorforgalom folytán jelentős kerékpárközlekedéssel kell számolni, külön kerékpárút kiépítése irányzandó elő.

Az inga-vándorforgalom megszervezése. Az inga-vándorforgalomban elsősorban azok a környéken lakók vesznek részt, akik a városban dolgoznak, vagy mezőgazdasági termékeiket a városban értékesítik. Ennek lebonyolítására elsősorban a meglevő vasúti vonalak használhatók fel, de előállhat új vasúti állomások létesítésének, illetőleg a vasúti forgalom átszervezésének szükségessége is. A városban dolgozók mindennapi közlekedését és a városkörnyék felé irányuló hétféle üdülési forgalom lebonyolítására szolgáló autóbuszvonalak szervezésének igényeit már az útvonalak irányának és szélességi méreteinek megállapításánál tekintetbe kell venni.

4. A városkörnyéki mezőgazdasági termelés korszerű megszervezése

A város fejlesztésével, illetőleg új város létesítésével, valamint a városkörnyék védelmi, ellátási feladataival kapcsolatos területi igények kielégítése általában a mezőgazdasági területek rovására történik. A mezőgazdasági területek egy részének kikapcsolódása a mezőgazdasági termelésből felborítja az addigi termelési szerkezetet és üzemszervezési viszonyokat. Ez a körülmény feltétlenül megköveteli a városkörnyéken a mezőgazdaság átszervezését. Ez az átszervezés az ország, illetőleg az adott táj mezőgazdaságának szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá történő átszervezésével összhangban irányozandó elő. A mezőgazdaság átszervezésénél a következők tartandók szem előtt:

Biztosítani kell általa a mezőgazdasági népesség azon részének megélhetését, amely a kisajátítások által földjét elvesztette és a városban létesített ipari üzemekben nem tud elhelyezkedni. A földjét vesztett parasztság számára a termelés megfelelő átszervezésével kell munkaalkalmat biztosítani. Gondosan meg kell vizsgálni ezért azt a kérdést, hogy a kisajátítások milyen hatással vannak a fennálló birtokviszonyokra. Minthogy általában a kisajátított mezőgazdasági területek másutt nem pótolhatók területtel, arra kell törekedni, hogy az intenzívebb termelésre való áttérés által a foglalkoztatható munkaerő-létszám növekedjék. Feltétlenül meg kell azon-

ban vizsgálni ettől függetlenül az elvesztett mezőgazdasági területeknek tartalékföldekkel való részbeni pótlásának lehetőségét.

A mezőgazdaság átszervezését össze kell kapcsolni a város ellátásának már ismertetett problémáival. A gondos mérlegelés által meghatározott termelési profil számára tehát az átszervezés során biztosítani kell a szükséges területeket a megfelelő helyeken. Felül kell vizsgálni az üzemi kereteket és gondoskodni kell arról, hogy az új művelési ágak termelésében megfelelő jártassággal rendelkezzenek a termelők, ezenkívül pedig a terület el legyen látva megfelelő felszereléssel: műszaki létesítményekkel, gépekkel stb.

A városkörnyék ellátóövezetét úgy kell megszervezni, hogy azon a legracionálisabb termelés legyen lehetséges. A termelőterületeket a talaj-, víz-, időjárás stb. viszonyok alapos ismerete alapján kell méretezni és kijelölni a legmegfelelőbb területeken. Az ellátási övezet átszervezését egybe kell kapcsolni az üzemek átrendezésével. Törekedni kell racionális üzemegységek kialakítására, és a gépesítés megfelelő fokának biztosítására. Az ellátóövezet termelési profiljának megfelelően az egyes üzemi profilokat is — a gazdaságos termelés érdekei szerint — át kell alakítani.

A birtokviszonyok és termelési profil szükség szerű megváltozásának alkalmát fel kell használni egyúttal arra, hogy az új termelési viszonyok a szocialista nagyüzemi termelés keretei között alakuljanak ki.

5. Városkép érvényrejuttatása

A város és közvetlen környékének tájképileg egységes kompozíciós rendet kell alkotnia, amelyben a fő hangsúly maga a város. Ezért ennek egészét, egyes kiemelkedő jelentőségű létesítményeit, összefüggő, távolról is jól észlelhető városépítészeti együtteseit az odavezető útvonalokról, vasutakról érvényre kell juttatni, megkeresve ehhez a legalkalmasabb pontokat. A városkörnyéki lakótelepülések, ipari üzemek és egyéb létesítmények elsősorban az azokat összekötő útvonalak révén válnak részeivé a városkörnyék kompozíciójának. Döntő jelentőséget kell tulajdonítani a kedvező természeti adottságoknak, amelyek hangsúlyozása, megmutatása nagy jelentőségű az útvonalak, vasutak nyomvonalának tervezésénél; ezek vezetését forgalmi szempontokon kívül az építészeti kompozíció — a tájba való beilleszkedés, a hangsúlyos pontokra való rálátás stb. — befolyásolja. A kedvezőtlen megjelenésű létesítményeknek (szeméttelpek, salaklerakodók stb.), valamint a talajkitermelés folytán előállott gödröknek, egyenetlen rézsűknek a tájképből megfelelő módon való kikapcsolásáról gondoskodni kell.

6. A regionális célkitűzések figyelembevétele

A városkörnyék tervezése nem szorítkozhatik csupán a várossal kapcsolatos igények kielégítésére, bár a környék jellegét elsősorban az ezzel kapcsolatos létesítmények adják meg. Mivel azonban a városkörnyék egyúttal egy magasabbrendű területi egységnek, a régiónak is része (esetleg maga is egy régió), olyan létesítmények is kerülnek rá, amelyek országos hálózat részei, vagy magasabb fokú regionális funkciót ellátó létesítmények; így például az országos közlekedési vagy energiahálózat szakaszai (forgalmi utak, vasutak, esetleg víziutak, távvezetékek stb.) feltétlenül áthaladnak a városkörnyék területén. Ezekhez igazodnia kell a városkörnyék közlekedési és energiahálózati rendszerének is, másfelől a környékrendezési tervnek foglalkoznia kell olyan, velük kapcsolatban felmerülő kérdésekkel, mint pl. vonalvezetésük, tájképi problémák megoldása stb.

A városkörnyék területén olyan nyersanyaglelőhelyek lehetnek, illetve olyan nyersanyaglelőhelyhez kötött üzemek települhetnek, amelyek fejlesztése országos vagy regionális szempontból, de esetleg csak körzeti vonatkozásban feltétlenül kívánatos. A városkörnyék tervezésénél gondoskodni kell ezek regionális kapcsolatainak megfelelő biztosításáról. Ha a környékhez tartozó mezőgazdasági területen országos vagy regionális jelentőségű mezőgazdasági termelés folyik (kialakult speciális kertkultúra, gyümölcsstermelés, kísérleti telepek stb.), ezeknek jelentőségüknek megfelelő fejlesztési lehetőségeit szintén biztosítani kell. Előfordulhat, hogy ezek a regionális jelentőségű funkciók egyúttal a városkörnyéki profilnak is megfelelnek (pl. kiváló gyógyklimájú üdülőterület stb.). Ilyenkor szintén biztosítani kell a település igényeit meghaladó fejlesztés lehetőségeit.

Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével lehet elérni azt, hogy a városkörnyék területe, amellet, hogy közvetlen rendeltetésének teljes mértékben megfeleljen, szervesen beilleszkedjék az ország, régió életébe.

II. FEJEZET

A tervezést előkészítő munkák

A városkörnyék-tervezés előbb tárgyalt célkitűzéseinek ismertetése során már általánosságban utaltunk arra, hogy adott esetben az egyes célkitűzések fontossági sorrendjét meg kell állapítani. Előfordulhat, hogy egyes célkitűzések a város jellege és a környék adottságai miatt különlegesen fontos feladatot jelentenek, mások viszont egészen háttérbe szorulnak, s ez a fontossági sorrend esetről esetre változik. Mivel a tervezés alapját a célkitűzések konkrét meghatározása képezi, széleskörű előkészítő

munkálatokat kell elvégezni, mielőtt a tervezésre sor kerülhetne. Az előkészítő munkálatok keretében mélyreható és az összes kapcsolódó kérdésekre választ adó *vizsgálatokat* kell végezni, s el kell készíteni a városkörnyék *fejlesztési tervét*.

A *vizsgálatok* elvégzéséhez mindenekelőtt meg kell állapítani azt a területet (a továbbiakban: *vizsgálati terület*), amelyre vonatkozólag a későbbiekben megadott témakörökön belül és szempontok szerint el kell végezni az adatgyűjtés és adatfeldolgozás munkáját. A vizsgálatoknak minden lényeges tényezőt és összefüggést fel kell tárniok, amelyek a fejlesztési terv elkészítéséhez szükségesek, a tudományos feldolgozások, hivatalos statisztikai összeírások, továbbá — és igen nagy mértékben — a helyszíni kutatások, megfigyelések, adatgyűjtések, felvételezések eredményei alapján.

Nem volna célszerű, ha a városkörnyék-tervezést előkészítő vizsgálatokat is kettéválasztanánk a településtervezési gyakorlatban kialakult metodika szerint a fejlesztési tervet és a rendezési tervet megelőző vizsgálatokra, mivel a sokkal nagyobb területre vonatkozó és bizonyos tekintetben szélesebb körű munka egy ütemben gazdaságosabban és célszerűbben végezhető el, ami egyébként a terv jellegének is inkább megfelel. A környékre vonatkozó előkészítő munkálatok ily módon nemcsak kiegészítik a településfejlesztési tervet, illetve általános rendezési tervre vonatkozó vizsgálatokat, hanem azokat mennyiségileg csökkentik, illetőleg bizonyos esetekben pótolják.

Az előkészítő munkálatok másik részét a *városkörnyék fejlesztési tervének* — tervezési programjának — összeállítása képezi. A városkörnyék fejlesztési terv — tervezési programja — azt a célt szolgálja, hogy felvesse a városkörnyék tervezésének fő és általános célkitűzéseit, és ezekkel kapcsolatban a tervezés területfelhasználási, szerkezeti, közlekedési, termelési, népességi, kompozíciós problémáinak megoldására vonatkozólag irányító szempontokat adjon; illetőleg választ adjon a tervezés részére mindazokban a kérdésekben, amelyeket a vonatkozó tervezési előírások, normák alapján nem lehet egyértelműen eldönteni. Ezzel kijelöli a tervezés során megoldandó feladatokat, és biztosítja ezeknek a feladatoknak célszerű, gazdaságos, a táji és történeti vonatkozásoknak megfelelő megoldását. Egyes esetekben azonban előfordulhat, hogy a program összeállításánál nem lehet — esetleg alapvető kérdésekben sem — egységes álláspontot kialakítani. Ilyenkor a programnak fel kell vetnie teljes egészében, minden vonatkozásban a problémákat, a tervezőtől alternatív megoldásokat kérve, s a felvetett problémák az alternatívák gazdaságosságai, esztétikai stb. vonatkozásainak kiértékelése után oldódnak meg.

A környékfejlesztési terv a településfejlesztési terv része. Az alábbiakban a bevezetésben tárgyalt

indokoknál fogva mégis különállóan dolgoztuk ki a fejlesztési terv készítésének metodikáját, oly módon, hogy amennyiben ennek elkészítésére a településfejlesztési tervvel együtt kerül sor (minthogy elvileg attól elválaszthatatlan), értelemszerűen és akadály nélkül annak kiegészítésére szolgál.

I. A tervezést megelőző vizsgálatok

Az alábbiakban ismertetjük azokat a vizsgálatokat, amelyek a fejlesztési terv elkészítéséhez és magához a tervezéshez megadják a szükséges tájékozdást. Ebben a részben először a vizsgálati terület meghatározásának módját ismertetjük, azután pedig témakörönként sorra vesszük az elvégzendő vizsgálatokat.

A) A városkörnyék területének a vizsgálatok részére történő előzetes lehatárolása

Bár a városkörnyék területe nem azonos a város vonzásterületével, az összefüggések felderítése érdekében mégis célszerű a *kis- és középvárosoknál* a vizsgálati területet az egész vonzásterületre kiterjeszteni. Ennek meghatározásához viszont egy még nagyobb területből kell kiindulni, amely meglevő és tervezett városok esetében egyaránt a legközelebbi szomszédos városok területéig terjed. Ezen a területen a következő vizsgálatokat kell elvégezni:

Közlekedési izokrontérkép szerkesztése. A vonzásterület szorosan összefügg a város megközelítésének közlekedési adottságaival. Meg kell szerkeszteni az $\frac{1}{2}$, 1, 2, esetleg 3 órás vasúti, közúti izokront a tervezés magját képező és szomszédos városokra egyaránt.

Az ellátóövezet területének becslésszerű meghatározása. A városkörnyék legnagyobb kiterjedésű része az ellátóövezet. Ennek becslésszerű megállapítása a vizsgálati terület meghatározása céljából elsőrendű fontosságú. A terület meghatározása a következő képlet alapján történhetik:

$$T = \frac{N \cdot t}{1 - 1,2 \cdot tc}$$

ahol a N a város lakoslétszáma, t az egy lakos ellátására szolgáló terület (0,84 kh.), c az ehhez tartozó mezőgazdasági népesség (0,34).

(Az ellátóövezet területére vonatkozó képletnél megadott értékek országos átlagnak tekinthetők. Adott esetben a megfelelő járási átlagokkal tehetjük realisabbá az eredményt. A képlet alapján adódó területben, természetesen, nincs benne a legelő-, erdő-, nádas- és a földadó alá nem eső terület, amely országosan mintegy 30%-ra tehető. A környéki, nem mezőgazdasági népességre 20%-os arányt vettünk, ez növeli meg a koeficienszt ($1,2 = 1 + 0,2$) 1-nél nagyobbra. 30%-os arány esetén tehát 1,3 koeficienssel kell számolni.)

Az inga-vándorforgalom vizsgálata. A városkörnyék előzetes elhatárolásának harmadik módszere az

inga-vándorforgalom megvizsgálása. Ezt a vizsgálatot a szomszédos városokra is egyidejűleg el kell készíteni.

Közigazgatási határok. Amennyiben a város járásszékhely, a járás területét is tekintetbe kell venni a vizsgálati terület határának megállapításánál.

A piaci felhozatal területének megállapítása. A piaci vállalat adatai alapján meg kell állapítani, hogy a város piacára a vizsgálatot megelőző naptári évben (ha van adat, több évre visszamenően) mely településekből történt árufelhozatal.

A vizsgálati terület megállapítása ezeknek a különböző nagyságú és alakú területeknek az egybevetésével végezhető el. Fenti eljárások közül új város létesítése esetén természetesen az inga-vándorforgalomra, piaci felhozatalra vonatkozó vizsgálatok csak a szomszédos városokon végezhetők el, az új város vonzásterülete tehát üres foltként jelentkezik.

B) A vizsgálatok tartalma és módja

Az előzetesen lehatárolt terület adottságait a vizsgálatokkal kell feltárni a tervezés számára. A vizsgálatokat olyan mélységben kell elvégezni, hogy a fejlesztési terv (tervezési program) szükségletein túlmenően, magát a tervezést is kielégítse, és csak különleges tervezési problémákkal kapcsolatban kerüljön sor bizonyos kérdések részletesebb kiegészítő vagy pótlólagos vizsgálatára. A vizsgálatoknak fel kell tárniuk a terület természeti-földrajzi struktúráját, az ezek között kialakult gazdasági életnek és társadalomnak a környéktervezéssel összefüggő kérdéseit, az ezeket szolgáló műszaki létesítmények állományával kapcsolatos problémákat s végül azt a szerkezetet, amely szerint a természeti adottságokkal együtt ezek a létesítmények bizonyos térbeli és funkcionális rendet alkotnak.

A vizsgálatok anyagát részben a különböző központi és helyi szervektől, részben a vonatkozó irodalom felhasználásával, részben pedig a helyszíni bejárása alkalmával készített jegyzetekből, felvételekből kell összeállítani. A vizsgálatok anyagát célszerű témakörönként külön kezelni. Az alább megadott témakörök tehát nemcsak a városkörnyéki vizsgálatok felsorolásának rendszerbe foglalását jelentik, hanem egyúttal javaslatok is arra nézve, hogy a vizsgálati anyagot milyen témák szerint lehet célszerűen rendezni és feldolgozni. Minden vizsgálati témakör feldolgozása szövegrészből és rajzi részből tevődik össze. A szövegrész a jelenségek, összefüggések, folyamatok leírására, továbbá a számszerűen megfogható anyagnak táblázatos összeállítására szolgál. A rajzi feldolgozás egyrészt az alaptérképeken kartogramszerűen történik, másrészt a statisztikai jellegű anyag diagramok formájában történő ábrázolásából áll. Egyes esetekben szelvények, metszetek készítése is szükséges. A tájképi, építészeti vonatkozású vizsgálatokat célszerű fényképfelvételekkel illusztrálni.

Az elvégzendő vizsgálatokat az alábbi csoportosításban soroljuk fel:

I. Természeti adottságok:

- a) geológiai viszonyok,
- b) természeti-földrajzi viszonyok (felszín, vízrajz),
- c) talajtani adottságok,
- d) éghajlati adottságok,
- e) növénytakaró.

II. Társadalmi-gazdasági helyzet:

- a) helytörténet,
- b) népesség,
- c) ipari termelés,
- d) bányászat-energiatermelés,
- e) mezőgazdasági termelés.

III. Műszaki állomány:

- a) közlekedési — forgalmi hálózat,
- b) épület- és lakásállomány,
- c) közművek, köztisztaság.

IV. A városkörnyéki terület szerkezete:

- a) települések és funkciók,
- b) környékszerkezet.

Az egyes vizsgálatokat részletesebben az alábbiakban ismertetjük:

I. Természeti adottságok vizsgálata

a) **Geológiai viszonyok.** A domborzati és a talajviszonyok, ásványkincsek megismeréséhez, magyarázatához szükséges a terület geológiai felépítésének, szerkezetének, hidrogeológiai adottságának tisztázása. A vizsgálat során nemcsak a különböző korú és minőségi kőzetek felszíni előfordulását kell megállapítani, hanem a lehetőség szerint fel kell tárni a mélyfúrási adatok segítségével a rétegek sorrendjét és a terület tektonikáját.

Fel kell tárni a terület földtani kialakulásának főbb mozzanatait (esetleg az összefüggések tisztázása érdekében a szomszédos területek bevonásával), a geológiai szerkezetnek a felszíni viszonyokkal való összefüggéseit s a gazdasági vonatkozásait (felhasználható kőzetek, ásványkincsek, víznyerési lehetőségek).

b) **Felszíni, vízrajzi viszonyok.** A vizsgálat által meg kell ismerni a városkörnyék területének felszíni viszonyait, jellegzetes morfológiai formáit (teraszok, suvadások, szurdokvölgyek, morotvák, karszt stb.), vízrajzát és azok gyakorlati jelentőségét a települések, a gazdálkodás tekintetében, s az ezek alapján meghatározható kisebb természetes táji egységeket. A vízrajzi viszonyok (folyókák vízjárása, vízhozama, árvíz-kérdés) feltárása során fel kell kutatni a szabályozás előtti vízrajzi helyzetet, a szabályozási munkálatokat s ennek gazdasági jelentőségét, még megoldandó feladatait, a vizek hasznosításának lehetőségeit.

c) *Talajviszonyok.* A vizsgálatnak fel kell tárnia azokat a talajadottságokat, amelyeket a városkörnyék létesítményeinek elhelyezése, különösen az üdülőterületek, erdősávok, és mezőgazdasági területek tervezése során mint döntő fontosságú tényezőket kell számításba venni. Meg kell tehát vizsgálni a talaj fizikai szerkezetét, vízgazdálkodási tulajdonságait, kémiai tulajdonságait, a talajréteg vastagságát, a talaj növényi tápanyagokkal való ellátottságát.

d) *Éghajlati viszonyok.* A vizsgálat során össze kell gyűjteni a vizsgált terület hőmérsékletét, légnedvességét, csapadék-, napfény- és szélviszonyait jellemző valószínűségi és átlagértékeket, amelyek a városkörnyék egészségvédelmi és mezőgazdasági funkcióiban döntő tényezőként szerepelnek. Vizsgálatokat kell végezni a jellegzetes mikroklimatikus viszonyok feltárására. Ismertetni kell a terület éghajlati jellegét az ország, illetve a városkörnyéket magában foglaló nagyobb éghajlati tájegység klimatikus viszonyaihoz képest. Rá kell mutatni ezeknek az eltéréseknek az okaira (földrajzi helyzet, felszíni viszonyok stb.).

e) *Növénytakaró.* A vizsgálat során meg kell alapítani a meglévő erdő-, liget-, parkterületeket, továbbá a szőlők, gyümölcsösök területét, a jelentős fasorokat, rét- és legelőterületeket, amelyeket mint adottságokat a városkörnyék zöldövezeti tervezése során figyelembe kell venni, s értékelni kell azok tájképi, talajvédelmi, egészségügyi jelentőségét.

Ismertetni kell ezeknek a zöldterületeknek elhelyezkedésében felismerhető sajátosságokat, a talaj- és felszíni viszonyokkal való összefüggéseit. Célszerű a régi térképek segítségével az erdőállomány korábbi területét is meghatározni, amiből a zöldterület kiegészítésére, a visszaerdősítésre vonatkozólag nyerhetünk támpontokat. Nagy vonásokban ismertetni kell az erdők korát, faállományát és állapotát.

II. Társadalmi-gazdasági viszonyok

a) *Helytörténet.* A kutatások főként arra irányuljanak, hogy főbb vonásaiban feltáruljon az a fejlődési folyamat, amely a várost és környező településeket egy gazdasági-társadalmi egységgé alakította. Különösen tehát az ipar, a közlekedés és a mezőgazdaság fejlődésének tisztázása fontos, s az ezekkel kapcsolatos társadalmi átalakulások megrajzolása a város és vidék kölcsönhatásában. Foglalkozni kell azzal is, hogy ez a fejlődés hogyan hatott a környező településekre. A kutatások során főként a mezőgazdasági és települési viszonyok néprajzi vonatkozásaira is ki kell térni. Inkább adatszerűen kell érinteni a helytörténet egyéb vonatkozásait (a környékről származó történeti személyiségek, a hozzájuk fűződő — főként építészeti — emlékek kutatása stb.). Össze kell állítani a környék teljes műemlékkataszterét, beleértve a népi műemlékeket is.

b) *Népesség.* Községi részletességgel meg kell alapítani a vizsgált terület lakosságának lélekszámbeli fejlődését, kor és nemek szerinti megoszlását (az 1949-es népszámlálás szerint), családi állapotát, a természetes és tényleges szaporodást (1930—41 és 1949 között), foglalkozási megoszlását, keresők-eltartottak szerint részletezve (1949), a háztartások számát, átlagos nagyságát, és egészségügyi viszonyait.

Községenként ismertetni kell az utolsó 90—100 év népességfejlődését, s keresni kell az egyes települések fejlődésének eltérő sajátosságai mögött meghúzódó okokat (iparosodás, közlekedési hálózat, mezőgazdaság fejlődése stb.). Ezzel kapcsolatban fel kell tárni a természetes és tényleges szaporodás közötti pozitív vagy negatív irányú eltérés gazdasági-társadalmi okait is. A lakosság egészségügyi helyzetével kapcsolatban a helyi orvosok adatai alapján ismertetni kell a legelterjedtebb betegségeket (népbetegségek) s ezek okait.

c) *Ipari termelés.* Meg kell alapítani a környéken működő ipari üzemek profilját, telephelyét, az általuk elfoglalt terület nagyságát, a környezetükre gyakorolt zavaró hatások jellegét, az ártalom által érintett terület nagyságát, továbbá az egyes üzemek foglalkoztatott munkáslétszámát, tényleges termelését és szállítási szükségleteit.

Ismertetni kell a vizsgált területnek az ipari üzemek révén az országos termelésben elfoglalt helyét, jellegét, az üzemek telephelyválasztásának problémáit (ipari víz, nyersanyag, munkaerő, fogyasztópiac, kooperáció stb.), az üzemeknek a városkörnyék életében betöltött szerepét, a városi és városkörnyéki lakosság fejlődésére, foglalkozási megoszlására gyakorolt hatását. Foglalkozni kell az üzemek fejlesztési lehetőségeivel, az erre vonatkozó tervekkel, elgondolásokkal, ezeknek a várható hatásával (szállítás, telepítés stb.).

d) *Bányászat és energiatermelés.* Ismertetni kell a jelentősebb üzemek kialakulásának rövid történetét, népgazdasági jelentőségét (termelési volumen, minőség, feldolgozási iparokkal való kapcsolat stb.), a termelés körülményeit (a bányászott rétegek mélysége, vastagsága, kiterjedése, bányavíz-probléma), a bányáknak a városkörnyék gazdasági-társadalmi fejlődésére gyakorolt hatását, az üzem esetleges melléktermékeinek felhasználási lehetőségeit, a munkaerőviszonyokat. Végül ismertetni kell az üzemek fejlesztési lehetőségeit, a konkrét terveket s ezek várható hatását (szállítás, munkaerő-telepítés stb.).

e) *Mezőgazdasági termelés.* A művelési ágak, szántóföldi vetésterületek kiugró, az országos, táji átlagtól való pozitív vagy negatív eltérései, természeti adottságok, közlekedési helyzet, természetátlagok, számosállat-sűrűség, munkaerő, gépesítés s egyéb jellemző adatok alapján ismertetni kell a mezőgazdaság fejlettségét, termelési profilját, s fel kell tárni ennek okait. Különös figyelmet kell fordítani a már

kialakult zöldség- és gyümölcskultúrára és a haszonállat-tartás kérdéseire és lehetőségeire. A területen levő állami gazdaságok vagy termelőszövetkezetek közül különösen azok a gazdaságok érdemelnek figyelmet, amelyek a városellátás profiljának megfelelő célgazdálkodást folytatnak. Helyszíni vizsgálatok során kell feltárni, hogy a városellátó termelési irányoknak hol vannak már kialakult csírái.

Meg kell állapítani a termelési-fogyasztási mérleget, vagyis hogy a vizsgált területen termelt élelmiszerekből, takarmánynövényekből mennyit igényel a helyi szükséglet, s mennyi a felesleg. Ezáltal a mezőgazdaság szállítási igényei is ismertekké válnak.

Meg kell határozni, hogy az állattenyésztés és zöldségtermelés, illetve gyümölcstermelés jelentőségének növelése milyen növénytermelési ágak rováására történhet, nehogy a már célszerűen kialakult és népgazdaságilag is jelentős termelési ágakat érje károsodás.

Figyelembe kell venni a mezőgazdasági feldolgozó iparok (konzervgyártás stb.) szempontjait is.

III. Műszaki állomány

a) **Közlekedési hálózat.** A vizsgálat feltárja a jelenlegi közlekedési hálózat állapotát, igénybevételét és hiányosságait. Ebből a célból ki kell mutatni a hálózat nyomvonalait, azok állapotát, jellegét, műtárgyakkal való felszereltségét, illetve ezek hiányosságait, a közúti, vasúti és egyéb közlekedési vonalak áru- és személyforgalmát. Meg kell állapítani, hogy a város és környék kapcsolatának szorosabbá tételére milyen lehetőségek vannak.

b) **Épület- és lakásállomány.** Meg kell állapítani településenként a lakóházak számát, a lakások számát, nagyságát, lakásonkénti laksűrűséget. Vizsgálni kell a lakóházak építészeti sajátosságait, fejlődési irányát (alaprajz, homlokzati megjelenés, építőanyagok stb.) szempontjából. A gyűjtött adatok alapján meg kell állapítani az egész környékre jellemző lakóháztípusokat azzal a módszerrel, amellyel a csatládház-építési akció anyagát feldolgozták. (Megjelent Magyar Építőművészet 1955. évf. 7—8. számában.) Az épületek építészeti jellegéből és a lakáviszonyokból a települések falusias, illetve városias jellegére vonatkozó következtetéseket kell levonni.

c) **Közművek, köztisztaság.** Meg kell vizsgálni a villany-, víz-, gázellátás, szennyvíz-eltávolítás városkörnyéki vonatkozásait, tehát a város beépítési területén kívül levő létesítményei elhelyezési kérdéseit, ezeknek egészségügyi és tájképi vonatkozásait. Ismertetni kell a városkörnyéki terület közműellátottságának jelen helyzetét, a közműlétesítmények jellemző adatait, megoldandó problémáit. Különös figyelmet kell fordítani a szennyvíz-öntözés problémáira.

IV. Környékszerkezeti vizsgálatok

a) **A települések és funkciók.** Jellemezni kell a települések eloszlásának sajátosságait (egyenletesen, bizonyos vonalak: folyók, utak stb. mentén kialakuló sorozat, szétszórt külterületi lakotthelyek 1—2 csoportos település körül stb.), és fel kell vázolni azokat a gazdasági (pl. nagybirtok, bányászat- és iparfejlődés stb.) és természeti okokat (pl. teraszok stb.), amelyek a településhálózat kialakulásában a vizsgálatok szerint döntő szerepet játszottak.

Ismerettni kell a terület funkcionális szerkezetét is, vagyis a város vonzásterületén belül kialakult kisebb funkcionális egységeket, amelyeket legjobban a tanácsszervezet, orvosi, rendőri, állategészségügyi és begyűjtési szervezet, gépállomások, állami gazdaságok szervezete, esetleg az általános iskolák felső tagozata kialakult körzetei segítségével lehet megállapítani.

Ismerettni kell a települések gazdasági-társadalmi jellegét (mezőgazdasági település, ipari és bányász-lakótelep, üdülőtelep stb.) és település-morfológiai képét.

b) **Környékszerkezet.** A vizsgálat felöleli mindazokat a természetes táji objektumokat, továbbá azokat a szerepükénél, tömegükénél fogva kiemelkedő létesítményeket (települések, gyárak, vasúti állomások, erdők, parkok, utak vasutak stb., műtárgyak, műemlékek), amelyek a városkörnyéki táj jellegét a jelenlegi állapotában a legszembetűnőbben fejezik ki. Meg kell vizsgálni ezek egymáshoz való funkcionális és képszerű kapcsolatát, ennek hiányosságait.

Ismerettni kell a természeti földrajzi keret által adott térbeli egységekben döntő szerepet játszó természeti elemeket és létesítményeket, a tájnak azokat a pontjait, amelyek a legjobb kilátást nyújtják a területre. Szaggatott felszínű táj esetén, amely több kisebb egységre bomlik (völgyek, medencék), meg kell jelölni azokat a pontokat, illetve azokat a tengelyeket, amelyekre több kisebb egység rátoroklik, illetve felfűződik. Sík területen a kisebb vízfolyások és fasorok, ligetek is döntő szerepet játszanak a táj tagolásában. Meg kell vizsgálni, hogy a táj különböző rendeltetésű beépített és be nem épített területrészei ehhez a szerkezeti gerinchez hogyan kapcsolódnak (ipar-telepek, üdülőterületek, mezőgazdasági, erdőgazdasági területek). Nem szabad elfeledkezni a szomszédos területeknek azokról a kiemelkedő tájképi elemeiről, amelyek a városkörnyéki területén kívül vannak ugyan, de abban mégis tájképi szerepet játszanak.

II. Fejlesztési terv — tervezési program

A fejlesztési terv — tervezési program a korábban elvégzett adatgyűjtési munkák (vizsgálatok), a népgazdasági terveknek az adott területre vonatkozó előírásai, a különböző kormányzati és egyéb szervezeteknek a városkörnyék fejlesztéssel kapcsolatos el-

képzelései, valamint a városfejlesztési terv vonatkozó adatai, szempontjai alapján készítené el. A fentiek rendszerezett kiértékelése szolgáltatja a városkörnyék tervezésére vonatkozó és a tervezés során figyelembe veendő valamennyi előírást.

Tartalmi felépítés szempontjából a fejlesztési terv — program két részből áll:

a) a városkörnyék tervezési területének meghatározása,

b) a tervezésre vonatkozó konkrét intézkedések.

a) *A városkörnyék tervezési területének meghatározása.* A vizsgálati területre vonatkozó adatgyűjtés kiértékelése és ezzel egyidejűleg a tervezés fő célkitűzéseinek meghatározása lehetővé teszi a szűkebb tervezési terület megállapítását, amelynek határát egyfelől a város, másfelől a környék igényeinek figyelembevételével lehet megállapítani. A vizsgálatok kiértékelése ugyanis lehetővé teszi annak hozzávetőleges megállapítását, hogy a város különböző, csak a környéken kielégíthető szükségleteinek ellátására elsősorban mely területek alkalmasak, hol lesznek a talaj- és vízrajzi viszonyoknak, az eddig kialakult termelési profilnak megfelelően az ellátóövezet bázisai, hol van az üdülőtérület továbbfejlesztendő magja stb. Másfelől ugyancsak hozzávetőlegesen meghatározható az a terület is, amely a várossal egy határozott földrajzi-társadalmi-gazdasági egységet, régiót képez; ehhez elsősorban az ingavándorforgalomra vonatkozó vizsgálatok adnak segítséget. Természetesen, a jelenlegi helyzeten túlmenően a terület lehatárolásánál gondolni kell a város fejlesztésével kapcsolatban bekövetkező változásokra is.

A tervezési terület határainak megállapításánál mindezekon túlmenően meg kell vizsgálni azt is, hogy a természeti adottságok szükségessé váló megváltoztatása (talajvízszint leszállítása, öntözés stb.), mely területekre van kihatással; ezek bevonása a tervezési területbe feltétlenül kívánatos. Célszerű, ha a tervezési terület kisebb vízrajzi vagy földrajzi egységeket foglal magában. A határok megállapításánál esetleg a néprajzi tájegységek is figyelembe veendők.

b) *A tervezésre vonatkozó konkrét intézkedések és a tervezési időszak.* A fejlesztési tervnek ez a része tartalmazza mindazokat az adatokat, amelyek a terv elkészítéséhez — ezáltal a célkitűzések megvalósításához — szükségesek. Ezek — az I. fejezetben körvonalazott célkitűzéseknek megfelelő csoportosításban — a következők:

Az ártalmak elleni védelemmel kapcsolatban meg kell állapítani: az ártó hatású üzemeket, ismeretve az ártalommal kapcsolatos technológiai adatokat, az ártalom jellegét, az üzemen belüli védekezésre vonatkozó előírásokat, a levegőbe kerülő szennyező anyagok kémiai, fizikai jellemzését az ártalom várható mértékét, a szennyező anyagok mennyiségét, a veszélyeztetett terület nagyságát a szél-

irány figyelembevételével, a különleges védekezési előírásokat; a 6 B foknál erősebb szelek irányát, gyakoriságát a település szél elleni védelme céljából; a vizsgálatok alapján a laza, fedetlen talajok helyét; a szemét- és ipari hulladéktároló helyeket és ártó hatásait; a talajvíz-, árvíz-, belvízveszély elleni védelem szükségességét, illetőleg a vizsgálatok és szakvélemények alapján a megvédendő területeket.

A lakosság ellátását illetően a programnak általánosságban meg kell állapítania: mennyire lehet a távolabbi termőterületekre támaszkodni a lakosság zöldség-, gyümölcs-, tejellátása tekintetében, és ennek alapján el kell döntenie, hogy az ellátóövezet milyen mértékben fedezze a szükségleteket ezekből a termékekből, vagy — amennyiben a szükségleteket meghaladó gazdaságos termelésre van lehetőség — meg kell állapítania, hogy e lehetőségek milyen mértékig biztosítandók a tervezés során; az üdülési és sportolási lehetőségek biztosítására vonatkozóan közölnie kell, milyen mértékben kell gondoskodnia a tervezés során a lakossághoz és a természeti adottságokhoz képest a rövid (egynapos) és hosszabb időtartamú üdülési helyekről (nyaralótelepek stb.) a városkörnyéken.

A környék és város lakosságára vonatkozóan a következő irányelveket kell rögzítenie: hogyan oszlik meg a népesség a város és környéke között; a környéki települések közül melyek fejlesztendők elsősorban. Meg kell határozni a fejlesztés mértékét kommunális és egyéb szolgáltatások terén.

A környék és a város közötti közlekedés kapcsolataira vonatkozólag meg kell határozni: a közúti, vasúti vonalvezetésben eszközrendező változásokat, kijelölve az új útszakaszokat, a környék közlekedési rendszerének alapjait; ismertetendők a forgalmi adatok, melyek alapján a közlekedési hálózat felépítményei megtervezhetők.

A környék mezőgazdasági átszervezésének irányelvei a következőket tartalmazzák: a mezőgazdasági termelés üzemi formáit, az üzemek legkedvezőbb méreteit, a művelési ágmegoszlás elerendő arányát, az állattenyésztés mértékét, jellegét; a városkörnyékhez tartozó települések területén a távlati üzemrendezési tervek alapvonásait.

A programnak ezenkívül meg kell adnia a *kompozíciós kialakítás* irányelveit is, és intézkednie kell a természeti ritkaságok, történeti emlékek, műemlékek megvédésének, illetőleg felhasználásának módjáról. Ugyancsak a program feladata, hogy biztosítsa a *városkörnyék-tervezés és regionális tervezés összhangját*, tehát közölje a távlati népgazdasági fejlesztési tervnek, a regionális fejlesztési tervnek a környéket érintő vonatkozásait. Végezetül a programnak közölnie kell a *tervezési időszakot* is, amelynek természetesen összhangban kell lennie a városfejlesztési tervben megállapított tervezési időszakokkal. Ezzel összefüggésben rendelkeznie kell az első ütemben megvalósítandó feladatokról is.

III. FEJEZET

Környékrendezési terv

A tervezési program előírásai és a vizsgálatok során feltárt adatok lehetővé teszik a környékrendezési terv kidolgozását, amelynek feladata, hogy a városkörnyék szerkezetére, területének tervezett felhasználására és a várost környező táj kompozíciójára vonatkozó elhatározásokat előírászerűen rögzítse.

A környékrendezési terv készítésénél az előbb említett munkarészek (vizsgálatok, tervezési program) során feltárt adatokon túlmenően legmesszebbmenően tekintetbe kell venni a korábban részletesen kifejtett okok folytán a város beépítési területének adottságait, illetve tervezett állapotát is. Viszont a városkörnyék tervezése során felmerülő elképzeléseket a beépítési területre vonatkozó tervekkel egyeztetni kell, és körültekintően figyelembe kell venni a kölcsönhatásokat, tekintettel arra, hogy a két terv egymástól elválaszthatatlan és egymást kiegészítő részt képez.

A környékrendezési terv *tervlapokból és szövegrészből* áll. A tervlapokon kell ábrázolni a városkörnyék szerkezetével, területfelhasználásával, kompozíciójával kapcsolatos, összes, rajzban ábrázolható elhatározásokat. A szövegrész a rajzban nem ábrázolható előírások rögzítését, valamint a tervek indokolását tartalmazza. A környékrendezési terv — a szűkebb értelemben vett városrendezési tervhez hasonlóan — a problémák nagy száma és sokoldalúsága miatt több tervlapra bontva készül el. A több tervlapra való bontás elsősorban a grafikai szempontból való érthetőség miatt szükséges. Ezek a tervlapok azonban önmagukban, a többi tervlappal való összefüggésükből kiragadva nem érthetők, bár egy-egy tervlapnak a környékrendezés egyes legfontosabb problémaköreire vonatkozó tervezési elhatározásokat kell összefoglalnia.

A környékrendezési terv a feladat jellege és a terület nagy kiterjedése következtében általában nagyobb léptékű, mint a város beépítési területére készülő általános terv, azonban az egyes tervlapok részletessége értelemszerűen azonos a két tervfajtánál: az egyes területek felhasználásában és lehatárolásában, az útvonalvezetésekben, az egyes létesítmények elhelyezéséhez adott meghatározások tekintetében pontossága nagyjából egyező legyen a szűkebben értelmezett általános városrendezési terv területfelhasználási tervlapjának pontosságával.

A) Tervlapok

A környékrendezési terv célszerűen az alábbi tervlapokra bontva készítendő el:

1. tervlap: Területfelhasználási terv.
2. tervlap: Környékforgalmi terv.

3. tervlap: Környékszerkezeti terv.

A város és a környező táj jellegétől függően szükséges lehet még az alábbi önálló tervlapok készítése:

4. tervlap: Mezőgazdaság szervezésének terve.
5. tervlap: Erdősítési terv.

A város jellegétől, a feladatok egymáshoz való kapcsolódásától függően egyes tervlapok összevonhatók. Ez az összevonás azonban sohasem történhetik az érthetőség rovására.

A felsorolt tervlapokon kívül mint önálló tervlap kidolgozandó:

6. tervlap: Az első ütem terve.

Az egyes tervlapok tartalmára, készítésére az alábbiak az irányadók:

1. tervlap: Területfelhasználási terv

A területfelhasználási terv rögzíti a városkörnyék területének tervezett rendeltetésszerű tagozását, tehát a városkörnyék összes területi elemének és létesítményének elhelyezését, valamint ezek összefüggéseit.

A tervlap 1:10 000 vagy nagyobb kiterjedés esetén 1:15 000 léptékű alaptérképre készül, és a következőket tartalmazza: a városkörnyéknek a fejlesztési tervben megállapított határát, a város, valamint a városkörnyéki települések közigazgatási határát, a város beépítési területének főbb területi egységeit (lakóterület, ipari terület, zöldterület, közlekedési terület, közcélú építési terület) azok további tagolása nélkül, az ipari jellegű létesítményeket (az ipari üzemek által elfoglalt területet, az ipari hulladéktárolók által elfoglalt területet, a bányafelszíni létesítmények által elfoglalt területek, valamint a jelentősebb bányakincsek határát), a városkörnyéki településeket (a falvakat, a tanyák által elfoglalt területet, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok telephelyei által elfoglalt területet, a gépállomások által elfoglalt területet), a forgalmi létesítményeket (a közúti és vasúti műtárgyakat, a közúti és vasúti forgalmat kiszolgáló létesítmények által elfoglalt területet, a kikötők és repülőterek által elfoglalt területet, a vasúti és közúti hálózatot, az egyéb közlekedési létesítményeket), a közműlétesítményeket (a vízvezeték, a szennyvízcsatorna, a csapadékvízcsatorna, a melegvíz, a gáz, az elektromos áram fővezetékeinek nyomvonalait a hozzájuk tartozó védősávokkal, a közművek felszíni létesítményei által elfoglalt területet, valamint a hozzájuk tartozó védőterületet, a hulladéktárolóhelyek által elfoglalt területet), a mezőgazdasági és kertgazdasági területet művelési áganként (szántó, legelő, rét, gyümölcsös, veteményes) megkülönböztetve, a zöldterületet és zöldterület jellegű létesítményeket, az erdők által elfoglalt területet, a jelentősebb fasorok sávját, a vízfolyásokat és vízfelületeket, a különleges és meghatározott célú zöldterületeket, az árvíz- és belvízvédelmi léte-

sítményeket (árvízvédelmi műtárgyak által elfoglalt területet, az árvédelmi töltések nyomvonalát, a belvízlevezető árkok nyomvonalát), az építésre és művelésre alkalmatlan területeket (elhagyott bányák területét, csuszamlásos és omlásos területeket, áradásos területeket stb.), a természetvédelmi és más különleges területeket.

2. tervlap: Környékforgalmi terv

A környezetforgalmi terv rögzíti a városkörnyék közlekedésének megoldására vonatkozó elképzeléseket, valamint ennek a szomszédos területekkel való kapcsolatait.

A tervlap 1:25 000, esetleg 1:50 000 léptékű alaptérképre készül. Az alaptérkép tüntesse fel a legközelebbi nagyobb városokat is. A tervlap a következőket tartalmazza: a városkörnyéknek a fejlesztési tervben megállapított határát, a város, a városkörnyéki települések, valamint az alaptérképen még feltüntetett települések beépítési területét, a városkörnyéki fontosabb ipari települések területét, a közúti hálózat nyomvonalait az útvonal jelentőségének feltüntetésével (az országos főközlekedési útvonalakat, a számozott utakat, a környéki közlekedést kiszolgáló utakat, a fontosabb dűlőutakat), a vasúti hálózat nyomvonalait, a vasútvonal jelentőségének feltüntetésével (a normál nyomtávú vasútvonalakat, az iparvágányokat, a keskeny nyomtávú vasutakat), a fontosabb vasúti, folyami, légi közlekedési létesítmények által elfoglalt területet (teherpályaudvarokat, rendező pályaudvarokat, vasúti megállókat, raktárterületeket, javítóműhelyeket, kikötőket, valamint a hozzájuk tartozó raktári és egyéb létesítményeket, repülőtereket), a vasúti és közúti közlekedés fontosabb műtárgyait (a vasúti alul- és felüljárókat, a kétszintben megoldott forgalmi csomópontokat, a folyami hidakat), a közlekedésre alkalmas víziutakat (folyók, csatornák) a szabályozási vonalak és folyami műtárgyak feltüntetésével, a közlekedési védőterületeket (a közlekedési hálózatok körüli védősávokat, a közlekedési létesítmények körüli védőterületeket).

3. tervlap: Környékszerkezeti terv

A környékszerkezeti terv rögzíti a városkörnyéknek mint összefüggő területi egységnek kompozíciós kialakításával kapcsolatos elképzeléseket.

A tervlap 1:10 000 vagy nagyobb kiterjedése esetén 1:15 000 léptékű alaptérképre készül és a következőket tartalmazza: a városkörnyéknek a fejlesztési tervben megállapított határát, a város beépítési területét (lakóterület, ipari terület, zöldterület, közlekedési terület, közcélú építési terület a lakóterület övezeteinek, a városalaprajz gerincét képező útvonalhálózatnak, valamint a várossziluett nagyobb távlatból érvényesülő elemeinek feltüntetésével), a városkörnyéki települések beépítési területét a tájból érvényesülő épülettömegek vagy egyéb létesít-

mények bejelölésével, az ipari létesítmények által elfoglalt területet a tájból érvényesülő tömegek és körvonaluk bejelölésével, a közúti és vasúti hálózatot és létesítményeit (a közúti közlekedési hálózatot a forgalmasabb szakaszok külön feltüntetésével, a vasúti közlekedési hálózatot, a forgalmasabb szakaszok külön feltüntetésével, a közúti és vasúti közlekedési hálózatnak tömegmegjelenés szempontjából fontosabb létesítményeit és műtárgyait, a kikötők és repülőterek által elfoglalt területet a tájból érvényesülő tömegek és körvonalak bejelölésével), az erdő- és parkterületeket (erdőparkokat, védőterületeket, üdülőterületeket, sportligeteket, zöldterületképző közintézményeket azok kompozíciós elrendezésének alapját képező úthálózat feltüntetésével), a kilátó- és sétautak nyomvonalait, a kompozíció szempontjából lényeges táji adottságokat és elemeket (műemlékeket, vízfelületeket, jellegzetes terepalakulatokat, védett területeket, azok jellegének, határának feltüntetésével), a városra vagy a táj felsorolt elemekre rálátást biztosító helyeket (magaslati pontokat, út- és vasútszakaszokat, folyópártot a rálátás legkedvezőbb irányának és szektorának feltüntetésével).

4. tervlap: Mezőgazdaság átszervezési terve

A mezőgazdaság átszervezési terve rögzíti a város és a városkörnyék mezőgazdaságának a szocialista nagyüzemi gazdálkodásnak és saját termelési profiljának megfelelő átszervezésével kapcsolatos legfontosabb teendőket és így módon alapját képezi az egyes településekre külön-külön elkészítendő üzemrendezési terveknek.

A tervlap 1:25 000 léptékű alaptérképre készül és a következőket tartalmazza: a városkörnyéknek a fejlesztési tervben megállapított határát, a város és a városkörnyéki lakótelepülések közigazgatási határát, a város és a városkörnyéki települések beépítési területét, a közlekedési hálózat (közúti—vasúti) nyomvonalait, valamint jelentősebb területet elfoglaló létesítményeit és műtárgyait, a városkörnyéknek valamennyi, nem mezőgazdasági művelési célt szolgáló területét, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok üzemi egységeinek határvonalait, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok üzemi területét jellegzetesebb művelési ágakra felbontva (a szántó-, legelő-, rét-, kertészet-, veteményes-, gyümölcsös-, szőlőterületeket), az erdőművelési területeket, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok üzemi telephelyeit (a főmajorok területét és a mellékmajorok területét jellegzetes profilok szerint megkülönböztetve), az öntözéses gazdálkodás területét az öntözőmű feltüntetésével, a mezőgazdasági művelés megszervezéséhez szükséges dűlőútrendszer, valamint a mezővédő erdősávok főbb rendszerét, a gépállomások területét az általuk kiszolgált terület feltüntetésével, a beszállítási központokat, vetőmagelosztókat, értékesítőhelyeket.

5. tervlap: Erdősítési terv

Az erdősítési terv rögzíti a város, a városkörnyéki települések és egyéb létesítmények védelme céljából, valamint más okokból (üdülés stb. céljából) létesítendő erdőterületek helyét, kiterjedését, a fásítás mértékének és a növényzet fajtájának megállapítását.

A tervlap a szükségleteknek, illetőleg adottságoknak megfelelően 1:10 000 vagy 1:25 000 léptékű alaptérképre készül és a következőket tartalmazza: a városkörnyéknek a fejlesztési tervben megállapított határát, a város és a városkörnyéki települések beépítési területét foltszerűen az ipari jellegű létesítményekkel együtt, az ipari hulladéktárolókat, a bányafelszíni létesítményeket, az egyéb ártalomkibocsátó létesítményeket (hulladéklerakóhelyeket, szennyvízderítőt és az ezzel kapcsolatos létesítményeket és területeket, egyéb bűzös, zajos, robbanásveszélyes létesítményeket), az ártalmak terjedési irányát és a terjedés hozzátétőleges határát, a védendő létesítményeket (közműlétesítményeket, útvonalakat és vasútvonalakat, vízfelületeket), az erdőterületeket a fásítás mértékének és az alkalmazandó növényzet fajtájának feltüntetésével, a gyümölcsösök, faiskolák, kertészetek területét és a parkterületeket a fásítás mértékének és az alkalmazandó növényzet fajtájának feltüntetésével, a zöldterületképző közintézményeket (üdülőket, sportterületeket, temetőket) a növényzettel való ellátottság feltüntetésével.

Az egyes tervlapon feltüntetendő területi elemek foltszerűen, meghatározott színes jelkulcs szerint ábrázolandók. A közlekedési és közműhálózatok, valamint határvonalak jelölése vonalasan történik.

*

A felsorolt 1—3., illetve 1—5. tervlapokon kívül a fejlesztési terv — program előírásainak megfelelően elkészítendő a megvalósítás első ütemének terve. Ez a tervlap 1:10 000 léptékben készül és összesítve ábrázolja az 1—5. tervlapokon szereplő mindazon létesítményeket és területfelhasználási változásokat, amelyek megvalósítására az első ütemben sor fog kerülni.

B) Szövegrész

A tervlapokhoz terviratok és tervmelléletek csatolandók.

A terviratok a következők:

Adottságok ismertetése. A vizsgálatok során feltárt és a vizsgálati lapokon ábrázolt vagy nem ábrázolható adottságok közül azokat, amelyek a tervezést jelentős mértékben befolyásolták, szövegszerűen ismertetni kell.

A tervezési program kivonata. A tervezési programnak a tervezésre vonatkozó utasításai szövegszerűen ismertetendők.

A tervmegoldás indoklása. A tervnek az egyes tervlapokban foglalt fontosabb megoldásai, valamint

azok, amelyek a tervlapokról közvetlenül nem olvashatók le, szövegszerűen ismertetendők. Az ismertetés a következőket foglalja magában: a termelés megszervezésére tett javaslatokat, különválasztva az ipar, bányászat, mezőgazdaság szervezését, az ehhez szükséges létesítményeket, ezek kapcsolatát, stb.; a lakosság alakulására tett javaslatokat, amelyek a termelés megszervezésétől, valamint más adottságoktól és javaslatoktól függően a lakosság számában, foglalkozási megoszlásában, elhelyezkedésében stb. bekövetkező változásokra vonatkoznak; a lakosság ellátására vonatkozó javaslatokat, tehát a lakoságnak élelmiszerekkel, közintézményekkel való ellátásának a tervben rögzített szempontjait; a táj településszerkezetének kialakítására vonatkozó javaslatokat, tehát a város és a városkörnyéki települések egymás közti viszonyának és kapcsolatának megoldását; a közlekedési hálózat megoldására tett javaslatokat, különválasztva az út-, vasút-, vízi és légi közlekedés tervezési megoldásainak szempontjait; a lakosság egészségvédelmének biztosítására vonatkozó javaslatokat, felsorolva a különböző ártalmak elleni védelem céljából javasolt létesítményeket és intézkedéseket, a lakosság üdülési lehetőségeinek biztosítására vonatkozó javaslatokat, felsorolva az ebből a célból javasolt intézkedéseket és létesítményeket; a kompozíciós felépítésre tett javaslatot, amely a városkép érvényrejuttatása érdekében előírányzott intézkedéseket részletezi.

Az első ütem szervezési és költségkihatási szempontjai. A megvalósítás első ütemeképpen javaslatba hozott területfelhasználási változások és létesítmények megvalósításával kapcsolatos szervezési kérdéseket, illetve utasításokat részletesen ismertetni kell. Ezenkívül hozzátétőleges költségelőirányzatot kell összeállítani az első ütem megvalósításával kapcsolatos beruházásokra vonatkozólag.

A tervmelléletek a következők:

A tervezést megelőző vizsgálatok. A vizsgálati metodikában felsorolt vizsgálatok (vizsgálati lapok és műleírás) a tervhez melléklendők.

Állami szervek előírásai. A tervezési program mellékletét képező, valamint a tervezés folyamatában különböző hatóságok által adott kötelező érvényű előírások, javaslatok szintén melléklendők.

Szaktevélmények. A tervezés során beszerzett olyan szaktevélmények, amelyek a vizsgálatokat kiegészítő szaktevélményeknél részletesebb, további adatokat nyújtanak, illetőleg a tervekben rögzített előírásokat alátámasztják, a tervhez melléklendők. Ilyen szaktevélmények lehetnek: részletes talajmechanikai vizsgálatok, a talajvízhelyzetet, klimatikus viszonyokat feltáró vizsgálatok, a tervezett és meglévő ipari üzemek által kibocsátott ártalmak természetére, kibocsátási helyére stb. vonatkozólag

a tervező vagy más szervek által adott megállapítások, az egészségügyi hatóságok által az ipari és egyéb ártalmak megszüntetésére vonatkozó előírások és javaslatok stb.

Más szervek által készített tervek. A városkörnyék egyes létesítményeire a környékrendezési terv készítésével egyidejűleg más szervek által készített tervek elvi részei a tervhez melléklendők. Mellékelni kell az új útvonalak, vasútvonalak és egyéb közlekedési létesítmények, az árvízvédelem, a belvízrendezés, a közművek, a tereprendezés más tervező szervek által készített terveinek általános, a környékrendezési tervet befolyásoló részeit.

Jegyzőkönyvek. Mellékelni kell a tervnek a különböző hatóságokkal, más tervező szervekkel történt egyeztetése során felvett jegyzőkönyveket.

Levelezés. Melléklendő a tervre vonatkozó, döntő szempontokat tartalmazó levelezés.

Kisajátítási javaslat. A terv első ütemének megvalósításához szükséges kisajátítási eljárás alapjául kataszteri térképlapokon ábrázolt kisajátítási javaslatot kell készíteni. A javaslat tüntesse fel az első ütemben megvalósuló beruházások pontos területigényét és a szóban forgó területek jelenlegi birtokviszonyait. A javaslathoz kimutatás készítendő, amely feltünteti a kisajátítandó terület

nagyságát, állami és magántulajdonban levő birtokokra felbontva.

*

A városkörnyék tervezésének szükségessége gyakorlatunkban alig 4—5 évvel ezelőtt vetődött fel. Ez alatt az idő alatt néhány környékrendezési tervvázlat készült és több, ezzel a kérdéssel foglalkozó tanulmány látott napvilágot. Ezek a tanulmányok a városkörnyékre vonatkozó tervezési irányelvek és normatívák megállapítására törekednek, anélkül azonban, hogy a környéktervezés metodikai kérdéseit a gyakorlat részére szükséges mélységig kimunkálták volna. A városkörnyék fogalma, szerepe, tervezési irányelvei az említett elméleti és gyakorlati munkák által olyan mértékben tisztázást nyertek, hogy most már lehetségessé vált a környéktervezés metodikai kérdésének fentiekben adott kimunkálása is. A környéktervezési metodika kidolgozását az egyre gyakoribb, ilyen jellegű feladatok mindinkább szükségessé tették. Meg kell azonban jegyezni, hogy éppen a metodika kidolgozásánál vetődtek fel olyan kérdések, amelyek azt mutatják, hogy a tervezési irányelvek kidolgozásával kapcsolatos kutatómunkát tovább kell folytatni, mert a fent felsorolt tervek és az azokhoz kapcsolódó munkarészek elvégzéséhez további elméleti alátámasztás szükséges.

EGY DUNA MENTI FALU TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI VIZSGÁLATA*

Laboda Zsigmond és dr. Major Jenő

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Főbizottságának támogatásával — egy, több évre tervezett munkaprogram keretében — a Városepítési Tanszék 1954-ben két faluban — Akaliban és Uszódon — településtudományi vizsgálatokat végzett. A vizsgálatokkal kapcsolatban felmerült elvi és módszertani kérdésekkel a kutatások megindítása előtt több tanulmányban foglalkoztunk (vö. dr. Major Jenő—dr. Valló István: »A településtudomány feladatai a falutervezésben« és »A faluvizsgálatok tartalma és célkitűzései« c. tanulmányokat a Településtudományi Közlemények 1954. évi 6. számában, továbbá dr. Major Jenő—dr. Valló István—dr. Vargha László: »A faluvizsgálatok módszertana« c. kéziratot). A megkezdett munka folytatására, a többi kiválasztott falu vizsgálatára anyagi támogatás hiányában nem kerülhetett sor.

A célkitűzések és metodika kidolgozását követően a statisztikai adatok, az irodalom és térképek

alapján több szempontból átvizsgáltuk a magyar falvakat, hogy kiválaszthassuk azokat, amelyek részletes megismerése leginkább elősegítheti a kitűzött célok megvalósítását. Először tájegységenként foltszerűen állapítottuk meg azokat a területeket, amelyek falvai településtudományi szempontból a legtöbb tanulságot ígérték. Az egyes területeket ezután fontossági sorrendben osztályoztuk, és itt tekintetbe vettük a gazdálkodás, az építészet, és a táj sajátosságai mellett a történeti fejlődés folyamatosságát és az eddig végzett kutatásokat is. Az így előtérbe kerülő tájegységen belül helyszíni bejárással állapítottuk meg azokat a településeket, amelyek a legtanulságosabbnak mutatkoztak. Ennél az értékelésnél a falu építészeti megjelenése különösen nagy súllyal érvényesült. Az első vizsgálatoknál természetesen tekintettel voltunk arra is, hogy az elkészített módszer ellenőrzése, a felmérésben, és vizsgálatokban való tapasztalatok megszerzése érdekében ne vállaljunk megoldhatatlanul nehéz feladatot. Mindezen szempontoknak alapján került sor Uszód és Akali vizsgálatára.

A kitűzött feladatoknak megfelelően a két faluban főképpen négy kérdésre kerestünk választ. Vizsgál-

* Részletek a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készült feldolgozásból. Az 1., 2. részt dr. Major Jenő, a 3., 4. részt Laboda Zsigmond írta. Az 1. részben felhasználtuk dr. Valló István kéziratot tanulmányát, mely a falu társadalmi, gazdasági és ellátottsági kérdéseit tárgyalja.

tuk a falut a maga térbeli megjelenésében, azaz a falu szerkezetét, utcaképeit, együtteseit, vagyis a faluépítészeti vonatkozásokat. Vizsgáltuk, hogyan és milyen mértékben nyernek ebben az életkeretben kielégítést a faluban élő közösség településhez fűződő igényei, tehát az egészségügyi, szociális, kulturális követelmények kielégítésére szolgáló intézmények milyen módon teljesítik szolgáltatásaikat. Vizsgáltuk továbbá, hogy milyen fejlődési folyamat eredményeképpen alakult ki a két előbb említett vonatkozásban a vizsgált helyzet, és milyen tényezők milyen mértékben vettek részt ebben a folyamatban. Végül az egész munka végső célja az volt, hogy a jövőre vonatkozó tanulságokhoz jussunk, tehát olyan általános elvi megállapításokat tehessünk, amelyeket falvaink fejlesztése és új faluk tervezése során fel lehetne használni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy-két falu vizsgálati anyaga még nem teszi lehetővé ez utóbbi cél megvalósítását, ezért csak nagyon óvatosan szabad általános következtetéseket levonni a nyert eredményekből.

A vizsgálatokat végző kutatócsoport két részből állt. Az egyik részleg a földrajzi, történeti, gazdasági, építészeti kérdéseket tanulmányozta, a másik pedig a felméréseket végezte. A helyszíni vizsgálatok 1954 júliusában történtek. A felmérést Laboda Zsigmond tanársegéd vezetésével építésmérnök-hallgatók, a jelzett kutatásokat pedig Laboda Zsigmond, dr. Major Jenő, dr. Valló István és dr. Vargha László végezték. Az egész munkát Perényi Imre egyetemi tanár irányította.

Az elkészült munka teljes anyaga magában foglalja a falu földrajzi viszonyainak, történetének, életének, építészetének és szerkezetének, valamint faluképi problémáinak feldolgozását. Az alábbiakban részleteket közlünk az Uszódra készített tanulmányból.

1. Uszód általános ismertetése

Uszód a Duna mellett fekszik Kalocsa közelében. Abba a földrajzilag is, néprajzilag is jól elhatárolható területbe esik, amelyet a Duna-Tisza közti Sárköznek ismerünk. A tájat K felé markánsan jelentkező határ választja el a Duna-Tisza közti homokhátságtól. A homokhátság helyenként minden átmenet nélkül, 20–30 m magas meredek peremmel emelkedik ki a Sárköz mélyebben fekvő lapályából. A két táj határvonalát még hangsúlyosabbá teszi az, hogy a meredek part lábainál vízenyős réteken keresztül az egykori Örjeg-mocsarat lecsapoló csatorna medre húzódik. Itt érzékelhető igazán, hogy a Sárköz nem más, mint a Duna széles, helyenként 30 km-re is szétterülő völgye, az Örjeg pedig az egykori Duna maradványa, mely még a középkorban is olyan jelentős szerepet játszott, hogy a Sárköznek ez a része a dunántúli Sárközzel együtt Fejér megyéhez tartozott. Ez arra mutat, hogy a honfoglalás

utáni időkben még az Örjeg erősebb választóvonalat képezett a Duna-Tisza köze felé, mint az élő Duna a Dunántúl felé.

A Duna tehát geológiai értelemben csak nemrég került mai helyére, és széles völgyét medrének át-helyeződésével kapcsolatban véste ki, majd töltötte fel hordalékanyagával. A levetélt, de árvíz idején a Dunával még összeköttetésbe kerülő medermaradványok — fokok, tavak, mocsarak — jellemezték a vízrendezés előtt a múlt század végéig a Sárközt (innen a táj neve is!). A mocsaras, vizes terület az itt megtelepülők gazdálkodása, építészete számára különleges feltételeket szabott, amelyekhez a fejletlenebb társadalmi-gazdasági viszonyok között az ember csupán alkalmazkodni tudott. A települések a vizes környezetből kiemelkedő dombokra (a Duna teraszának roncsaira) épültek. A vizes, mészből gazdag, lúgos kémhatású, közepes kötöttségű talajok és a Duna menti, az Alföldhöz képest kissé hűvösebb klíma a középkorban egy sajátos paraszti kertkultúra kialakulását segítette elő, amihez hozzájárult, hogy a vízfelületek, mocsarak, terjedelmes ártéri erdők között igen kevés szántóföld akadt.

Uszód is a környező vizes területből laposan kiemelkedő dombocskán települt, melyet vizek és erdők vettek körül. Az egykori, falu melletti vizek emlékét az egyik utcanév — Fokallja — máig is megőrizte. Egy 100 évvel ezelőtti térkép tanúsítja, hogy ennek az utcának a helyén valóban vízfolyás volt (Sósok), mely mellékágát képezhette a Bél Mátyás által említett, Uszód mellett is elhúzódó Duna-ágnak. Ennek viszont a falut délről szegélyező, Kögyes nevű tóban kereshetjük a maradványát. Teljesen összhangban van ezzel az a helyi közlés, hogy amikor a Kögyes közelében az artézi kutat fúrták (a mozi előtt), a fúró faforgácsokat és búzát hozott fel a földből, annak jeléül, hogy egy elsüllyedt hajót fúrt át.¹ Ezek szerint eredetileg valóban környezetéből szigetként emelkedett ki az a domb, amelyen a falu megtelepült.

A Duna régebben sok ágra szakadt ezen a szakaszon. Az ágak zátonyos szigeteket vettek körül. Ekkor még a főmeder Uszódtól jóval távolabb, a mai uszódi szigettől nyugatra folyt (az ún. Szenes-Duna). A mai, közvetlenül a falu alatt folyó főmeder akkor még csak mellékág volt. A mederváltozásról 1810-ből a következő uszódi feljegyzés tudósít: »Szemlátomást tapasztaljuk, hogy a Duna a medrét hozzánk fordította.« Régi térképek, a Vásárhelyi-féle 1827. évi felmérések alapján is megállapítható a Duna medrének ez az Uszódra nézve káros változása, minek folytán a Duna közvetlen közelébe került falut

¹ Ennek az adatnak a hitelességét nagyban fokozza az, hogy Szeged különböző pontjain a múlt század 60-as éveiben 2–3 m mélységben szintén elsüllyedt hajókra bukkantak, amiben Banner János annak bizonyítékát látja, hogy a vízfolyások mindezek a pontokon keresztül áthalózták a várost (Szeged települése. Föld és ember. 1925. 20. l.).

csak a magas töltések védik a gyakori árvizektől, bár az árvizek — régi uszódí feljegyzések bizonyossága szerint —, azelőtt sem kímélték meg a falut a pusztulástól. Még a múlt század közepén is több mint 100 m-rel távolabb volt a dunapart a falutól, mint ma.

Uszód története, élete, építészete szempontjából ezeknek a földrajzi viszonyoknak az alapos ismerete nélkülözhetetlen.

A falu nevével igen későn, 1543-ban találkozunk először a forrásokban, de ezt a körülményt inkább a vonatkozó forrásanyag pusztulása, mint a falu késői megtelepülése magyarázhatja. A kétségtelenül középkori falu megtelepülésének idejét tehát nem ismerjük. Amikor először hallunk róla, már a török uralom berendezkedése folyik ezen a vidéken. Kalocsa 1529-ben került török kézre. Bár a Duna menti, erdők közé rejtett, víztől védett falvak az első háborús pusztításokat jobban vészték át, mint a nyíltabb területek települései, s a 16. század közepén még eléggé virágoztak, a súlyos adózás a század végére ezeket is tönkreteszi. 1600 körül Uszód is elpusztult. 1620 körül költöznek ide a mai lakosság ősei, bár feltételezhető, hogy az újratelepülésben a falu régi lakosságának töredékei is részt vettek. A beköltözött lakosság református. Amikor a török hódoltság alól felszabadul a terület, a kalocsai érsekség visszaszerzi földesúri jogait. Uszód újra — mint a középkorban — az érsekség, majd később a káptalan faluja lesz. A XVIII. század elején, a kuruc háborúk alatt, a Duna—Tisza közét pusztító rákok Uszódot is elpusztítják. 1715-ben még csak 17 családot találnak itt az összeírások, a szétfutott lakosság többsége csak 1720 körül jut vissza a faluba.

A vizes, mocsaras terület nem volt alkalmas arra, hogy a kalocsai érsekség allodiumot építsen ki magának. Bár a kuruc háborúk után, nagyszabású telepítési akció indul meg, pusztáit teljesen benépesíteni, sem házi kezelésbe venni nem tudta. Jövedelmei fokozására bérbe adja ezeket a jobbágynak. A saját vizes határukat művelni képtelen uszódíak is bérelnék pusztákat (Hanyik, Pálfölde). A Mária Terézia-féle úrbéri rendezéskor kiderül, hogy a falu határában lehetetlen biztosítani olyan nagyságú jobbágytelki állományt, amekkorát a rendelet előír, ezért az eddig bérelt pusztákon mérik ki a telki állomány hiányzó részeit. Így keletkeznek a Duna menti falvaktól távolos, más közigazgatási területek közé ékelődő exklávék, amelyek olyan jellegzetessé tették ezeknek a falvaknak a közigazgatási területét. A távoli területek birtoklásának ez az állandósulása vezetett a tanyarendszer kialakulására, melynek első nyomaival a XVIII. század közepén találkozunk, s az 1850-es években már teljes kifejlődésben áll előttünk. Jellegzetessége a nyomásos földművelés, aminek következménye, hogy a tanyák faluszerű rendben sorakoznak egymás mellett.

A falu lakossága a kuruc háborúk után gyors ütemben gyarapodott: 1720-ban 140-re tehető a lakosság száma, a XVIII. század végére eléri az 1000-et, 1850-ben másfélezer, 1869-ben pedig már 2145; a népesség fejlődése 1900-ban kulminál (2372), attól kezdve csökken, és 1941-ben már valamivel 2000 alatt maradt. A népesség növekedése erős bevándorlásra utal, amit az összeírásokban tömegesen felbukkanó új és új családnév is igazolnak. A népesség növekedése párhuzamos a művelt terület növekedésével, ami arra vall, hogy a bérletek mellett irtással, lecsapolással is növelték szántóföldjeik területét. Emellett terjedelmes rétjeiken nagyarányú állattenyésztést folytattak, de a legfontosabb jövedelmi forrást a zöldségfélék, a káposzta, és főképpen a fokhagyma termelése jelentette számukra. Ennek a sajátos és közelebbről nem ismert paraszti kertkultúrának a termékeit hajórakományok (»levélhajók«) vitték a mohácsi, pesti és váci vásárokra, kocsival pedig elvitték Veszprém, Székesfehérvár piacaira is. Kedvező fekvése, talaja, klímája és hagyományos kertkultúrája révén tehát valóságosan szívta maga felé a környező területekről a népességet. Amikor a lecsapolási munkálatok befejeződtek, a népességnek ez az áramlása megszűnt, s — főként mivel a kapitalista viszonyok között termékeik értékesítését nem tudták megfelelően megszervezni —, a falu fejlődése megakadt. Ebben kétségtelenül szerepet játszik az a körülmény, hogy a Sárköz Kalocsa és Dunapataj közötti része nem kapott vasutat, és így a modern teherszállítás eszközeivel nem rendelkezett. Mivel a lakosság történeti magját alkotó réteg már régen elkezdte az egykézést, hamarosan visszafejlődés indult meg. A népességnövekedés különösen 1850 és 1869 között jelentős, pedig a Sárköz belvízrendezése csak később, az 1880-as években történik. Ezért az elmondottakon kívül a jobbágyfelszabadítás hatását kell ebben a nagy gyarapodási lendületben keresnünk. A paraszti termelés kapitalista keretei azonban a századforduló után már gátolták a fejlődést, s végül súlyos válságot hoztak az uszódí parasztságra is. A felszabadulás utáni fejlődés során itt is a termelés új formái alakultak ki, s jelenleg 2 termelőszövetkezet dolgozik a faluban. Ezek legfőbb feladata, hogy a kedvező természeti adottságoknak megfelelően kialakult termelési kultúrát a nagyüzemi gazdálkodás keretei között továbbfejlesszék.

A 2000 lakosú falu 4885 kat. hold nagyságú területet szervez. Ennek 820⁰/₀-a művelt terület (melynek 66⁰/₀-a szántó, 16⁰/₀-a rét-legelő), a többi víz, földadó alá nem eső terület stb. A szántóföldi művelés két legfőbb növénye a kukorica (25⁰/₀) és búza (17⁰/₀).

A mezőgazdasági keresők száma kereken 800, tehát egy keresőre a kb. 4000 kat. holdnyi művelt területből 5 kat. hold jut. Ez arra mutat, hogy a mezőgazdaság túlnyomóan kézierőre támaszkodik, a gépe-

sítés növekedésével a mezőgazdasági keresők számának csökkenése várható, bár a nagy kézi munkacserőt igénylő speciális termények (paprika, majoránna) termőterületének növelése a csökkenést némileg ellensúlyozhatja.

A lakosság ellátását szolgálja 30 kisipari-kereskedelmi dolgozó, s az igazgatási, oktatási stb. intézmények dolgozóinak száma szintén 30-ra tehető. Ily módon tehát a törzsnépességgént tekinthető 800 főnyi mezőgazdasági keresők kb. 8%-ának felel meg a kiszolgálók aránya. Az a körülmény, hogy az 1949. évi statisztikai adatok szerint az iparforgalomból és közszolgáltatból élő lakosság az összlakosság 12%-át tette ki, arra mutat, hogy a nem mezőgazdasági dolgozók jelentős része a környéken dolgozik (Kalocsán, de Sztálinváros felé is van a falun keresztülmenő napi munkásautóbusz-forgalom).

Uszód egyes szolgáltatásokban körzeti funkciókat is ellát. Egészségügyi szempontból Géderlak, Duna-szentbenedek, állatorvosi szolgálat szempontjából ezeken kívül Foktő, más szolgáltatások terén (körzeti villanyszerelő) pedig Ordas is Uszód körzetébe tartozik. Ezzel szemben Uszód a szatmári gépálmás körzetéhez tartozik. Uszódot járásszékhelyéhez és a legközelebbi piachoz — Kalocsához — napi autóbuszjárat kapcsolja. A megyeszékhely — Kecskemét — azonban szinte megközelíthetetlen. Amíg a dunai hajózási időszak tart, igen kedvező összeköttetése van Budapesttel, amelynek élelmiszerellátásában is részt vesz (gyümölcs, baromfi).

Uszód a kertes települések típusába tartozik. A falu kertes, kétbeltelkes rendszere a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés idejéig visszamenően igazolható. A vonatkozó források részletes elemzése során kiderült, hogy a tényleges belsőségek jóval meghaladták az úrbérrendezés által meghatározott 2 pozsonyi mértőt (1200 □-öl). Az úrbéri összeírás 7800 □-öles (= 2,8 ha) jobbágy-belsőséget is említ, s egy jobbágytelekre átlagosan éppen kétszer akkora belsőség jut, mint amit a rendezés előír. Ha ezek a több kat. hold nagyságú belsőségek egy darabban lettek volna a lakóház körül, akkor a falu olyan lazán lett volna beépítve, mint pl. az őrségi szerek, amit azonban már csak a rendelkezésre álló árvízmentes beépítési terület igen csekély terjedelme miatt sem tételezhetünk fel. Kétségtelen ezért, hogy a terjedelmes belsőségek egyes részei a lakóház telkétől el voltak szakítva. Az 1851. évi telekkönyv gondos elemzése mindenben megerősítette ezeket a következtetéseket. Ekkor — összhangban a század eleji egyéb feljegyzésekkel — kertek, gyümölcsösök, szállások, rakodók veszik körül a falut. Valószínűnek látszik, hogy falut eredetileg körülvevő erdő irtása folytán jöttek létre a belsőségnek ezek a különböző részei, amelyeknél megállapítható, hogy az állattartás céljaira szolgáló szállás mindig a kert mellett volt, ami a kertkultúra és állattenyésztés szoros kapcsolatára utal. Az 1850-es években a szállások területe általá-

ban 70—100 □-ölet tett ki, és ritkán érte el a 200 □-ölet. A lakosság gyors növekedése miatt azonban már az 1850-es években megjelennek a lakóházak a szállások között, s a század második felében a falu belterületén a szállások meg is szűnnek. Az 1850-es években még a külső határbeli tanyák is a szállásokhoz mindenben hasonló istállók voltak, ezután azonban ezekhez is lakórészek csatlakoztak.

2. A faluszerkezet kialakulása

A falu szerkezeti alakulását csak az 1700-as évek elejétől tudjuk biztosan nyomon követni. A század első éveiben elpusztult, majd lassan újjáépülő falu *egyetlen utcából*, a mai Árpád utca (régebben »Öreg utca«) derekából állhatott. Ezt a megállapítást több adattal is alátámaszthatjuk. A református eklézsia protocolluma az 1768-as árvízzel kapcsolatban két sor házról, »északi utca sorról« és »déli sorról« emlékezik meg. Ha tekintetbe vesszük az utcategy ÉK.—DNY.-i irányát, valóban joggal lehetett északi és déli házsorról beszélni. De így csakis az Öreg utca deréktája jöhet számba, annak is a Fokallja utca és Fötér közötti része. Az utcának a Fokalljától délre eső része még 1827-ben — a Vásárhelyi-féle térkép készítésekor — szinte teljesen beépítetlen,² és az 1851. évi telekkönyvből is megállapítható, hogy még akkor is csak szállások, főképpen gyümölcsösök terültek el itt. Viszont az Öreg utca északi végét a háromszög alakú térben sejtethetjük, mert nehezen képzelhető el, hogy a református egyház óriási telekkomplexumát utólagosan hasították volna bele a falu testébe.

Az 1715—20. évi országos összeírások elemzése is arra mutat, hogy a faluból akkor még valóban csak ez az utcaszakasz volt beépítve. Az 1715-ös összeírás az 1720-ashoz képest csonka, mert a falu a második pusztulást még nem heverte ki. Ezért az 1715. évi névsort igazítottuk hozzá — az eredeti sorszámok feltüntetése mellett — az 1720. évihez.

Eltekintve attól, hogy mindegyik összeírás az akkori bírót említi első helyen, a két összeírás sorrendi egyezése kisebb zavaroktól eltekintve, kétségtelen. Csupán az a különbség, hogy a sorrend fordított. Ez csakis azzal magyarázható, hogy mind a két összeírás a házak rendjét követte, csak ellenkező irányban. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha feltételezzük, hogy a falu ekkor egyetlen utcából állott. Véleményünk szerint az a kis sorrendi zavar, ami az 1720. évi összeírás 21—24., illetve az 1715. évi összeírás 4., 6., 7., 5. sorszámú családneveinél tapasztalható, azzal magyarázható, hogy 2—2 család ugyanazon a telken élt, ahogy nyilvánvalóan a Tóth-családok újabb hajtásai (Kis Tóth István és Mihály) is az

² Másolata: a Pest megyei áll. levéltárban »Urbéri iratok, Uszód« c. anyagban. »Szakértői vélemény Uszód nagyközség közönsége felperes Ackermann Péter alperes elleni ingatlanok birtoka és járuléka iránt indított perben. 1910.« c. iratesomóhoz mellékelve.

apjuk telkén maradtak. A 13—28. sorszámú családok által lakott falurészt a Tóth Mihály és Háby nevek alapján a *falumag északi sorával* tartjuk azonosíthatónak, mivel az 1851. évi telekkönyvből megállapítható, hogy a Tóth és Háby családok akkor is itt laktak. Az 1851-ben egymás melletti, mögötti tel-

keken lakó Tóth Mihály István, Tóth Minály János és Tóth Mihály József az előbbi Tóth Mihálynak a leszármazottjai lehetnek, és telkeik eredetileg egy telket képeztek. A nevek másik része ezek szerint a *déli házsor*t jelenti. Valóban 1851-ben is itt találjuk a sok ágra szakadt Lovas, Nemes családok telkeit

Az 1720. évi összeírás			Az 1715. évi összeírás	
Sor-szám	N É V	A jobbágyok telki állománya pozsonyi mérő	Sor-szám	N É V
1	Tóth János bíró	4 1/2	—	—
2	Tóth Péter Ferenc	—	16	Tóth Péter zsellér
3	özv. Lovas Mihályné	3	2	Lovas Mihály jobbágy
4	Tóth Péter	3 1/2	3	Tóth Péter jobbágy
5	Nemes János	3/4	—	—
6	Nagy János	—	15	Nagy János jobbágy
7	Nagy Gergely	3/4	14	Nagy Gergely jobbágy
8	Benedek István	—	—	—
9	Tóth Ferenc	1 1/2	13	Tóth Ferenc jobbágy
10	Simon János	3/4	—	—
11	Tóth Gergely	3/4	12	Tóth Gergely jobbágy
12	Samu István	1	—	—
13	Tóth István	—	11	Tóth István
14	Kis Tóth Mihály	3/4	—	—
15	Tóth Mihály	2	1	Tóth Mihály bíró, jobbágy
16	Kis Tóth István	—	—	—
17	Balás István	—	—	—
18	özv. Varga Mihályné	—	10	Varga Mihály jobbágy
19	Nagy Mihály	—	9	Nagy Mihály zsellér
20	Nagy György	1/2	8	Nagy György zsellér
21	özv. Pall Tamásné*	—	5	Pálffy Tamás jobbágy
22	Nagy István	3/4	7	Nagy István jobbágy
23	özv. Csire Jánosné	3/4	6	Csire János jobbágy
24	Pap János	3/4	4	Pap János zsellér
25	Boros János	—	—	—
26	Bogárdy János	—	—	—
27	özv. Háby Jánosné	—	17	Háby János jobbágy
28	Benedek Mihály	—	—	—

egymás mellett. Az 1715—20-as összeírás elemzése végeredményben teljesen megerősíti azt a felfogást, hogy a falu eredeti magja a Fok és a templom közötti utcarész volt. Az így kibontakozó települési rendszer lényegében visszanyúl a falu 1620. évi újratelepüléséig. Mivel azonban a XVI. század végén a falu viszonylag rövid ideig (1—2 évtizedig) volt csak pusztá, gondolni lehet arra a lehetőségre is, hogy a XVIII. század elején megismert rendszerben a középkori település néhány vonása is fennmaradt, legalábbis annyi, hogy a középkori Uszód is ezen a helyen állhatott, s éppúgy a révhez vezető útra fűződött rá, mint későbbi utóda.

1720-tól napjainkig a falu beépített területének fejlődését a következőképpen rekonstruálhatjuk.

A falu — a II. József-féle kataszteri felmérés szerint — 1784-ig két irányban fejlődött tovább.

* Helyesen: Pálfi Tamásné.

Egyfelől északra, a falu főutcájának folytatásaképpen kialakult a mai Deák Ferenc utca, másfelől DK. felé leágazott róla egy mellékutca, mely az 1860-as évek elejéről való Fejér-féle térkép szerinti »marhaálláshoz« vezetett, ahol a legelőre menő csorda összegyülekezett.

1827-ben Vásárhelyi Pál teljesen hitelesnek elfogadható térképén már mint halmazfalu áll előttünk Uszód. A főutca egészen a régi temetőig beépült; a főtértől északra a Deák Ferenc utca párjaként egy másik utca kiágazásával (Batthyány és Széchenyi, régebben Sziget utca) kiépült egy szigetzerű tömb, létrejött a Tabán, és a falutól délre eső, Kögyes nevű tó körül is vannak már településrészek. A falu tehát elért a mai Szabadság utcáig, amely már a József-kori térképen is szerepel, de még csak a falu mellett elhaladó országútként.

Arra a Vásárhelyi-féle térkép sem ad lehetőséget, hogy a lakóterületet a szállásoktól elkülönítsük. Az üresen rajzolt kontúros területek valószínűleg kertek lehettek. Csak az 1850-es állapotok alapján sejthetjük, hogy az itt ábrázolt tömbök szélét, esetleg a szélső tömböket a szállások foglalták el. A kertek közötti utak s a kertek tömbjei is azonosíthatók a későbbi állapotokkal, és így megállapítható, hogy a falu további növekedése ezekre a dűlőutakra fűződött rá. Itt nemcsak az utcahálózat, hanem a telekfelosztás is a kertek, szállások emlékét őrzi.

Úszód és környéke a II. József kori térképen

A falu szerkezetét minden részletében megvilágítja az 1860 körüli Fejér-féle kéziratós térkép, melyet nagy részben azonosítani lehetett az 1851. évi telekkönyvvel. 1827-hez képest annyi a változás, hogy a szállások és nyomukban a lakóépületek megjelentek a főutca Duna felé ívelő, Fokalljai utcától délre eső részén is, a Fokallján és a Szabadság utca keleti oldalán is, sőt a falu szinte már nyúlványokat bocsátott minden irányban, a kivezető utak mentén is. A további fejlődés az itt látható keretek között történik.

A régi falumag ÉK.—DNy.-i tengelye, a főutca, a kissé kiemelkedő domb gerincvonalát kö-

veti és levezetett a dunai átkelőhelyhez.³ Ez az irány egyúttal tájolási szempontból is a legkedvezőbbnek mondható tengelyelhelyezés. Ezt a tengelyt keresztezte a Sósok, ameddig az eredeti beépítés is terjedt. Ennek a vonalát őrzi a későbbi Fokallja utca. A főutcat ezen kívül még egy utca kapcsolta az egykori Duna-ág maradványa, a Kőgyes-tó mellett kialakult marhaálláshoz.

A marhaállás térségének a jelentőségét fokozta az, hogy ezen haladt át a Kalocsa és a paksi rév közötti út, amely a falu mellett vezetett el. Amikor a falu a múlt század második felében erre az útra kiépült, ez valósággal második tengelye lett a településnek (a mai Szabadság utca). Még egy jelentős pont alakult ki rajta ott, ahol a Főtérről keletre kivezető »Sósdombi utca« (a mai Rákosi Mátyás utca) keresztezte. Így jött létre a falu szerkezetének 3 legjelentősebb csuklópontja: 1. a Főtér, 2. a Kőgyes melletti marhaállás és 3. a Szabadság utcának a Rákosi Mátyás utcával való metszéspontja.

Az eredeti falu végén kialakult háromszög alakú tér az egyutcás faluknál igen gyakran megjelenő térforma, ami egyszerűen az útvonal kettéágazásából adódik. Egyutcás faluknál igen gyakori ez: Kaposszekcső, Pécsdevecser, Ete, Fertőszéplak, Babot, Cserépfalu csak kiragadott példák a sok közül. A tér kialakulásának idejére támpontot nyújt a templom építésének ideje. A falu újratelepülésekor a lakosság református volt, és így valószínűnek látszik az az adat, miszerint már 1659 előtt volt anyaegyházuk.⁴ Viszont bizonyos, hogy a középkorban nem volt a falunak temploma. A tér egyik oldala tehát legkésőbb már a XVII. század közepén beépült.⁵ A tér másik, keleti oldalát eredetileg talán szállások képezték. Az 1860-as térképen megfigyelhető struktúra még ennek nyomait mutatja. A tér harmadik, északi oldalát 1850—60 körül a földesúri kocsmá zárta le. A kocsmá már az 1751-es urbáriumban szerepel, kétségtelen tehát, hogy ugyanezen a helyen állhatott. A kalocsai érsekség földesúri jogainak rendezésétől — a XVIII. század elejétől — ennek a létezésével számolhatunk. A főtér tehát az egykori faluvégén a XVII. század második felében és a XVIII. század eleje közötti időben alakult ki.

A másik csuklópont beépülése későbbi. 1827-ben — a Vásárhelyi-féle felvétel szerint —, még csak a marhaállás térségének nyugati oldala épült be, 1851-ben azonban már észak felől is házak szegélyezik, de délkelet felől még ekkor is a Kőgyes nagy vízfelülete határolja. Amilyen mértékben a térség forgalmi jelentősége a Szabadság utca beépítésével megnövekedett, olyan mértékben szorult

³ Régebben a mostani hajóállomás közelében volt egy gázló, ahol gyalogszerrrel át lehetett menni az uszódi szigetre. (Benedek Béniné uszódi lakos közlése.)

⁴ Galgóczy: Pest megye monográfiája, III. 311.

⁵ Ekkor még sövényfalú tapasztott templom állott a mai templom helyén, mert még a XVIII. században is — a ref. egyház protocolluma szerint — ez volt az építési anyaga.

hátterbé az eredeti funkció, minek következtében területe is összeszűkült. A Kőgyesek patkó alakú vízfelületének északi részét később betöltötték, rajta egy sor ház létesült, és a térség többi sarkát is szabályozták. A tér mai jelentőségét az artézi kút és a mozi adja meg.

Ugyanerre az időre esik a Sósdombi utca és a Kalocsára vezető országút kereszteződésének beépülése. Maga a kereszteződés 1851-ben már beépült. Az ekkori beépítési vonal azonban még erősen különbözik a maiktól, a sarkok mindenütt le vannak kerekítve. A hely jelentőségét azonban mutatja az a körülmény, hogy csak a tér közvetlen közelében levő telkeken vannak lakóépületek, távolabb kertek, szállások sorakoznak az utak mentén. Amikor ezeken is lakóházak épültek, az utcavonalak kiigazításával a kereszteződés kisarkosodott.

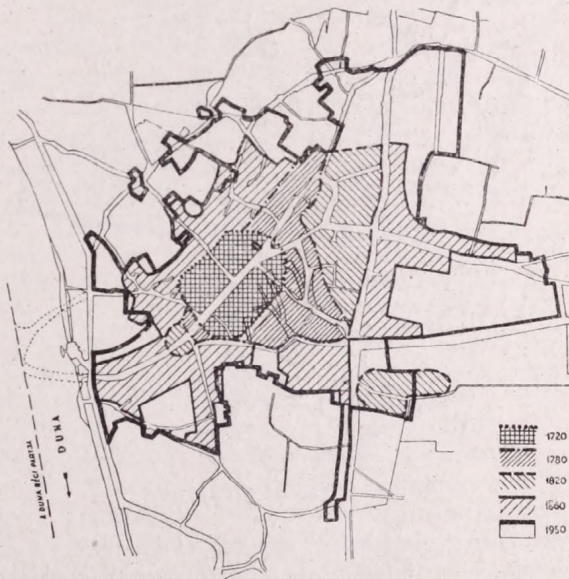
Erre a főtengelyekből adódó szerkezeti vázra fonódtak rá a zúgok, közök, melyek a nagy kiterjedésű közbeeső területeket feltárták, de még így sem volt minden teleknek, szállásnak közvetlen kijárata az utcára.

A közök kialakulását a homályos helyi hagyomány azzal hozza kapcsolatba, hogy egy-egy köz mentén azonos nevű családok »nemzetsége« élt. »A Csíkos közben jó kisházások laktak. A Csíkos nemzetség lakott ott, ezek közt volt a Csíkos nevű bíróviselt ember, erről nevezték el.«⁶ A források alapján a következők állapíthatók meg. A Csíkos köz azonos az 1860-ban szereplő »Viola utcával«, tehát ez a név újabb keletű. Ekkor négy Csíkos nevű család élt Uszódon, ezek valóban mind itt laktak, s ugyancsak itt lakott négy Benedek, több Csire, Kis és Tóth nevű család is. A Csíkosok 1770-ben tűnnek fel először a faluban 3 családdal, 1828-ban is 3 családdal szerepelnek, s valóban »kisházások«, azaz zsellérek. A József-kori kataszteri térképen 1784-ben a Csíkos köznek még nyoma sincs, az 1827-es Vásárhelyi-féle térképen azonban már felismerhető mint kertek között vezető dűlőút. 1851-ben a Főutca és Csíkos köz sarkán áll Csíkos Béni nagy, »három lakrészes« háza (akkora mint a paplak, egy 310 öles — uszódi viszonylatban tekintélyes nagyságú — telken). A többi 3 Csíkos család elszórtan lakik ebben az utcában. Valószínűleg ugyanez a helyzet itt, mint a Háby köznél. A Háby név már 1715-ben szerepel, azonban 1851-ig csak egyetlen ilyen családnevet találunk, csupán 1851-ben szerepel kettő. Az egyik ház a közben volt, a tanácsház mögött, a másik viszont — a Csíkos Béni házához hasonlóan — a Háby köz és a Főutca sarkán, a tanácsházzal szemben (most az orvosi lakás van a helyén). Hasonló esettel állunk szemben a Faragó köznél. A Faragó név egy 1700 körüli adójegyzékben tűnik fel,⁷ ettől kezdve 1828-ig egyetlen össze-

írásban sem szerepel. Az 1851. évi telekkönyvben a név utólag át van húzva, Faragó nemzetségről tehát nem lehet beszélni. Megállapítható tehát, hogy a közök nem a nemzetségi keretek között együttélő családoktól kapták nevüket, és így kialakulásuk sem

Uszód Vásárhelyi Pál térképén 1827-ben

Uszód településtörténeti térképe

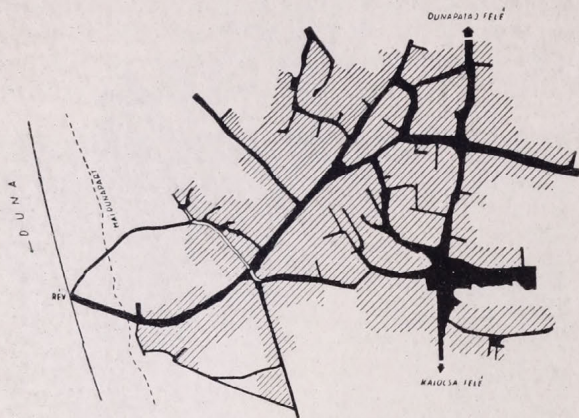
hozható ezzel kapcsolatba. A családneveket viselő közök arról a családról kapták nevüket, amelynek telke mellett vagy telkén keresztül a köz kiágazott az ott haladó utcából. Feltűnő például, hogy a faluban legnagyobb számban szereplő Tóth nevű családról nincs egyetlen köz sem elnevezve, pedig

⁶ Sivó Ignác 70 éves uszódi lakos közlése.

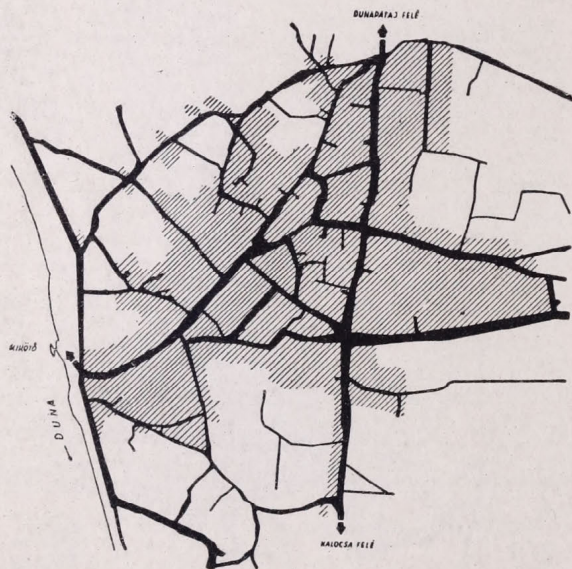
⁷ Orsz. Ltár. U et C. Fasc. 122 No 46. Ekkor Faragó András volt az uszódi bíró.

1851-ben 60 ilyen nevű család volt és 5 Tóth nevű család hadszerűen egymás melletti telkeken élt, amelyek eredetileg egy telket alkothattak.⁸

A közők kialakulását Györffy István »Hajdúböszörmény települése« c. munkájában így magyarázza: »A köz eredetileg a városból kivezető utak közeit jelenthette, mely kezdetben pusztaság térség

Úszód úthálózata 1860 körül

Úszód jelenlegi úthálózata

volt. Ezen foglalt helyet egy vagy több család gazdasága, s kerti telkeiket szintén köznek nevezett utcaszerű hézagok választották el egymástól. A telkek a folytonos foglалás miatt a közöket lassanként utcákká szorították... A község utcátömbjei a birtokosok szaporodásával egyre jobban felparcellázódtak, úgyannyira, hogy némely teleknek már nem jutott utcai front. Az ilyenhez kezdetben a

⁸ A Tóth név arra utal, hogy őseik Szlavóniából (Tótországból) menekült magyarok lehettek (Tálas István egy. tanár közlése).

más telken át jártak be. Ezek a bejárók lassanként zugokká, zsákutcákká alakultak. A zugok egy része kitörés folytán idővel közzé, utcává lett, de legnagyobb részük zug maradt továbbra is, sőt a telkek további osztódásával még el is ágazott, úgyhogy az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok támadtak. A telektömbök zugjai a lakosság szaporodása és a telkek további osztódása következtében folyton terjednek, mert a telkek felkerítése miatt ma már nem lehet telekről telekre közlekedni...⁹

Úszódnak a legtipikusabb zezzugos része a Faragó köz körül volt. Az 1860-as térképen jól látható az a labirintus, ami itt — az eredetileg szalagszerű telkek feldarabolódása következtében — létrejött. Úszódon is mindenütt kimutatható a közőknek a szállásokkal, kertekkel való eredeti összefüggése. A Faragó köz tömbjét feltáró zezzugok rendszerében az a sajátosság, hogy a Főutca felől egyetlen egy sem nyúlt be a telekek közé, ellenben annál bonyolultabb labirintust képeztek a marhaállás felől. Szinte csápszerűen ágaztak innen szét, nyúltak el az egyes telkekhez, ami főként azzal hozható összefüggésbe, hogy az itteni szállásokból az állatokat errefelé engedték ki a legelőre.

A falunak ez az egykori gazdasági viszonyaival teljesen összhangban levő szerkezete bizonyos — egyes részekben radikális — átalakuláson ment keresztül a múlt század közepe óta. A legnagyobb változás éppen a Faragó köz tömbjében történt, amelyet 1863-ban egy tűzvész teljesen elhamvasztott. A tűzvész után a zugok eddigi rendszere megszűnt, a tömböt teljesen szabályos utcahálózattal nyitották fel. A rendezés jelentőségét az mutatja legjobban, hogy az addigi 91 telek helyett ekkor csak 49 telket alakítottak. A rendezett terület 5,79 ha nagyságú, egy telek átlagos mérete tehát a rendezés előtt 636 m² (176 öl) volt, a rendezés után pedig 1180 m² (330 öl), a laksűrűség tehát kb. a korábbi felére csökkent. Bizonyos fokig úgy foghatjuk fel a rendezést, mint a lakosság ítéletét a régi települési rendet illetően. Az uszódiaiak bátran levonták a kétfeltes rendszer megszűnésének következményeit, amikor az új rendezési tervet elfogadták. Mindez felkelti az érdeklődést a rendezés háttere iránt.

Sajnos, erre vonatkozóan nem találtunk közvetlen adatokat. Közvetve azonban elég biztosan megrajzolhatjuk ezt a hátteret. A legfőbb tényezőnek azokat a határrendezési munkákat kell tekintenünk, amelyek — az 1848-as jobbágyszabadítás következményeként — éppen ebben az időben folytak Úszódon. A volt földesúr és a jobbágyok közti úrbéri egyezség 1856-ban jött létre. 1858 februárjában kezdte sürgetni a kalocsai szolgabírói hivatal a tagosítást. A falu ekkor még hallani sem

⁹ Györffy István: Magyar föld — magyar nép. 204. l.

akart a szabályozásról.¹⁰ Valóban évekig húzódik a szabályozás megindítása. Végre 1864-ben Longini Ferenc mérnök kezdi meg a munkálatokat. Longini rendkívül lassan halad, 1865-ben már be kellett volna fejeznie a felmérést és kiosztást, de csak 1867 tavaszán készült el.

A határrendezés szoktathatta hozzá az uszódiaikat ahhoz a gondolathoz, hogy az 1863-as tűzvész után gyökeresen átrendezzék a leégett területet. A gondolat propagálásában és a rendezés munkájában az éppen ott működő mérnöknek igen jelentős szerepe lehetett. Ezek szerint a rendezési tervet Longini nevéhez kapcsolhatjuk. Az uszódi tanácsháznál megmaradt egy datálatlan, névtelen térképlap, mely a rendezési tervet mutatja a régi állapot feltüntetésével. Ezen a lapon a Kőgyesnél levő közös legelő felosztási terve is látható. Joggal hozhatjuk ezt kapcsolatba Longini egy levelével (1866 májusából), melyben az uszódinak a közös legelők felosztására, illetve szántófölddé váló átalakítására irányuló kérvényét továbbítja. A tervről látható, hogy a falu többi utcáján és terén a korábban már említett egyéb korrekciók is ekkor készültek. Eszerint Longini a határszabályozás befejezésekor, 1866 táján készíthette el a leégett rész rendezési tervét.

Még egy más körülményt is figyelembe kell vennünk azonban a rendezés megértéséhez. Ha összevetjük az 1851-es telekkönyvet az 1860-ra datálható Fejér-féle térképpel, azt látjuk, hogy bár a házak száma 10 év alatt 319-ről 342-re szaporodott, a Tabán nevű részben pl. mégis 10 házzal kevesebb van 1860-ban, mint 1851-ben volt. Ez arra mutat, hogy a túlszűfolt területek ritkítása magától megindult. Ezt a folyamatot a rendezés még fokozottabban elősegítette. Említettük, hogy a leégett területen a rendezés után 91 telek helyett csak 49 telek maradt. Ez arra mutat, hogy a rendezés során ennek a területnek a lakossága kicserélődött, s az eddigi lakosságnak mintegy fele másutt épített házat. Így a rendezés az egész falura kihatott. Mivel a tűzvész és a rendezés között mintegy 3 év telt el, sokan már közben máshol építettek házat maguknak.¹¹ Mivel a legtöbb szállás tulajdonosa éppen ebben a falurészben lakott, nyilvánvaló, hogy az égés után szállásaikat alakították át lakóházzá. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a falu szépsége, formai megjelenése iránti érdeklődés felkeltődött az emberekben. 1874-ben szépítő bizottság is alakult. Galgóczy ebből az időből így jellemzi a falut: »Régi

mód szerint, szabálytalanul van építve, útszái egyenetlenek és keskenyek, de 1874 óta szépítő bizottság van felállítva, mely a rendesebb építkezésre szigorúan ügyel. Cserepes házak még ritkán épülnek, hanem a házak elejének fákkal kiültetése mindenütt, ahol lehet, divatos, valamint a házi kertek is élőfákkal díszlenek.«¹²

3. A falu jelenlegi szerkezetének értékelése

Uszód szerkezeti kialakulásának fenti ismertetése alapján megállapíthatjuk, hogy a falu jelenlegi úthálózata, halmazos szerkezete a történelmi fejlődés folytán jött létre. Az egyutcás falumagból növekedve a mai szerkezeti felépítésig, minden időben a szükséglet, az igény kielégítése volt a cél, így nőtt és szerkezetileg gazdagodott. Így keletkeztek az utcái, a közök és terek, így alakultak ki a mai lakótömbök, telkek és a belső kertek. Természetesen nemcsak területi fejlődés és növekedés tapasztalható az idők folyamán, hanem — mint azt a szerkezet kialakulásának ismertetése során is láthattuk — a már meglevő faluszerkezet is kisebb-nagyobb mértékben változott az időközben előállott igények kielégítése folytán. A változás minden időszakban a növekedés, fejlődés, az adott természeti és gazdasági körülmények, adottságok módosulása folytán indokolt volt. Így a jelenlegi faluszerkezet, az utcák vonalvezetése, annak minden kis törése, íve, tölséresedése, okszerűen jött létre, és mai formájában a múlt emlékeit őrzi. Az utcák, közök, terek és telkek egy bizonyos funkció kielégítése folytán keletkeztek. Ahogyan a korábbi funkció szerepe változott, módosult az útvonal, a tér, a telkek és így a szerkezet is.

A mai szerkezet gerince már korábban is megvolt. Ennek az a magyarázata, hogy a falunak a környező településekkel, a tájnak a településre nézve fontos részeivel (legelő, Duna) való funkcionális kapcsolata úgyszólván kezdettől fogva a mai időkig lényegesen nem változott. Így a főtérnek, a Hősök terének, a dunaparti kikötővel való kapcsolatát az Árpád utca képezi, míg a Széchenyi utca és Kossuth utca az észak-déli irányú jelentős forgalmú Szabadság utcával való összeköttetést adja. A főtérből kiinduló és északkeleti irányban haladó Deák Ferenc utcának mai rendeltetése ugyanaz, mint korábbi időszakban volt, az északi irányban levő települések kapcsolatát biztosította a főtérrel. A Petőfi utca (korábban Fokalljai utca) jelenleg is állathajtó út, itt terelik az állatokat a legelők felé.

Természetesen — a mai szempontok szerint vizsgálva a falu szerkezeti felépítését —, sok tekintetben látunk indokolatlan, szinte értelmetlennek tűnő megoldásokat. Így a nagy tömbterületek, melyek helyenként elérik a 6 ha területet, továbbá a

¹⁰ Pest megyei Áll. Levéltár. Urbéri iratok. Uszód. A jegyző jelentése a határszabályozásra vonatkozó iratanyag között.

¹¹ Tóth M. Károly 84 éves uszódi lakos közlése: apja is akkor épített házat magának a Boeskey utcában levő szállásukon, »hogy hamarosan tudjanak hová bújni«.

¹² I. m. III. 311.

zegzugos zsákutcák a Kinizsi utca, Rákóczi utca mentén és a tabáni részen, az egyes lakótömbök túlszűfolt és rendszertelen beépítése, más helyen a tömbbelsőben elhelyezkedő nagy kertek és gyümölcsösök jogosan kifogásolhatók, hiszen csak a település tiszta szerkezeti rendszerének, belső funkciójának rovására vannak. A szűfolt beépítésű részek egészségügyi és tűzbiztonsági okokból kifogásolhatók, míg a belső kertek és gyümölcsösök növelik a lakótömböket határoló utak hosszúságát, és így azok kiépítése költséges, nem gazdaságos. A felsorolt néhány hiányosság, illetve észrevétel arra mutat, hogy a faluszerkezet a mai követelményeknek nem minden esetben tesz eleget, és így várható, hogy a jövőben a szűfolt beépítésű területek, valamint a zsákutcák fokozatosan felszámolásra kerülnek, ami azonban csakis a telekosztás gyökeres megváltoztatása esetén volna lehetséges, amint ezt az 1863-as tűzvész utáni átrendezés példája is bizonyítja. Természetesen ezt a fejlődési folyamatot nem gátolhatjuk meg még akkor sem, ha e szerkezeti részek történeti szempontból nagyon értékesek, mint egy korábbi kétbaltelkes települési rendszer maradványai és nemegyszer festői hangulatú utcaképekkel rendelkeznek. A fejlődésre az újabb igények kielégítésére meg kell adni a lehetőséget, azonban ismerve a szerkezet történelmi ki-

szerkezet történelmi jelentőségű és jellegzetes részei történeti karakterüket megtarthatnák. Úszód községben a zegzugos zsákutcák közül néhány, továbbá egyes utcaszakaszok íve, törése, tölcseresedése megőrzendő, mert csak ezek szemlélete során érezhető a falu történelmi múltja.

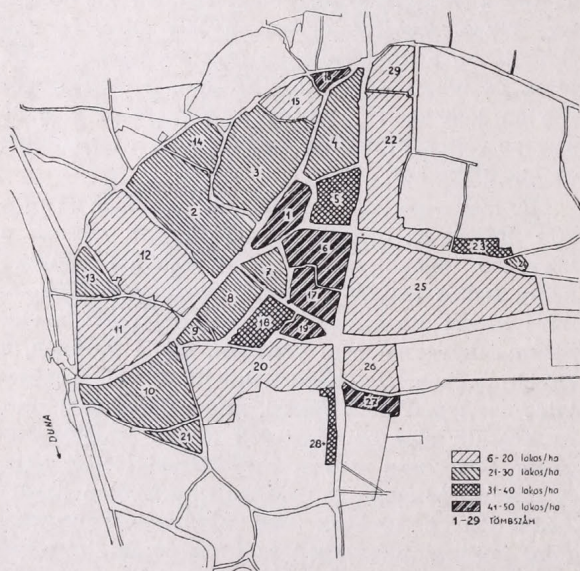
A község kül- és belterülete együttesen 2629 ha, mely kb. 4569 kat. holdnak felel meg. A belterület nagysága kb. 122 ha, mely két területrészből tevődik össze, egyik a beépítési terület, melynek nagysága 72 ha, a másik a beépítési területet közvetlen körülvevő olyan terület, amely a háztáji gazdasághoz tartozik (kertek, gyümölcsösök, továbbá ligetek, tavak, faiskola stb.). Nagysága kb. 50 ha.

A beépítési területet nagyrészt tömbök alkotják, a tömbökön belül helyezkednek el a lakóterületek és a belső összefüggő kertterületek. A beépítési területen belül a lakóterület 61,28 ha-t, míg a belső kertterületek összesen 10,72 ha-t foglalnak el.

Úszód község lakóterületének területi növekedését, fejlődését a közölt térképen ábrázoltuk. Megállapítható, hogy a lakóterület magját a jelenlegi Árpád utca egyenes szakasza és a Hősök tere alkotta. A lakóterület a faluszerkezetben jelentős főútvonalak mentén terjeszkedett tovább, így a korábbi főutca (Árpád utca, Deák Ferenc utca) a falu első főtengelyét képezte, míg később kialakult a mai Szabadság utca, a falu második főtengelye. Korábban a főtér a falu központjában helyezkedett el, tehát a lakóterület súlypontjában, míg a második főtengely (Szabadság utca) létrejöttével a lakóterület keleti irányban terjeszkedett; a két tengely között a beépítés tömörebb, mint általában a terület egyéb részein. E belső területtől főleg nyugati irányban a központból kivezető utak mentén nagy kiterjedésű tömbök alakultak ki, melyek belső részében kertek és gyümölcsösök helyezkednek el.

A halmazos szerkezetű falu lakótömbjei különböző nagyságúak. A legkisebb lakótömb 0,4 ha nagyságú, míg a legnagyobb 9,94 ha terjedelmű.

A telektömbök területi nagyságához hasonlóan a tömbök laksűrűségi értékei is nagy ingadozást mutatnak. A teljes tömbterületre vonatkoztatott laksűrűségi értékek 6,4—50 lakos/ha között változnak. A teljes tömbterületre vonatkoztatott laksűrűségi adatok nem adnak teljesen hű képet a tömbök zsúfoltságára vonatkozóan, mert a telektömbökön belül 10,72 ha belső gyümölcsös és kertterület van, és e terület az egyes tömbök laksűrűségét lényegesen lecsökkenti. A 10,72 ha nagyságú gyümölcsös és kertterület kilenc lakótömbben helyezkedik el, így e tömbök lakóterületének laksűrűsége magasabb, mint azt a közölt laksűrűségi térkép ábrázolja. Ezek a 2., 3., 10., 11., 12., 15., 20., 21. és 26-os számú tömbök, melyek közül a 12. és 15-ös számú tömb kettő, míg a többi egy fokozattal kerül előbbre.

Úszód laksűrűségi térképe

alakulását és a jelenben betöltött szerepét, a szerkezet átalakításánál óvatosan kellene eljárni úgy, hogy az átrendezett részek a faluszerkezet szerves egységébe illeszkedjenek bele. Tehát e részeknek okvetlen a falu új szerkezetébe való beillesztését és nem elszigetelését látjuk helyes megoldásnak. Mint ahogyan a műemlékeket igyekszünk megmenteni az utókor számára, okvetlenül helyes lenne, ha a falu-

A község teljes bruttó lakóterülete 61,28 ha, e területre vonatkoztatott átlaga 31,4 l/ha, mely már a jelenlegi körülmények között magasnak mondható. Természetesen vannak lakótömbök, melyek jóval alacsonyabb, és vannak olyanok, melyek jóval magasabb bruttó laksűrűséggel rendelkeznek. Így a

29 lakótömb közül 9 lakótömbben 35—50 l/ha között van a lakóterületre vonatkoztatott laksűrűség. E terület összesen 14,38 ha, a 61,28 ha nagyságú lakóterületnek 23,5%-a. Tehát a lakóterületnek közel egynegyed része zsúfolt, beépítésű, egészségügyi és egyéb szempontból is kifogásolható.¹³

Úszód megjelenése a tájban

A teljes beépítési területre vonatkoztatott bruttó laksűrűség 29 l/ha, míg a belterülete 16 l/ha.

A beépítési területen belül közhasználatú park, liget stb. zöldterület jelenleg nincs. A falu fásított területekkel bőségesen rendelkezik. A beépítési területen belül 10,72 ha gyümölcsös és kert van, melyből egy főre 55 m² jut. A falu beépítési területén kívül elhelyezkedő és a belterülethez tartozó kb. 50 ha nagyságú, nagyrészt fásított területből egy lakosra 258 m² terület esik.

Meg kell jegyezni, hogy a laksűrűségi számításoknál a közhintézmények által elfoglalt terület levonásra nem került. Tekintettel arra, hogy a közhintézmények részben a központban, részben a falu lakóterületén elszórtan helyezkednek el, a tömbök laksűrűségi értékének összehasonlítását nem befolyásolják lényegesen.

Mai szempontok szerint vizsgálva a lakóterületet, megállapíthatjuk, hogy sok tekintetben nem tesz eleget a fennálló igényeknek, követelményeknek. Így belső, közhasználatú park, illetve zöldterület létrehozása szükséges, továbbá a közhintézmények elhelyezése, elosztása tekintetében is módosítások szükségesek. A legtöbb tennivaló a túlszúfolt lakóterületeken mutatkozik. Itt a laksűrűség csökkentése kívánatos a túlságosan kisméretű telkek megszüntetésével, az egészségtelen, zsúfolt épülethelyek lebontásával.

A lakóterület korábbi laksűrűségi értékei nem ismeretesek, csupán az 1851-es állapotnak megfelelően tudunk megközelítő laksűrűségi értéket kimutatni. A falu akkori lakóterülete 33,36 ha volt. Az 1850-es népességi adatok alapján a lakóterület bruttó laksűrűsége 48,7 l/ha volt. Száz évvel ezelőtt tehát a lakóterület zsúfoltabb volt, mint ma. Az 1863-as tűzvész pusztítása után történt rendezés és területi terjeszkedés következtében jelenleg már csak helyenként éri el a lakóterület az 50 l/ha laksűrűséget. Ez az adat jelentős számunkra, és rámutat arra, hogy a fejlődés úgyszólván minden tudatos rendezési beavatkozás nélkül természetes úton is a zsúfoltság megszüntetése, az egészségesebb lakóterület kialakítása felé irányul.

4. A faluképi vizsgálat eredményei

Az ismertetés során a külső megjelenésből, a tájba való beilleszkedésből kiindulva, haladunk a falu belső központjába, majd azt kiértékelve, átterünk a jellegzetes részletekre.

A falu megjelenése és beilleszkedése a környező tájba. A Duna menti nagy kiterjedésű sík tájban a falu jelentős hangsúlyt képez. Míg a falut

¹³ A falu lakóterületének bruttó laksűrűsége — közművesítés nélkül — általában 35 l/ha-ig növelhető. E laksűrűségi érték fölött már körülményes a szennyvíznek telken való elszívárogtatása, továbbá a kutak szennyeződése állhat elő. További hátrány a lakóépületek, istállók, fészerek, ólak telken való összezsúfolása, tűzveszélyessége stb.

övező művelési területek gyér fásítással rendelkeznek, addig a falu dús növényzetbe burkolva jelenik meg, amint általában az alföldi települések.

A falut távolból különböző helyekről szemlélve, a legváltozatosabb külső faluképeket láthatjuk. Helyenként az épületek homlokzatukkal a táj felé tekintenek, tehát a nyílt települési módnak megfelelően épültek, míg más helyeken a falu felé fordulva, a gazdasági udvarok és azok épületei állnak a falu szélén.

A faluba érkezéskor elénk táruló képek a falubelsőben mutatkozó élménysorozat előkészítő részei. Uszód esetében a közúton és víziúton való megközelítést kell figyelembe venni. A közlekedési útvonalak közül a falun észak-déli irányban áthaladó útvonal a legjelentősebb. Ezen az útvonalon a falut megközelíthetjük délről és északról. Déli irányból, Kalocsa felől érkezve, laza beépítést láthatunk. A Szabadság utcának csak a bal oldalán találunk fésűs beépítésű lakóházakat, míg az út jobb oldalán gazdag növényzettel keretezett tó helyezkedik el. Az útvonalon tovább haladva, az utca mindkét oldalán épületsort találunk, tehát a beépítés tömörebb lesz, tulajdonképpen itt érkezünk be a faluba. Majd egy rövid útszakasz után egy tágasabb szabálytalan formájú térségbe érkezünk (marhaállás). Ha az említett irányból közelítjük meg a falut, nem érkezünk hirtelen, váratlanul a faluba, az egyoldali laza beépítést fellazítja a növényzet, a vízfelület és jó átmenetet ad a beépítetlen mezőgazdasági terület és a tömörebb falutelepülés között. A település az útvonal egyik oldalán befolyik a tájba, és ha az útvonalon haladunk, fokozatosan tárul elénk a falu.

Ennek a bevezető útszakasznak kialakulása egyszerűen azzal magyarázható, hogy a falu fejlődésénél nem volt meg a lehetőség a jelentős út mindkét oldalának kiépítésére, miután az egyik oldalon a mély fekvésű terület (gödör) már korábban is vízgyűjtő terület volt. Tehát megállapíthatjuk, hogy természeti adottságok révén keletkezett ez a változatos és hangulatos, faluba vezető útszakasz.

Északról (Dunaszentbenedek felől érkezve) már lényegesen másként jutunk a faluba. A mezőgazdasági területen áthaladó országútból a falu szélén egy kisebb térből utak ágaznak el, itt kezdődik a falu. A téren áthaladva, közvetlenül beérkezünk a mindkét oldalon beépített épületsorok közé. Meszsziről nézve, a falu szélén elhelyezkedő növényzettől még nem látjuk tisztán az épületeket, majd közelebről a falu váratlanul, hirtelen tárul fel, megmutatva az utcának teljes tömör beépítettségét. A dél felől való megközelítéshez viszonyítva, itt nem találjuk meg a fokozatot, az átmenetet, a falunak a tájba való elnyúlását, ellenkezőleg itt váratlanul jelentkezik az első élmény: a falusi utca képe.

Ez a bevezető útszakasz is a falu terjeszkedése folytán jött létre. A falu észak felé mindaddig terjeszkedett, míg a terület alkalmas volt lakóépületek építésére. Így indokolt az észak felől bevezető út beépítésének határozott kezdete.

Uszód esetében a víziút igen jelentős, mivel a falut nem érinti vasútvonal és nincs vasútállomása. A hajóállomás személy- és teherforgalmat bonyolít le, így a falu életében fontos szerepe van. A kikötőből a falu felé haladva, a Duna mellett húzódó gát töltéséről hirtelen elénk tűnik a falu főutcája, az Árpád utca, melynek kézdeti szakasza enyhén ívesen vezet. Így ez irányból érkezve is azt tapasztalhatjuk, hogy a faluba való bejutás úgyszólván minden átmenet nélkül következik be, és közvetlenül a falu főutcájának egy igen kedvező íves szakasza adja az első képet a faluról. Itt a természeti adottságok módot nyújtottak arra, hogy a faluközpontból a dunai átkelőhelyig vezető út mindkét oldalán beépülhetett.

A faluközpont építészeti együttese. Uszód faluközpontjának építészeti együttesét a Hősök tere és az Árpád utca alkotja, amely szerves része, gerince a falu szerkezeti rendszerének. A falu egyéb utcái, terei erre a gerincre közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak és alkotják a teljes falu szerkezeti rendszerét. Ez természetes is, hiszen a faluközpont a falu legrégebbi része, a falunak a magja.

A korábban kialakult faluközpont a falu fejlődése során nem mutat eltolódást vagy alaprajzi formában gazdagodást, bővülést. Ennek magyarázata az, hogy a régi faluközpont körül a település minden irányban egyenletesen fejlődött, így állandóan biztosítani tudta központi szerepét, másrészt a település szerkezetének kialakulásában fontos szerepet játszó közlekedési útvonalak — a kezdeti kialakulástól kezdve — sem számszerű növekedést, sem jelentőségükben lényeges változást nem mutattak, és így a központ nem mutat eltolódást vagy bővülést a közlekedési útvonalak felé. Az utóbbi években azonban a falu keleti irányban terjeszkedik. A jövőben is ez a terjeszkedési irány látszik indokoltnak, különösen akkor, ha a falu keleti oldalán megépül a tervezett vasútvonal és vasútállomás. Ezek az erők a faluközpont keleti irányban való fejlődését, elnyúlását fogják jelenteni, ami kismértékben ma is észlelhető.

A faluközpont Uszód legrégebbi részét alkotja. A mai Árpád utca 250 m hosszú, egyenes szakaszán alakult ki 1720 előtt az egyutcás falu kedvező tájolású (északkelet, délnyugat) utcategellyel. Az útvonal mindkét oldalon jó tájolású lakóépületek építését tette lehetővé. Az Árpád (Fő) utca említett egyenes szakasza északon a háromszög alakú térig, míg délen a Sós fokig, a mai Bocskay utcáig tartott.

A háromszög alakú főtér egykor az egyutcás falu északi végét alkotta, a Fő utca, Deák Ferenc

utca és Sziget utca (Széchenyi) elágazásában a falu-
végi kocsmá helyezkedett el. Ipszilon alakú utca-
elágazások csomópontjában háromszög alakú fő-
tér, faluközpont kialakulása az egyutcás magyar
falvaknál elég általános jelenség. Ennek funkció-
nális szempontból az a magyarázata, hogy a három
jelentősebb, a környező településeket összekötő út-
vonal találkozásánál a legcélszerűbb elhelyezni a
templomot, kocsmáépületet (mely beszállásolásra is
nyújt lehetőséget), esetleg a piacot.

A három iránynak metsződési pontja ugyanis
jelentős csomópont. Alaprajzilag szintén indokolt
ebben az esetben a háromszögű térforma létrejötte,
hiszen itt már az utak összefutása folytán is ki-
bővülés, teresedés keletkezik. Ennek az elemi tere-
sedésnek a háromszög alakú térré való kibővítésé-
hez hozzájárul az a körülmény, hogy az ipszilon két
szára között kialakuló hegyesszög beépítése szinte
lehetetlen, rendkívül egyszerűen megoldható azon-
ban a probléma ennek letompítása, a hegyesszög

Deák Ferenc utca a református templom tornyából

csúcsának levágása által. A lemetszés nagysága
szabja meg a tér méretét, és további lemetszések-
kel pedig a tér növelése is a legegyszerűbben érhető
el. Láthatjuk tehát, hogy a háromszögű főter funk-
cionálisan alaprajzilag, formailag is teljesen indo-
kolt, az adott körülmények között a legegyszerűbb
termegoldás.

Később a kocsmáépület lebontásával bővült tér
s egy teletszélességgel északra tolódva, de továbbra
is a háromszög alakú tér falát képezve, megépült a
mai gyógyszer-tárépület.

Az Árpád (Fő) utca ezen szakaszának és a fő-
térnek szabályosságát már a régi térképek is mu-
tatják. A teljes szabályosságot azonban az Árpád
utca és a Hősök tere délkeleti oldala, az 1860-as
tűzvész utáni rendezéskor nyerte el, amikor kisebb
korrekciókkal a tér teljesen egyenes beépítési vo-
nalat kapott.

A múlt század közepén a Bocskay utca betor-
kollásánál a Sós fokon keresztül egy híd vezetett
át a Fő utcába (Árpád utca), ahogyan azt az 1860
körüli térkép is ábrázolja. Ekkor még a híd és a
dunapart közötti szakaszon a szállások között csak
egy-két lakóépület állott. Az Árpád utca íves sza-
kasza a dunapartig, később a falu terjeszkedésével
a kikötő és a dunai átkelés fontosságának meg-
növekedésével épült ki teljesen lakóterületté.

Míg a faluközpont alaprajzi kialakulását, fej-
lődését a rendelkezésünkre álló korábbi térképek
és adatok segítségével pontosan meg tudtuk állapí-
tani, a felépítés történelmi fejlődésére vonatkozóan
keves feljegyzés, adat áll rendelkezésünkre. A ko-
rábbi térképek pontatlanok, lépték nélküliek és
nagy aránytalanságot mutatnak. Az épületek elhe-
lyezkedését is inkább csak beépítési jellegüknek
megfelelően vázlatosan ábrázolják, de ennek elle-

A Szabadság utca bevezető szakasza a tó felől

nére kisebb-nagyobb segítséget nyújtottak számunkra.

A háromszög alakú tér nyugati oldalán a templom a lakóépületek beépítési vonalán állott, később

Dunapart a kikötő felől

a templom bővítése során került előbbre a térbe beszögelve. A teret határoló épületek valószínűleg szintén fésűs beépítésben helyezkedtek el.

Az Árpád (korábban Fő) utca egyenes szakaszán az épületek kezdettől fogva fésűs beépítési

Az Árpád utca a református templom tornyából

módnak megfelelően helyezkedtek el az utca mindkét oldalán. Míg az északnyugati oldalon az épületek az utca vonalára merőlegesen álltak, a délekeleti oldalon kissé ferdén, fésűs fogas beépítési módnak megfelelően helyezkedtek el. Miután ezt a részt 1860-ban a tűzvész elpusztította, az átrendezés során itt is az útvonalra merőleges telekkiosztás készült. Ennek megfelelően ekkor az épületek itt is merőlegesen épültek az utca vonalára. Az Árpád (Fő) utca íves szakasza a Sós foktól a Dunáig csak később, 1860 körül kezdett kiépülni, mindkét oldalán az épületek fésűsen, sugárirányban helyezkedtek el. Hogy milyenek lehettek a fésűs beépítésű főutca és tér épületei megjelenésükben, elképzelhetjük a legrégebbi uszodi háztípus ismerete alapján, és megállapíthatjuk, hogy a faluközpont ilyen szerkezeti felépítése és vonalvezetése folytán a fésűs beépítés szép, egységes utcaképet adhatott, még akkor is, ha épületei silányabb anyagokból készültek. Az épületek az utcavonalon előkert nélkül épültek. Közel azonos távolságban kellemes ritmust adhattak. Sajnos, nem tudjuk, hogy az épületek homlokzatsíkja között a telekhatáron kerítés húzódott-e végig.

A mai faluközpont kompozíciós felépítésének is alapját képezi az a hármas osztódás, mely a történeti fejlődés folytán jött létre. Első rész a Hősök tere. A második a tértől a Bocskay utcáig húzódó egyenes szakasz. A harmadik rész a Bocskay utcától a dunapartig tartó enyhén íves utca. Ez a három rész alaprajzilag jól elhatárolható. Az első és a második rész a tér és az egyenes szakasz — mint a történeti áttekintés során rámutattunk — a falu legrégebbi részét képezi. Az együttesnek és a falunak is ez a legszabályosabb része. A három rész, bár jól különválasztható egymástól, megjelenés és feltárulás szempontjából összefüggő és egységes. Természetesen, ha helyenként szabályos is a faluközpont építészeti együttese, mégis bizonyos lazaság, kötetlenség jellemző a falura és a faluközpont kompozíciós felépítésére is.

A faluközpont építészeti együttesének kompozíciós felépítését a természetes szemlélés folyamatában tudjuk a legjobban kiértékelni, ha tehát az együttest végigjárjuk, átéljük és kielemezzük annak egyes részeit, keressük az együttesben az összefüggéseket.

Már említettük, hogy ha a hajóállomás felől közelítünk a falu központja felé, a gát tetejéről kedvező kép adódik az Árpád utca kezdeti szakaszáról. Az enyhe ívben vezető utcaszakaszon a fésűs beépítésű épületek az utca vonalán helyezkednek el kisebb-nagyobb távolságban egymástól. Itt az utca homorú oldalán álló szerény kiképzésű épülethomlokzatokat a kerítés vonala fogja össze, s a telken és az utca vonalán az épületek előtt levő hézagos fasor biztosítja az utca zártságát. A zöld növényzet

között az utca meszelt homlokzatai, épületei szépen élénkítik az utcaképet.

Ha alaposabban elemezzük az íves utcát, még további részletfinomságokat észlelhetünk. Így első-sorban azt, hogy az íves utca három szakaszból tevődik össze. Az első utcaszakasz a dunapart felől nézve — kb. 30 m hosszúságú és 12,50 m széles, 120 m görbületi sugarú, a második egy 15—20 m hosszú, 16,5 m széles egyenes, míg a harmadik 35 m hosszú, 16 m széles, 300 m görbületi sugarú. E három szakasz törés nélkül csatlakozik egymáshoz. Az utca szélessége és kb. 1:2,7 légtéraránya minden esetben biztosítja az áttekinthetőséget, de miután az utca görbületi sugarai változnak, kisebb-nagyobb az áttekinthető utcarész. Így a legkisebb görbületi sugarú szakaszon rövid utcarészt tudunk áttekinteni, az íves utca második, rövid egyenes szakaszára érve, hosszabb utcaszakaszt tekinthetünk át, de még mindig észlelhető az utca zárt térhatása. Itt már az épületek, a faluképi elemek előbbi gyors váltakozását lassúbb váltakozás követi. Az íves utca harmadik részén ismét kissé rövidebb utcarészt tekintünk át, az épületek ritmusában újra kisebb felgyorsulást észlelhetünk.

Az utca ezen íves szakaszán haladva a központ felé, mindig csak egy-egy utcaszakaszt látunk a homorú oldalból, és ezek a szakaszok mindig lezárják az utcaképet mindaddig, míg ki nem érünk az íves szakaszból. Itt az utcaszakaszokban nem találunk főtémát: hasonló épületek, faluképi elemek egymás mellett való elhelyezkedése adja meg az utcaszakasz egységét, és végighaladva, újabb és újabb épületek kerülnek elé, de úgyszólván mindegyik kedvezően illeszkedik a megkezdett ritmusba.

Az Árpád utca ezen íves szakaszán végighaladva tehát nem kapunk unalmas utcaképeket, mert mindig újabb és újabb fésűs beépítésű parasztházak, faluképi elemek bukkannak elő és azok gyorsuló-lassuló, majd ismét gyorsuló ritmusa bizonyos mozgalmasságot ad az utcának.

Az Árpád utca íves szakaszából kiérve az egyenes szakaszra, teljesen megváltozik az eddigi utcakép. Itt az egyes épületeknek úgyszólván nincs is jelentőségük, az utcát kísérő épületsornak és fásornak növekszik a szerepe, ezért még a helyenként szabadon álló vagy hézagos, városias beépítésű épületek sem rontják az utcaképet. Az utcának sodrása van a főtér felé, ahol már távol az utca bal oldalán a téren megjelenik a főépület, a templomtorony. Ez köti le a figyelmet, ez adja a főtémát az utcának. A templomnak az utca beépítési vonalától előbbre való helyezése lehetőséget ad a jobb kihangsúlyozásra. A 260 m hosszú és 20,5 m széles utca kedvező, 1:3-as légtérarányú, nem hosszú és így nem válhat unalmassá a főtérre vezető út.

Ha az utca épületeit külön-külön szemléljük, szép számmal találunk igen jó arányú, ízléses kivitelű, módosabb parasztházakat. Külső tömegre

Az Árpád utca íves szakasza

nézve vannak hasonlóságok, de a részletkiképzés terén úgyszólván minden épület különböző.

Külön-külön szemlélve tehát az épületeket, azoknak változatossága megragad bennünket. Egy-

Az Árpád utca egyenes szakasza

más melletti elhelyezkedésükkel pedig nagyon szép harmonikus utcaképet alkotnak. Annak ellenére, hogy az épületek merőlegesen állanak az utca vonalára, megvan az utca zárttsága, ezt biztosítja az

Részlet az Árpád utcából

A református templom tornya (dr. Vargha László felvétele)

A Deák Ferenc utca lezárása a toronnyal

épületek közötti tömör kerítés és a már említett két fasor az utcában. A falazott kerítéseknek igen változatos és szép példáit láthatjuk, különösen az Árpád utca jobb oldalán, de találunk ízlésesen fából faragott kapukat és kerítéseket is.

A 20,5 m széles főutcában az utca mindkét oldalán elhelyezett fasor leszűkíti az utca légtérét, elősegíti a központ felé való vezetést.

Az utcában a faluközpont felé haladva, kezdetben a templomtornyot teljes egészében láthatjuk, a Hősök terére érkezve, már szemünk előtt nem a torony, hanem a templom tömege áll és a teret határoló épületek. A háromszögű tér kis méreténél fogva még a térfalak jól áttekinthetők, de a torony már feszítettséget ad és uralkodik a téren. A gyógyszerár épülete teljesen lezárja a tér rövid oldalát és az előtte álló emlékművel szimmetriatengelyt képez, és ettől a tengelytől jobb és bal irányba tereli a tekintetet az ipszilon két ága felé, a Deák Ferenc és a Széchenyi utca irányába. Ma már a tér bizonyos mértékben zárt, amit egyrészt a helyenként elhelyezkedő zárt sorú vagy hézagos, városias beépítésű épületek biztosítanak, másrészt pedig minden épület előkert nélkül épült, így a teret közvetlenül az épülethomlokzatok és azokat összekötő kerítések vonala veszi körül. A téren kevés fa és növényzet van, és így a tér teljesen áttekinthető, formája, térhatása jól érezhető.

A tér közepéről jó betekintés nyílik a Deák Ferenc és a Széchenyi utcába. Érezhető, hogy ennek a két utcának volt és van a legjelentősebb szerepe a faluközpont kialakulásában. Ha a Deák Ferenc utcából közeledünk a Hősök tere felé, az utca jobb oldalán látjuk kiemelkedni a templomot, mely messziről jelzi a falu központját. Úgy érezzük, hogy tudatosan helyezték a lakóépületek beépítési vonala elé.

Ha a Szabadság utcából a Széchenyi utcán át a faluközpont felé haladunk, az utca épületei jól vezetnek bennünket a tér felé, a Batthyány utcánál az utca enyhe törése nem zavar meg bennünket, biztosan érezhető a tér felé vezetés. A térbe jutva, hirtelen jelenik meg előttünk a tér főépülete: a templom. A Szabadság utcától a Kossuth Lajos utcán a főter felé haladva, már kedvezőtlenebb az utcának a térbe való betorkollása, túlságosan közel kerülünk a főtémához, a teret kedvezőtlenül, csak teljesen jobbra fordulva tekinthetjük át. Ez az utca az 1860 körüli térképen még nincs feltüntetve, később e terület rendezésekor keletkezett, miután funkció szempontjából szükségessé vált. A térbe való befutása azonban mechanikus munka eredménye, és így kedvezőtlen képet kapunk a főterre való érkezéskor.

Miután az építészeti együttes felépítésében megvannak a kompozíciós tényezők, esztétikai értékek, így méltán foglalkozhattunk a faluközpont

kompozíciós felépítésével. A kompozíciós felépítés is a történelmi fejlődés folytán jött létre, a falunak múltját, jelenét, belső sajátosságait nagymértékben tartalmazza, juttatja kifejezésre. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a történelmi városközpontjaink a teljes városnak történeti fejlődését, tartalmát tükrözik, addig a faluközpontokra ezt kevésbé mondhatjuk el. Ezt látjuk Uszód esetében is, ahol a faluközpont — a társadalmi elhelyezkedés következtében — nem ad teljesen hű képet a faluról. A teljes képet, falusi jelleget csak az egyéb falurészek vizsgálatával együtt kapjuk meg.

Egyéb részletek építészeti vizsgálata. A faluközpont építészeti együttese mellett vannak a falunak olyan egyéb részletei, melyek változatos kialakítása figyelemre méltó. A falurészleteket is történeti képződményeknek kell felfognunk, így még az előző idők gazdasági és társadalmi felépítésének maradványait is tartalmazza. Ezek a maradványok a mai követelmények kielégítésében gyakran gátló adottságokként jelentkeznek, és a legtöbb esetben az egészséges szerkezet kialakítása helyenként csak nagyobb szanálással, új telekkiosztásokkal hozható létre.

Uszódon kétféle jellegű és megjelenésű utcát találunk. Az első típusba azokat az utcákat sorolhatjuk, melyek mentén kezdettől fogva lakóépületek helyezkedtek el, illetve kezdetben dűlőutak voltak, melyek a falu fejlődésével fokozatosan beépültek lakóházakkal. Ez a legáltalánosabb utcátípus; ezt úgyszólván minden faluban megtaláljuk. Természetesen az így létrejött lakótömbökön belül kisebb-nagyobb belső kertterületek keletkeztek. Ezeknek az utcáknak a vonalvezetése szabályosságot mutat, a lakóházak többnyire az utca vonalán előkert nélkül helyezkednek egymás mellett. Az utcák csoportjánál van utcakép, van ritmus, melyet az egymás mellett álló épületek alakítanak ki. A változatos utcakép kialakítására is megvan a lehetőség: az enyhe ívek és a kisebb törések is módot nyújtanak erre. Ilyen típusú utcák a faluban szép számmal találhatók.

Az utcák második típusába tartoznak azok, melyek mellett az úttól közelebb-távolabb a »szállások«, »tanyák« helyezkedtek el. Az utcáknak ez a típusa tehát a falu régebbi kertes jellegéből származik. A régi térképeken, különösen az 1860 körüli térképen, jól kirajzolódnak ezek a területek; a falu szerkezetében is jól elválaszthatók. A kétbeltelkes, úgynevezett »szállásrendszer« megszűnésével a szállásokon levő gazdasági épületekből lakóépületek lettek. Ekkor már a volt szállásokon új lakóházak is épültek, azonban a lakóházak elhelyezésénél sok volt a kötöttség. A nagyobb szállások osztódtak, ezáltal zsúfolódott a terület. A lakóházak bekerítésével nagy problémák keletkeztek, nehéz volt biztosítani minden épület részére a

A Rákóczi utca kertek között vezető szakasza

megközelítési lehetőséget. Ilyen körülmények között zegzugos utcák és zsákutcák keletkeztek, melyek úgyszólván semmi szabályosságot nem tudtak felvenni. Az épületek nem tudtak egymáshoz iga-

Betekintés a Rákóczi utcából kiágazó zsákutcába

zodni, úgy épültek, ahogy a lehetőségek megengedték. Az utcáknak ezen második típusában nem találunk zárt utcaképet. Minden egyes épület külön-külön érvényesül a növényzet által adott környezet-

Részlet a zeg-zugos Kinizsi utcából

Feltöltésen álló régi ház a Rákóczi utcában

ben. Így ezek az utcák nem egységesek, festői részletekre bomlanak. Sok esetben az utca vonalvezetését csak a növényzet és a kerítés adja. Bár helyenként nagyon szép romantikus utcarészeket találunk és tagadhatatlan a településtörténeti jelentőségük, a mai követelményeket nem elégítik ki, mivel zsúfolt és egészségtelen beépítésük tűzbiztonsági szempontból is kifogásolható. Településtörté-

Tabáni ház pincelejárattal

neti jelentőségüket a terület rendezése során okvetlen figyelembe kell venni.

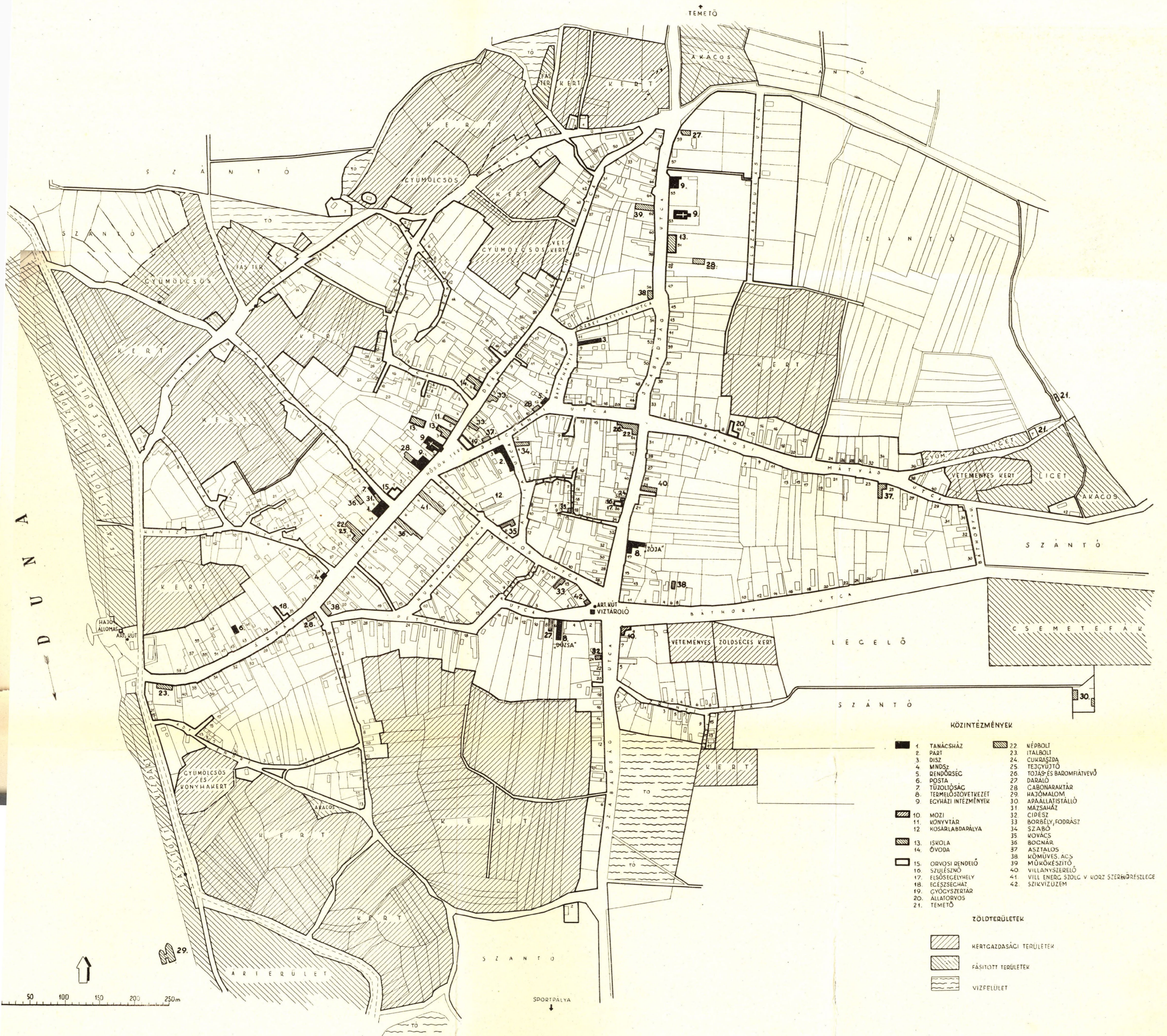
Uszódon az épület megjelenése és az utcakép szempontjából figyelemre méltó az a jelenség, hogy a lakosság a lakóépületek padlószintjét 1–1,5 m magasra megemelte. Az aránylag mély fekvésű lakóterületet ugyanis sokszor elöntötte és fenyegette a dunai árvíz. A megfelelő szint elérése érdekében az épület alatt földfeltöltést alkalmaztak és erre építették az épületet. Az is előfordul, hogy egész utcaszakasz épületei telkekkel együtt feltöltést kaptak, és így az egész utcasor egy teraszon helyezkedik el. Ezt a teraszos kialakítást megtaláljuk az Uszód környéki falvakban is, ahol szintén ilyen célból alkalmazzák a feltöltést. A feltöltést az utca felől vagy rézsúsen gyesesítik, vagy téglából függőlegesen falazzák, de található természetesen kialakított felmagasítás is. Mindezek nemcsak az épület, de az utcakép szempontjából nagy jelentőségűek. Az így megemelt épületek nagyobb tömeghatást, monumentális megjelenést kapnak. Ez a monumentális hatás az utcaképben is jelentkezik, az épületek jobban uralkodnak az utcában és határozottabb vonalvezetést biztosítanak. Az épület alapjának ez a megemelése igen változatos kialakításokra ad lehetőséget a lépcsőfeljárat, a kapu megoldásában, a kerítésnek az épülethez való csatlakozásában, előkert kiképzésében stb. A feltöltés az épület lábazataként, jelentkezik, színeiben és formai kialakításban is igen változatos, mindez az épületeket és az utcaképet gazdagítja.

Az előzőekben ismertetett és Uszód változatos utcaképeit kialakító megoldások figyelemre méltók. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a jövőben az Uszódon építendő lakóházaknál, az utcák kiképzésénél mi az, ami átvehető, milyen megoldások, utcaképi jelentőségű részletek alkalmazhatók indokoltan, természetesen a fennálló igények figyelembevételével.

Mielőtt ezt a gondolatot tovább folytatnánk, egy alapvető megállapítást kell tennünk. Uszód lakóépületeinek úgyszólván 90%-a a fésűs beépítési módnak megfelelően helyezkedik el a telken, tehát az épület hossz tengelye merőleges vagy közel merőleges az utca tengelyére. A lakóházak kb. 85%-a az utca vonalára épült, előkert nélkül. A fésűs beépítési módban elhelyezett épületek kellemes ritmust adnak és azáltal hogy előkert nélkül épültek, jobban érvényesülnek, határozottan vezetik az utca vonalát és az utca térhatását fokozzák. Az előkert nélkül elhelyezett épületek azonfelül, hogy az utcaképben jobban érvényesülnek, nagyobb lehetőséget nyújtanak annak változatos kialakítására is. Így az épülettömegeket összefogó kerítések falazott, tömör kiképzése vagy a falazott pillérek között alkalmazott léckerítés, illetőleg deszkakerítés, a kiskapuk, valamint a kocsibehajtók kiképzése stb. változatos megoldásra nyújt lehetőséget. Ebben az eset-

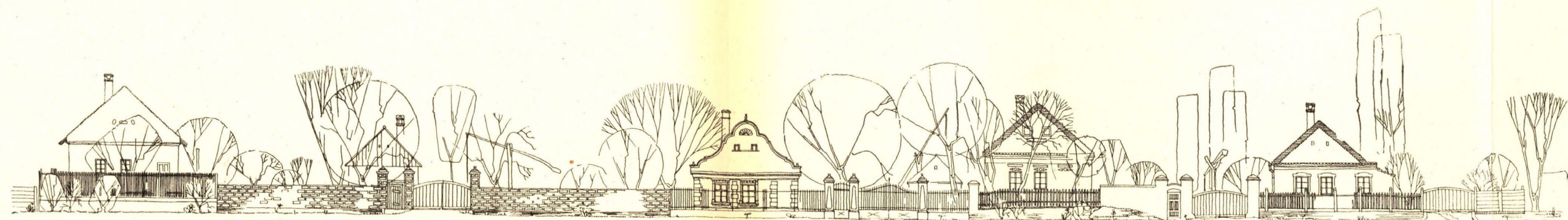
Régi ház a Kinizsi utcában

Úszód 1954-ben

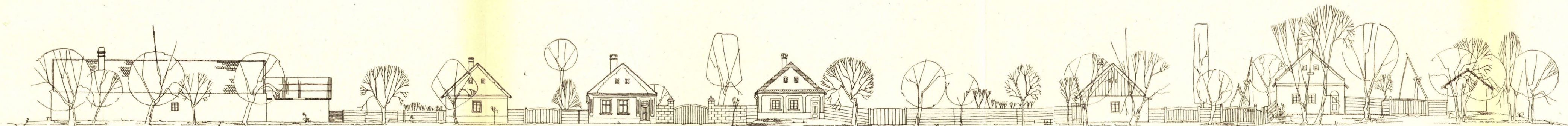

Úszód főutcája és központja.

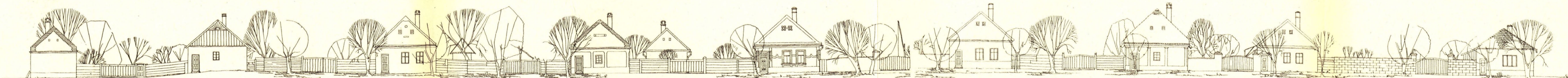

1

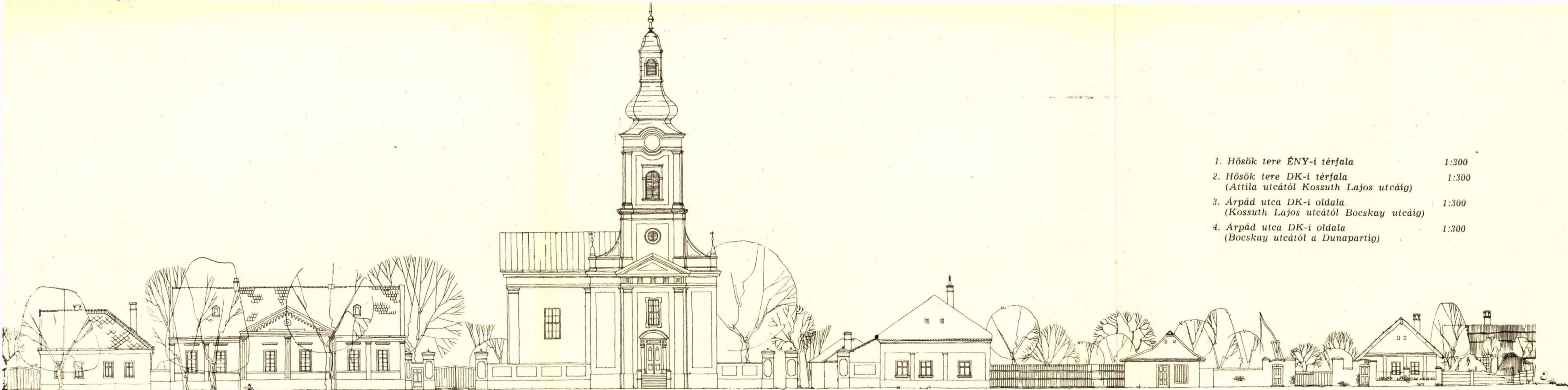
1. Petőfi utca D-i oldala	1:300
2. Hunyadi utca DK-i oldala	1:300
3. Hunyadi utca ÉNY-i oldala	1:300

2

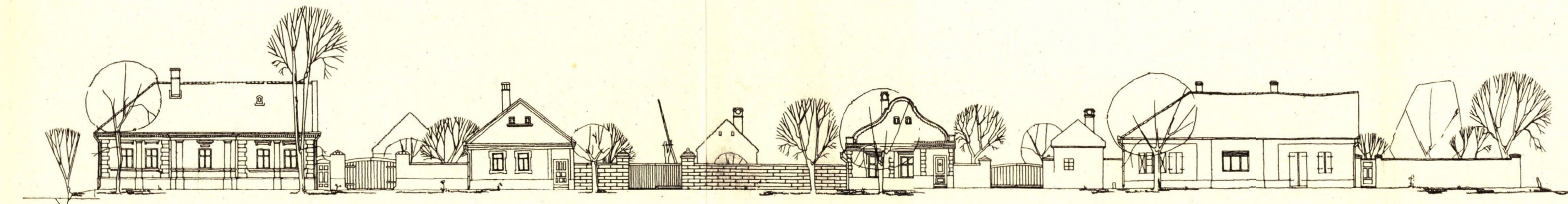

3

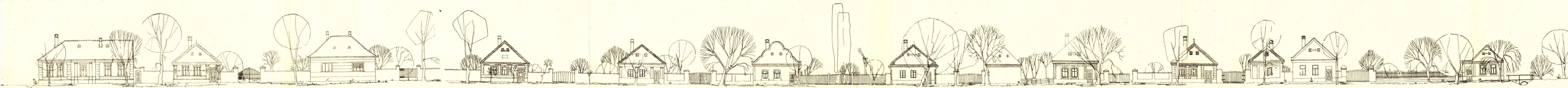

1. Hősök tere ÉNY-i térfala 1:300
2. Hősök tere DK-i térfala 1:300
(Attila utcától Kossuth Lajos utcáig)
3. Árpád utca DK-i oldala 1:300
(Kossuth Lajos utcától Bocskay utcáig)
4. Árpád utca DK-i oldala 1:300
(Bocskay utcától a Dunapartig)

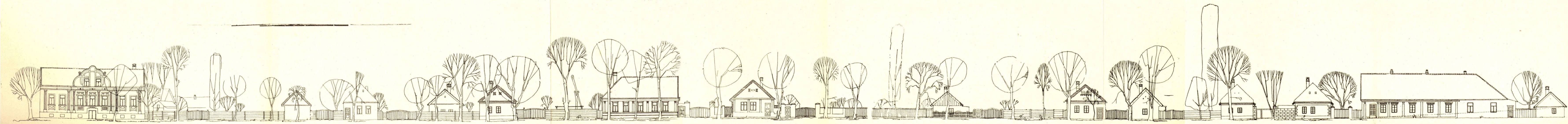
1

2

3

4

ben az utca vonalát nem csupán a telkek kerítései határozzák meg, mint az előkertek alkalmazása esetén, hanem mivel a kerítések vonalát megszakítják a beiktatott épülettömegek, az azonos jellegű, de kiképzésükben eltérő kerítések között az épületek megfelelő hangsúllyal jelentkeznek, ami a falusi utcakép változatosságát, szépségét és hangulatát biztosítja.

Annak, hogy a falu kialakult utcaképének változatosságát fenntarthassuk, egyik legfontosabb feladata az előkert nélkül való beépítés alkalmazása. Ez lehetővé teszi az ismertetett ízes, egyszerű utcakepi elemek felhasználását, ami az újonnan épülő utcáknak is a falu összképébe beilleszkedő, de mégis sajátos hangulatot tud adni. Az itt tárgyalt utcakepi elemek nagyrészt véleményünk szerint tehát a jövőben is alkalmazni kellene, de erre csak az előkert nélküli beépítés nyújt lehetőséget.

Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy az előkertnek különösen a falusi utcákban van jelentősége. Elszigetelt lakást az utcától, az előkertben levő növények felfogják az utca porát stb. Kétségtelen, hogy ezek is jelentős szempontok, melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Csupán az a kérdés, hogy ennek a problémának a megoldása egyedül az előkert alkalmazásával lehetséges-e. Amennyiben ugyanis kizárólag erre a megoldásra szorítkozunk, számolnunk kell azzal, hogy a falusi utca egyhangú lesz, unalmas utcakepek keletkeznek, mert ily módon lehetőség sem nyílik az utcakép változatos kialakítására.

Az előkert szerepét, rendeltetését másként kell megoldani: az utca fásításával, burkolatának kiépítésével, kezelésével. Nem elképzelhetetlen ugyan az sem, hogy az épületek előtt gyepesített előkert legyen bokrokkal, fákkal, de ebben az esetben számolnunk kell azzal, hogy az épületek utcakepi jelentősége még akkor is csökken, ha az előkert nincs bekerítve, vagy kerítése alacsony, áttört kiképzésű. Azonban hosszabb szakaszon való alkalmazása még ebben az esetben sem mondható kedvezőnek. Ebből a szempontból is tanulságos Úszód faluépítészeti vizsgálata. Megállapítható, hogy abban a néhány esetben, amikor az épület előtt előkertet alkalmaznak, ösztönszerűen megtalálták a megoldását annak, hogy az épület ne veszítsen utcakepi jelentőségéből. Az épület hangsúlyát eleve biztosítja az, hogy feltöltésen áll. Az előkert csupán a töltésnek az épület homlokzata és az utcavonal közti részére szorítkozik. Az utca vonalán álló tömör kerítést az épület előtt, az előkertnél, áttörten, levegősen képezik ki, vagy ezen a szakaszon kerítést nem alkalmaznak, miáltal az épület tömege szerves része marad az utcaképnek (szép példák találhatók a Petőfi utcában, Szabadság utcában, Deák Ferenc utcában, Zrínyi utcában stb.).

Néhány példát szeretnénk még közölni az utcavonal vezetésére és lezárására vonatkozóan. Az ilyen részletek nagyban fokozzák az utcakép szép-

Részlet a Szabadság utcából

ségét, és nagyrészt ezek adják a falusi utcának intimitását; ilyen módszerek alkalmazásával lehet kevés eszközzel is változatosságot elérni.

Az íves utcavezetésnek nagyon szép példája az

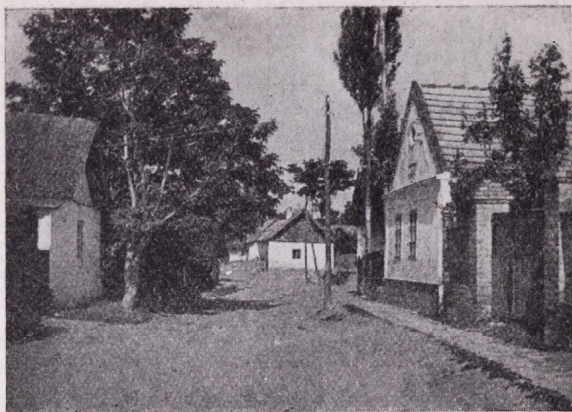

Jellegzetesen beépített telek a Hősök terén

Árpád utcának már tárgyalt szakasza. Itt az épületek sugárirányban helyezkednek el és lendületesen vezetik az utca vonalát. Egy másik érdekes, szép megoldást a Deák Ferenc utca északi könyö-

Megemelt ház és falazott kerítés a Petőfi utcában

Rákóczi utca egyenes szakasza

kénél láthatunk. Itt egy kisebb sugarú ív van. Az épületek nem sugarasan, hanem kissé ferdén, úgynevezett fésűsfogas elrendezésben követik az utca vonalát.

Rákóczi utca tölcseresedő szakasza

Itt az épületek elhelyezkedésének az az érdekessége, hogy a Deák Ferenc utca tengelye felé fordulnak, és így (ha észak felé haladunk) homlokzatuk jobban érvényesül.

Rákóczi utcát lezáró épület

Építészeti és utcaképi szempontból figyelemre méltó még a Zrínyi utca és a Rákóczi utca. A Zrínyi utca a Szabadság utcából indul ki, majd egy rövid egyenes szakasz után kis törésben hajlik. Utcakép és utcavezetés szempontjából szerencsésen helyezkedik el a törésben a fésűs épület, részben lezárja az utca rövid szakaszát, másrészt továbbítja az új utcaszakasz irányában. A hosszabb, egyenes szakaszt egy épület zárja le, de az utca tovább vezet egy újabb kis töréssel, míg az épület előtt egy újabb utca indul déli irányban. Ha ennek a kis utcának épületei nem is olyan tetszetősek, felépítése jó, kedvező hosszúságú szakaszokra tagolódnak, s ezek jól elválasztódnak egymástól.

A Rákóczi utca a Deák Ferenc utcából indul. Rövid, egyenes kezdőszakasz után hosszabb, egyenes utcarész következik. Ha ennek felépítését is elemezzük, azt láthatjuk, hogy a fésűs beépítésű lakóházak nagyon szépen követik az utca vonalvezetését, és a szép részletek gazdag utcaképet hoznak létre. A hosszabb, egyenes szakaszt egy fésűs lakóépület zárja le, s egy ideig úgy tűnik, hogy ott végződik az utca. Ha tovább haladunk, azt észleljük, hogy az utca jobb felé fokozatosan szélesedik, tölcseresedik, és a szélesedő szakaszon a lezárást adó lakóépület mellett megjelenik még egy fésűs beépítésű lakóház, és így két épület ad lezárást az utcakönyvekben, de egyben jelzi is, hogy az utca tovább folytatódik merőleges irányban. Az utca egészen a könyökig zárt beépítést mutat, a kis teresedés után a további szakaszon már megszűnik a zárt beépítés, az utca vonalát a kétoldali növényzet vezeti tovább. Az itt elhelyezkedő épületek már nem adnak egységes utcaképet, csak külön-külön érvényesülnek.

Uszód faluépítészetről megállapíthatjuk, hogy kialakulásában visszatükröződnek a történelmi és gazdasági fejlődés sajátosságai és a természeti adottságok. A falu szabálytalan »halmaz« jellegű szerkezete, a kötetlen útvonalvezetése, az utcatorések, ívek, utcaszélességek váltakozása lehetőséget adott a változatos beépítésre, utcakiképzésre, továbbá a jellegzetes faluképi elemek alkalmazásával együtt, a falusi jelleget kifejező és a falura jellemző változatos, szép faluképek, utcaképek keletkeztek. Ebben mutatkozik a falu szépsége, ez adja meg a falu jellegzetes építészeti karakterét.

*

A felmérési munkát irányította: Perényi Imre egyetemi tanár.

A felmérést vezette: Laboda Zsigmond tanársegéd.

A térképeket készítette: Szilas Gyula grafikus.

A felmérési munkákban részt vettek: Loránt Péterné grafikus, Dobozi László, Koller Miklós, Maár Márton, Pánczél György, Réti László, Simányi Frigyes és Sziklai Tibor építésmérnök-hallgatók.

Az utcaképeket Virág Csaba építésmérnök-hallgató, a térképeket Szilas Gyula rajzolta.

A fényképfelvételeket Laboda Zsigmond készítette.

A címfelirat feletti kép Uszódnak a kertek felőli látképét ábrázolja.

A VÁROSEPÍTÉSI TANSZÉK TUDOMÁNYOS ÉS OKTATÓFILMJEI

Heckenast Péter és Keresztély György

Nem kell különösebben bizonyítani, hogy a filmnek milyen nagy jelentősége van az oktató és tudományos munkában. Fokozott mértékben használhatjuk fel a film megjelenítő erejének lehetőségeit az építészeti tárgyak oktatásában s különösen a városépítés témakörében.

Építészeti — főleg pedig a városépítészet sajátos szempontjainak megfelelően felépített — filmek hiányát régóta éreztük. Mind sürgetőbbé vált ilyen tárgyú filmek elkészítése különösen akkor, midőn a külföldi országok egyre nagyobb számmal készítették oktató és tudományos célzatú, építészeti filmjeiket. Ezek segítségével szemléltetően mutathattuk be pl. a Szovjetunió, Csehszlovákia, Franciaország vagy Olaszország művészi értékeit, ugyanakkor nem volt módunk arra, hogy hazánk építészeti alkotásainak, műemlékeinek, városainak szépségét a hallgatóság elé tárjuk.

Ez a hiányosság készítette a Városépítési Tanszéket arra, hogy sajátos szempontjainak megfelelően összeállított városképi keskenyfilmeket készítsen.

Ez a munka 1953 nyarán indult meg. Első kísérletként Székesfehérvár városközpontját vittük filmre. Már itt is igyekeztünk a későbbiekben tárgyalandó szempontokat figyelembe venni, de ez az első kezdeményezés természetesen magában hordozta a megindulás, keresés stádiumában levő munka hibáit. Nem is került sor hangosítására.

Az első film hibáin okulva, 1954-ben már nagyobb felkészültséggel, alaposabb előkészítéssel fogtunk Pécs történeti városközpontjának feldolgozásához. Mondanivalójában, felépítésében ez a film jóval túlszárnyalta az elsőt, de — főleg technikai vonatkozásban — még sok fogyatékosága volt. Az oktató munkában ennek ellenére jól tudtuk hasznosítani ezt a — most már hangos — filmet.

1955 nyarán két filmet is készítettünk. Egyik az eddigi úton haladt tovább, s az előzők tapasztalatait hasznosítva, szélesebb alapokon kívánta Veszprém építészeti jellegzetességeit, városképi szépségeit bemutatni. Másik filmünk új témához nyúlt: egy Duna menti falu, Uszód sajátosságait akarta

megismertetni a nézővel. Úgy érezzük, hogy ez a két utolsó film sok vonatkozásban már túljutott a kezdeti bizonytalanságokon, főleg a mondanivalót és a felépítést illetően, technikailag azonban — sajnos — itt is érződik a megfelelő felszerelés és eszközök hiánya.

A tények vázlatos ismertetése után szeretnénk most részletesebben kifejteni a városképi filmzés sajátos szempontjait és azokat a törekvéseket, melyek bennünket a filmek elkészítése során vezettek.

*

Az emberi tudatos alkotótevékenység a szűkebb értelemben vett szellemi alkotásokon kívül főleg a térben érzékelhető, tárgyi alkotásokban nyilvánul meg. Ezek mind egyedeikben, mind pedig csoportjaikban, együtteseikben mindenkor jellemzőek arra a korszakra, amelyben létrejönnek és használatban vannak. Nagy jelentőségük abban van, hogy a természeti, gazdasági és társadalmi adottságok közepezte minden időben az emberi élet kereteit érzékeltetik. E tárgyi alkotások fajtái tágabb értelemben véve, a különböző iparok termelvényei közé sorolhatók, értékrendi helyzetüket azonban a más-más irányú művészetek határozzák meg a mindenkori művészi szép viszonylatában.

Az emberi élet érzékelhető, tárgyi kereteit adó alkotások között a legfontosabb helyet a megtelepülés építészeti alkotásai foglalják el. Ezek mutatják meg szembetűnően azt a legállandóbb és legnagyobb terjedelmű formát, amely az őket létrehozó társadalom életének leginkább jellemzője. Hiszen a tájban, ahol bizonyos embercsoport megtelepül, mindig a lakó- és munkahelyek építészeti alkotásai és a letelepülési funkcióval kapcsolatos műszaki és egyéb létesítmények együttese alkotják az első határozott benyomást. Ez minden esetben valamely település, amely lehet magányos tanya vagy egyszerűbb szerkezetű, egymagában helyi jelentőségű csoportos település: falu. Ha viszont környezetéből gazdasági, kulturális, szociális jelentőségével, nagyobb népességszámával kiemelkedik és fejlettebb szerkezetű, valamint esztétikailag is jelentős megjelenésű település, továbbá a tájban meghatározott központi szerepet is tölt be, akkor már

várossal állunk szemben. És amint az emberi élet sem egy-egy épület zárt falai között, annak szűkebb világában telik el, úgy figyelmünket, tudományos kutatásainkat is a nagyobb egységek, egész települések: falvak, városok, a városépítészeti együttesek jellegzetességeire, vizsgálatára kell irányítanunk.

Ezt a munkát az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke három évvel ezelőtt, 1953 nyarán kezdte el. A már régebben folyó monografikus, történeti kutatások kiegészítése, illetve továbbfejlesztéseképpen a fontosabb magyar városépítészeti együttesek városképi felmérését és feldolgozását indítottuk el. Így számos magyar város, nevezetesen Eger, Esztergom, Győr, Kecskemét, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, majd 1954 nyarán Veszprém történeti magja volt munkánk színhelye. Ez utóbbi évben két jellegzetes magyar falu — a Balaton mellett Akali és a Duna menti Uszód településszerkezetét és faluképi sajátosságait is vizsgáltuk.

Azért választottuk elsősorban a városközpontokat munkánk tárgyául, mivel a városépítészeti együttesek között ezek különleges helyet foglalnak el. Ezekben jutnak ugyanis kifejezésre a város legjellemzőbb karakterisztikumai és a legfontosabb városalakító erők.

A »Városépítés« című tantárgy oktatása során a települések különböző fajtáit, a városépítészeti együttesek jellegét, a városképi elemek, így többek között az épületek, a szobrok, a növényzet stb. kapcsolatát, azok egymáshoz való viszonyát, a terek és utcák váltakozásának ritmusát, az utcák vonalvezetését, a városképi hangsúlyok beállítási módját, egymáshoz való viszonyát, az egyes elemek méreteiből adódó arányosságokat, a légtér-, utca- és térarányokat igyekszünk ismertetni és érzékelteni a hallgatósággal, és amennyire csak lehetséges, ezek gyakorlati elsajátítására, művészi alkalmazására tanítjuk őket. Mindezeket a szempontokat és mozzanatokot vizsgáltuk és dolgoztuk fel város- és faluképi felméréseink során. Így a felmérések folyamán és azok feldolgozása közben, természetesen következőképpen született meg a városképi filmezés gondolata is.

Munkánkból ugyanis logikusan következett és lassan mindjobban kikristályosodott az az elképzelésünk, hogy a szemléltetőbb oktatás érdekében a meglehetősen száraz elméleti anyag alátámasztására a falu- és városépítészeti együttesek vizuális bemutatásával eleven, élő, lüktető példaként állítsuk építőművész-hallgatóink elé az előbb elmondott városkép-esztétikai kérdéseket.

Erre megítélésünk szerint természeténél és adottságánál fogva a film látszott a legalkalmasabbnak. A városképi filmezés elgondolásaink szerint az elmondottakon túlmenően alkalmasnak látszik arra

is, hogy érzékeltetni tudjuk vele a városépítészeti együttes fogalmát, a városépítészeti együttes szemléletét. Végül, de nem utolsósorban megmutatja a hallgatónak, hogyan nézzen helyesen, építészesztétikai szemmel valamely várost vagy annak központi együttesét.

Ilyen és hasonló megfontolások alapján kezdünk munkánkhoz. Természetesen — mint minden próbálkozásnál —, számtalan probléma és nehézség vetődött fel munka közben. Legalapvetőbb törekvésünk, melyet mindig a leghatározottabban igyekeztünk keresztülvinni, minden esetben az volt, hogy olyan koncepciójú film készüljön, amely nem önmagukért beszélő, művészi szép képekből összeállított, de mégis széthulló, szervesen filmmozaik, hanem végeredményben mindent — kicsi és nagy egységeket, apró részleteket — összefüggéseikben, egymáshoz való kapcsolatukban, térbeli egymásmellettiségükben, valamint időbeli egymásutánjukban mutasson meg. Ennek érdekében a film elejétől végéig, annak minden kockáján végig kell húzódnia egy olyan egységesen kialakított vezérfonalnak, amely a film tárgyát képező települést, várost vagy falut, komplex mivoltában mutatja be, és ezzel annak mint magasabb fokú építészeti, illetve városépítészeti együttesnek lényegét adja. Ha a film ezt következetesen keresztülviszi, akkor a maga nemében nemcsak kulturális, az egyetemi építőművész-oktatást és -nevelést szolgáló, hanem tudományos jellegű, és ezáltal úttörő jelentőségű is lehet.

Egy falu- vagy városépítészeti együttest sohasem lehet önmagában tárgyalni. Környezetéből kiszakítva bemutatni, majd elemezni még akkor sem lehet, ha a városképi elemek olyan csoportosulását alkotja is, amely az egész településre jellemző és önmagában is viszonylag lehatárolható gyakorlati és eszmei rendeltetést és jelleget juttat kisebb vagy nagyobb művészi fokon kifejezésre. Ezt az elvet munkánk más területén, településtudományi kutatásaink során és oktatói vonalon egyaránt igyekeztünk következetesen keresztülvinni. Ezt a szemléletet kívánjuk belevinni filmjeinkbe is. Ezért az ilyen tárgyú és témájú filmnek minden esetben meg kell mutatnia, a teljes települést, annak a környező tájba illeszkedését, a természettel való szerves összefonódását, majd ezen belül hangsúlyozni a város- vagy faluképi együttesnek, nevezetesen a központi együttesnek tájformáló szerepét is. Azután a település nagy összefüggéseit, a központi együttesnek a település többi részeihez való viszonyát, településszerkezeti kapcsolatait kell kidomborítani az érdekesebb és jellegzetesebb részek bemutatásával. Továbbmenve, a táj és város, illetve falu kapcsolatának bemutatása után a település és főleg ezen belül a központi városépítészeti együttes történelmi kialakulását kell vázolni, mindenkor az esetleges kontinuitást érzékeltetni, természetesen a jellegze-

tes korok emlékeinek tükrében. Ezután, vagyis a tájba és térbe helyezés, majd a történeti taglalással történő korba helyezés után következhet a fő-téma: a falu-, illetve városközponti együttes teljes bemutatása és elemzése, építészeti-estétikai analízise, melynek kapcsán kihámozhatjuk a morfológiai jellegzetességeket és fontosabb esztétikai kérdéseket. Végül a befejezésnél bizonyos fokú feloldásként a táj és a főtéma együtt jelenik meg a természeti adottságok és az emberi alkotótevékenység harmonikus egymásba fonódásában, mintegy lezárva a filmet.

Így lényegében az egész film három fő részre tagolódik:

1. a táj kapcsolata a településsel, valamint annak nagy összefüggései;
2. a településtörténeti kialakulás, továbbá a település jellege;
3. a központi városépítészeti együttes — vagy falvaknál a fontosabb faluképi együttesek — részletes városképesztétikai feldolgozása.

E hármas tagozódás által a film lendületessé és változatossá válik. Fontos azonban, hogy az egész film és a három rész mindegyike önmagában is kerek egésznek alkosson, saját arányain belül szervesen épüljön fel. A maga keretén belül mind-egyiknek legyen csúcspontja, melyben a mondani-
való összegeződik. Így arányosan tagoljuk az egész filmet. Az egyes részek feldolgozásában egymásutáni állandó hatásfokozás jön létre, amely a harmadik részben, a főtéma kidolgozásánál teljese-
dik ki.

A táj és település karakterének és a történeti kialakulás, fejlődés felvázolásánál festői, néhol akár kissé romantikus és nagyon artistikus képekben egy oldottabb feldolgozási mód a kívánatos. A szigorúbb és kötöttebb építészeti-estétikai analízis csak a harmadik részre, a főtéma feldolgozására korlátozódik. Ezáltal a film még változatosabbá válik és egyúttal az esztétikai konklúzió mintegy megkoronázza a munkát.

*

A filmnek a fentiekben vázolt felépítése természetesen csak vázlatnak tekinthető, nem alkalmazható merev dogmaként, hiszen így fennállna az a veszély, hogy a kötöttségek végül is sematikussá tennék a filmeket. Minden új téma feldolgozásánál mindig az újat kell keresni, bár az oktatófilm természetét megköveteli, hogy bizonyos kívánalmaknak eleget tegyünk.

Ilyen filmnek elsősorban az időtartama korlátozott, nem lehet 30—40 percnél hosszabb, mert fárasztóvá, esetleg unalmassá válik. Itt is érvényesül az az elv, hogy a kevesebb többet mond. Nem ölelhet fel túl nagy témát, mert a sok — talán felesleges — részlet tömegében elsikkad a tulajdonképeni mondanivaló, a lényeges tartalom.

Az eddig elmondottak alapján felmerül az ilyen oktató célzatú film műfajának kérdése is. Könnyebb talán először azt összegezni, hogy melyik műfajba nem tartozik, illetve, hogy melyek azok a területek, amelyeket érint. Nem sorolható az idegenforgalmi, néprajzi, történeti, tisztán építészeti vagy tájfilm műfajába. Mindezekből az elemekből tevődik össze, hasonlóan témájához, a városhoz, illetve általában az emberi településhez, amely szintéze mindannak a tevékenységnek, amit röviden életnek nevezhetünk. Elsősorban mégis az építészet a tárgya a városképi filmnek, mivel a legtapinthatóbb, legszembeeszköbb alkotásokon, az épületeken, azok együtteseinek keresztül igyekszik megfogni és bemutatni az emberi települést. Hogy ezt a célját elérje, általában a városba látogató ember szemzőgét kell figyelembe vennie, s ebből a nézőpontból kell a felvevőgépnek is működnie.

Az első követelmény tehát, hogy a felvételek ne legyenek statikusak, hanem mozogjanak, tárják fel az egész témát, hasonlóan a szemlélődő emberhez. Ha pl. egy térre érkezünk, szemünket körüljártatjuk, meghatározzuk helyzetünket a térben s csak azután nézzük meg tüzetesebben az egyes részleteket, az uralkodó fő motívumot. A felvételek során is ezt az eljárást kell követnünk.

Változatosan — és kellő mértéktartással — alkalmazott mozgások sorozatával érzékeltethetjük a városképi együttesek elemeinek egymásutánját, szerves kapcsolódásukat, esztétikai hatásuk térbeli és időbeli változását. Ezt a célt kocsizással, egymásba áttűnő állóképek dinamikus sorozatával és a felvevőgép mozgásával érhetjük el.

Annál is inkább fontos a mozgás a városképi filmben, mert a főtéma — az építészeti alkotások — statikus tömegekként jelentkeznek. Ezért bemutatásuknak kell dinamikára törekednie. Eközben természetesen fel lehet használni az utcán járó-
kelő embereket, de ügyelni kell arra, hogy szerepeltetésük ne nyomja el a főtémát: mozgásuk csak jelölje a film menetének irányát, mintegy összehasonlító léptékként alkalmazzuk őket.

Mint már mondtuk, a felvételeket az emberi nézőpontnak megfelelően kell elkészíteni, de emellett fontos, hogy az egyes témák vagy részletek szemléltetőbb, plasztikusabb bemutatása érdekében szokatlan, a járó-
kelő ember számára nem minden-
napos nézőpontokból is adjunk képeket.

Így a városképi filmezésnél elsősorban a magasabb helyekről (tornyokból, ablakokból stb.) felvett képek sokban hozzájárulnak ahhoz, hogy egy-egy témát jobban kibonthassunk, közelebb hozzassunk a nézőhöz.

A mozgások, váltakozó felvételi nézőpontok egymásutánjánál szem előtt kell tartani, hogy egy-egy kisebb rész összefüggő egységet alkosson a film-
men belül is. Ha a téma megkívánja, megállás nél-

kül kövessük a képekkel a városképi élmény sodrását, s csak azután térjünk rá a részletek bemutatására.

Az építészeti részletek egyrészt önmagukban is témái a városképi filmnek, másrészt egy-egy témakör bemutatása közben élénkítik az egyébként talán unalmassá váló utcaképek sorát. De felhasználhatók a főtéma előkészítésének fokozására is. Felvételüknél fontos, a legmegfelelőbb megvilágítás kiválasztása is (ez a követelmény természetesen az egész filmre vonatkozik). A fények és árnyékok gazdag játéka kiemeli, fokozza az épületek, épületrészek plasztikáját, anyagszerűségét. Az anyagszerűséget ezen felül az egészen közeli felvételek segítik elő, melyeknél szinte kézzel tapinthatóvá lesz az anyag, a porózus mészko és a sima márvány.

Ha gépmozgással vesszük fel az építészeti részleteket vagy egész épületeket, ügyelnünk kell arra, hogy a lényeges látnivalókon megpihenjünk, alkalmat adva a nézőnek a tüzetesebb szemlélődésre. A megállás idejét a téma részletessége és a felvétel távolsága szabja meg.

A városképi filmek keretében belsőket is be kell mutatnunk, elsősorban a történeti korok jellemzésénél. Ilyenkor is plasztikus megvilágításra kell törekednünk, s a fényhatások felvétel közben való változtatásával kiemelhetjük az egyes részletek szépségeit.

Akár utcaképeket, akár belsőket fényképezünk, nagy totálokat vagy kis részleteket mutatunk be, arra kell törekednünk, hogy a képek egyrészt karakterisztikusak legyenek, másrészt esztétikailag is jól formált, szép kompozíciót adjanak.

A jellegzetes, a néző tudatába mélyen bevéődő képek nagyban elősegítik az egész film céltudatos, logikus felépítését. A képkivágás adta előnyökkel élve, a lényeges elemeket ragadhatjuk meg, s így nem terheljük a nézőt felesleges részletekkel, egyben pedig tisztán vihetjük végig a film alap gondolatát. Ezt a feladatot szépen kell megoldani, jól komponált, szervesen felépített képek sorozatával. Ügyelnünk kell arra, hogy a szépségre való törekvés ne váljék öncélúvá, formalisztikussá vagy sablonossá. A képszerkesztés alapelveit szem előtt tartva, igyekezzünk minden egyes beállításnál egyéni ízt, hangulatot vinni a kompozícióba.

A képanyag élénkítését, a téma mind szélesebb megértését mozdítják elő a különböző térképek, írásos és egyéb emlékek. Egy város bemutatásánál feltétlenül szükséges, hogy a néző tájékozódásának megkönnyítésére alaprajzokat illesszünk a képanyag közé. Ezek a térképeken a haladás irányát többféle módon érzékeltethetjük, s így világossá tehetjük a térbeli összefüggéseket.

A történeti dokumentumok, régészeti leletek vagy egyéb emlékek bemutatásánál arra kell törekednünk, hogy a képek jellemzőek legyenek, tükrözzék a szóban forgó kor hangulatát.

A városképi filmezés sikere a film egyes munkafázisainak egybehangoltságától függ. A forgatókönyvírásnak, a rendezésnek, a felvételezésnek, a vágás, a szövegírás és a zenei aláfestésnek egységes folyamatot kell képeznie.

A forgatókönyv megírása fontos feladat. Az egész filmen áthúzódó vezérfonalnak, a szemlélet és a mondanivaló kialakításának, a film egyes részei arányos elosztásának alapjait kell itt leraknunk. A műfaj természete olyan, hogy pontos, részletes forgatókönyv írása majdnem lehetetlennek tűnik, főleg a részletek kidolgozásának kérdésében. A váz köré csoportosuló részlettémák kiválogatása legtöbbször a forgatás ideje alatt történik, itt dől el véglegesen, hogy milyen részletek kerülnek a filmbe. Előzőleg is lehetséges ennek pontos rögzítése, ez azonban hosszabb előzetes tanulmányt igényel. A legfontosabb követelmény az, hogy a film egész mondanivalóját egységes vezérfonal köré csoportosítsuk. Enélkül a film szétesővé, szervetlenné, szép felvételek lazán összefüggő sorozatává válik.

A rendezés munkája sokfelé ágazó. Ahhoz, hogy a városképi film valóban egységes alkotássá váljék, a rendezőnek minden munkafolyamatban tevékeny részt kell vennie, a forgatókönyvírástól a zenei aláfestés kiválogatásáig. Mindazokat a szempontokat szem előtt kell tartania, amelyeket e rövid tanulmányban ismertettünk, hogy a film egységes, jól megkomponált egészet alkosson.

A rendezőnek vagy a rendezőkollektívának megfelelő felkészültséggel kell bírnia mindazokban a témákban, amelyeket a film érint, így elsősorban a településtudomány és az építészett, valamint az esztétika, a településtörténet és településföldrajz kérdéseiben. Tisztában kell lennie természetesen a filmkészítés esztétikai és technikai alapelveivel is.

Igen fontos tényezője a filmkészítésnek az operatőr munkája. A rendező elképzeléseit ő valósítja meg, s a képanyag szépsége, a témák művészi feldolgozása az ő képességein is múlik. Meglátásaival új szint adhat egy-egy téma feldolgozásához, s képkompozícióival, változatos beállításával emelheti a film művészi értékét.

A film összeállítása és a végleges magyarázó szöveg megírása párhuzamos munka. A rendelkezésre álló képanyag vágásának, az egyes beállítások hossza meghatározásának nemcsak a filmszerű felépítés és dinamika követelményeinek kell megfelelnie. Tekintetbe kell venni azt is, hogy egy-egy témához milyen hosszú szöveget kell elmondani ahhoz, hogy a nézőnek megmagyarázzuk, mi a lényeges látnivaló, s így teljessé teheszük a film mondanivalóját.

A zenei aláfestés fontos része a filmnek. A jól kiválasztott zene aláhúzza, kiemeli az egyes képek mondanivalóját, szépségét. Ügyelni kell arra, hogy a

zene kövesse a film dinamikáját, s összhangban legyen az egyes jelenetek hangulataival.

Mindezek a tényezők önmagukban és összességükben járulnak hozzá ahhoz, hogy a városképi film szerves, arányos, hangulatos egységgé váljék. A film készítőinek harmonikus együttműködése, lelkesedése, a rendezés minden részletre kiterjedő figyelme szükséges ahhoz, hogy a film megfelelően szolgálhassa célját: az új, felnövekvő építészgárda hathatósabb nevelését, szemléletük szélesítését, a tudomány munkájának szolgálatát.

*

ELKÉSZÜLT FILMEK

Székesfehérvár. A történelmi városközpont. Készítette a Városépítési Tanszék az EM Iparterv támogatásával 1953-ban. Írták és rendezték: Pogány Frigyes, Heckenast Péter, Keresztély György. Fényképezte: Balassa Ferenc.

Pécs. A történelmi városközpont. Készítette a Városépítési Tanszék és az EM Középülettervező Vállalat az Építészeti Tanács és az OM Szemléltető Filmkirendeltség támogatásával 1954-ben. Írták és rendezték: Pogány Frigyes, Heckenast Péter, Keresztély György. Fényképezte: Heltay László. Hang: Lohr Ferenc. Rajzok: Mester Sándor. Bemondó: Várkonyi Gyula.

Uszód: Egy Duna menti falu települése és építésze. Készítette a Városépítési Tanszék és az EM Ipari és Mezőgazdasági Tervező Vállalat a Magyar Építőművészek Szövetsége támogatásával 1955-ben. Írták és rendezték: Laboda Zsigmond és Major Jenő. A rendezés munkatársai: Heckenast Péter és Keresztély György. Fényképezték: Balassa Ferenc és Fischer Péter. Vágó: Fischer Péter. Rajzok: Szilas Gyula. Hangfelvétel: Magyar Híradó és Dokumentum Filmgyár.

Veszprém. Készítette a Városépítési Tanszék és az EM Középülettervező Vállalat, a Magyar Építőművészek Szövetsége és az OM Szemléltető Filmkirendeltség támogatásával 1955-ben. Írták és rendezték: Pogány Frigyes, Heckenast Péter, Keresztély György. Fényképezte: Heltay László. Vágó: Sykora Sándor. Hang: Lohr Ferenc. Bemondó: Várkonyi Gyula. Rajzok: Mester Sándor. Munkatársak: Tubay László és Laboda Zsigmond.

ÚJ KÖNYVEK

- A *-gal jelölt művek a Városépítési Tanszék könyvtárában megtalálhatók.
- Adams, Erick W.: *The New Town of Harlow*. 1955.
- Auzelle, Robert: *Encyclopedie d'urbanisme*. 1955.
- *Baker, V. P.: *The English Village*. London, 1953, 224 p.
- *Bloch, Geoffrey D. M.: *The Spread of Towns*. London, 1954, 54 p.
- Breese, Gerald: *Industrial Site Selection*. Burlington County. Princetown, 1954, 115 p.
- *Budapest műemlékei I. Budapest, 1955, 880 p.
- Charpentier, M.: *Techniques urbaines*. Paris, 288 p.
- Clapp R. Gordon: *The TVA, An Approach to the Development of a Region*. Chicago, 1955, 206 p.
- Copenhagen: *A Draft Development Plan Summary*. 1954.
- *Cultrera, Giuseppe: *Estetica dell'edilizia e dell'urbanistica*. Catania, 1952, 404 p.
- *Davidovics, V. I.: *Voproszű ekonomiki gradosztroitelsztva v SzSzsZR*. Moszkva, 1954.
- *Dittrich, Erich: *Grundfragen Deutscher Raumordnung*. Bad Godesberg, 1955, 69 p.
- Dollfus, Jean: *Les aspects de l'architecture populaire dans le monde*. Paris, 134 p.
- Dutkiewicz, J. E.: *Tarnow*. Warszawa, 1954, 120 p.
- *Gereen, A. J.: *Ob iszkussztve*. Moszkva, 1954, 445 p.
- *Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955, 511 p.
- *Gibberd, Frederick: *Town Design*. 1955, 300 p.
- Gorod Lomonoszov. Moszkva, 1954, 112 p.
- *Handbuch für Architekten. Berlin, 1954, 813 p.
- Jegorov: *Gradosztroitelsztvo Bjeloruszszii*. Moszkva, 1954, 281 p.
- Kendall, Henry: *Town Planning in Uganda*.
- *Kocsedanov, V. J.: *Naberezsznűe Nevű*. Leningrad—Moszkva, 1954, 177 p.
- *Korompay György: *Veszprém*. Budapest, 1956, 254 p.
- Krugliakov, Ju. G.: *Planirovka gorodszkih szadov*. Leningrad—Moszkva, 1955, 179 p.
- Kubler, George: *Cuzco: Reconstruction of Town and Restoration of Monuments*. Unesco.
- The Landscape Treatment of Roads. Council for the Preservation of Rural England.
- *Lavedan, P.: *Historie de l'urbanisme. Époque contemporaine*. Paris, 1952, 446 p.
- Lee, Rose Hum: *The City: Urbanism and Urbanization in Major World Regions*. 1955, 568 p.
- Little, Brian: *The City and Country of Bristol*. Werner Laurie.
- *Lublin. Warszawa, 1954, 19 p.
- Luknitsky, Paul: *Soviet Tajikistan*. Moscow, 1954.
- Mackenzie, Norman: *The New Towns: The Success of Social Planning*. 1955.
- *Magyar építészet 1945—1955. Budapest, 1955.
- *A magyar falu építésze. Budapest, 1955, 202 p.
- Mitchell, Robert B.: *Urban Traffic*. Columbia University Press.
- Neighbourhood and Community. University Press of Liverpool. 1954, 149 p.
- *Ormos Imre: *Kerttervezés története és gyakorlata*. Budapest, 1955, 523 p.
- *Ozelenenie gorodov. Szbornik sztatej. Moszkva, 1954, 457 p.
- *Pogány Frigyes: *Belső terek művészete*. Budapest, 1955, 331 p.
- *Problemű szovesztoko gradosztroitelsztva. 4. Moszkva, 1954, 145 p.
- Radig, Werner: *Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln*. Berlin, 1955, 183 p.
- Rjzanov, V. Sz.—Smidt, N. E.—Zsmudszkij, D. A.: *Planirovka szelszkij naszeleennű meszt*. Moszkva, 1955, 165 p.
- *Robson, William A.: *Great Cities of the World*. Allen and Unwin, 1954., 693 p.
- *Rozmarin-Technik: *Vybaveni sidlist*. Brno, 1953, 262 p.
- The Rural Community. A Survey of Rural Conditions in Northumberland.
- Rzymkowski, A.: *Planowanie osiedli wiejskich w terenach górskich*. 1954, 71 p.
- *Sharp, Thomas: *Design in Town and Village*.
- *Smailes, Arthur E.: *The Geography of Towns*. London, 1953, 166 p.
- Smidt: *Ozelenie kolhoznűh szel*. Moszkva, 1954, 127 p.
- Smith, A. H.: *The Town Planning of Oxford*. Blackwell, 1954.
- *Stamp, L. Dudley: *Man and the Land*. London, 1955, 272 p.
- *Stewart Cecil: *Prospect of Cities. Being Studies towards a History of Town Planning*. London, 1952, 191 p.
- Szűtyin, P. V.: *Isztorija planirovki a zasztrojki Moszkvű: Moszkva, 1954, 621 p.*
- Sztramentov, A. E.: *Inzsenernűje voproszű planirovki gorodov*. Moszkva, 1955, 359 p.
- *Tonev, Ljuben: *Ploscsadt*. Szűfia, 1949, 171 p.
- *Umlauf: *Deutsches Schrifttum zur Stadtplanung*. Düsseldorf, 1953, 151 p.
- *Urbanek Valter: *Voda v uzemnim plánováni*. I—II. Brno, 1954, 490 p.
- Vasziljev: *Vodosznabzszenie i kanalizacija*.
- Voproszű planirovki i zasztrojki Leningrada. Leningrad—Moszkva, 1955, 144 p.
- *Woodbury, Coleman: *The Future of Cities and Urban Redevelopment*. Chicago, 1953, 764 p.
- *Woodbury, Coleman: *Urban Redevelopment: Problems and Practices*. Chicago, 1955, 525 p.
- Workers' Housing problems in Asian Countries. International Labour Office, Geneva.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА РЕГИОНАЛЬНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

Перени Имре и Янкович Иштван. Сотрудник Керестей Дердь.

Планомерное и пропорциональное развитие народного хозяйства, правильное распределение производительных сил, осуществление перспективных целевых установок требуют заранее запланировать развитие регионов, составляющих территорию страны. В научной статье разработаны основные принципы и методы, подлежащие применению в ходе регионального планирования. Короткое содержание труда:

В первом разделе изложены основы регионального планирования и взаимосвязь планировочных работ по различным уровням, принципы и требования распределения страны по регионам, принципы и требования распределения страны по регионам. Главнейшими требованиями являются: комплектность размеров регионов, соответствующий региональный центр, единая коммуникационная сеть, хозяйственное и административное единство регионов. Основная мысль развития регионов: комплексная хозяйственная структура и, в пределах ее, определенная функция (главный профиль) государственного значения. Научной статьей показывается возможность различения функциональной и величинной иерархии регионов, исходящей из центральной функции городов.

По вопросу регионального планирования различаются 2 фазы: период перспективного планирования, и первый период планирования, который продолжается 10—15 лет.

Основными 3 фазами планирования являются: подготовительные работы, план развития, планирование.

Во втором разделе трактуется о подготовительных работах регионального планирования. Такими являются: предварительная отметка границы регионов, приобретение картографического материала, сбор данных и обследования. Устанавливаются условия отметки границы регионов, используемый картографический материал и потребность в необходимых сведениях. Поднимается вопрос предварительных обследований и исследований. исследования, являющиеся частично основными и частично частными исследованиями, трактуются в определенной группировке.

В третьем разделе изложены принципы разработки плана развития.

Четвертый раздел содержит основы и целевые установки регионального плана. Различаются две цели: главная целевая установка, являющаяся костяком всего плана, и означающая развитие регионов по определенному профилю, а также общая целевая установка, предусматривающая развитие всей жизни регионов. В статье подробно трактуется о содержании регионального плана, и устанавливаются количество разрабатываемых листов плана и директивы их разработки. Общими требованиями разработки плана являются: комплексный взгляд, экономичность и современность, общественные и политические условия, единая функциональная региональная структура, обеспечение возможностей для будущего развития. Региональный план состоит из плановых карт, плановой документации и приложений к плану. В статье перечислены разрабатываемые листы плана.

В пятом разделе изложено предложение авторов по ходу практического осуществления регионального планирования и, в пределах этого, по роли отдельных органов государственного аппарата, с учетом венгерских условий.

МЕТОДИКА ПЛАНИРОВАНИЯ ЗАГОРОДСКОЙ ТЕРРИТОРИИ

Перени Имре, Фараго Калман, Майор Ене.

Планирование загородской территории является органическим дополнением планирования территории застройки города, однако ход и метод планирования и некоторых отношения сходные с региональным планированием. Директивы планирования загородской территории уже достаточно выяснены, но методические вопросы до сих пор еще совершенно не разработаны.

Первым разделом научной статьи суммированы главные задачи и целевые установки планирования загородской территории, во втором разделе трактуется о предшествующих планированию работах, а в третьем разделе — о содержании плана распланирования загородской территории и способом его разработки.

Главными задачами планирования загородской территории являются:

1. Защита города и загородской территории от промышленных вредностей, сильных ветров, загрязнений.
2. Снабжение городского населения сельскохозяйственными продуктами, обеспечение отдыха и спорта.
3. Обеспечение связи между городом и загородскими поселениями путем решения проблем производства и движения.
4. Организация загородского сельскохозяйственного производства.
5. Выпячивание городского вида.

При решении этих проблем следует обратить внимание на региональные отношения.

При выполнении подготовительных работ планирования прежде всего необходимо отмечать границы обследуемой территории. Это может быть осуществлено путем предварительного оценочного определения условий движения, размера зоны снабжения, и обследованием маятникового движения и территории рыночного привоза. В целях разработки плана развития следует на выбранной таким образом территории обследовать природные условия, общественно — хозяйственные отношения, инженерные сооружения и структуру населенной сети, а также всей территории. В научной статье суммированы содержание и цель обследований. В статье изложены содержание и отдельные листы плана развития и плана планирования загородской территории.

ВЕНГЕРСКОЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО

Гранастон Пал.

Темой научной статьи является анализ и оценка общей характеристики венгерских городов с точки зрения архитектуры и эстетики. Кроме введения, статья состоит из трех частей: в первой трактуются о факторах формирования городов Венгрии, во второй — о структуре венгерских городов, в третьей — о венгерском городском виде.

Факторы, влияющие на формирование городов охватываются статьей только по мере их необходимости для понятия особенностей структуры и городского вида. По существу они аналогичны общим факторам формирования европейских городов. Главнейшие отличия имеют частично исторические, частично региональные причины. Татарские и турецкие разрушения затормозили, даже прервали процесс урбанизации. Возможность для беспарывного развития, обогащения, развития архитектурных традиций, почти не предоставлялась. Сельскохозяйственное производство еще до сегодняшнего дня играет более важную роль, чем в городах Запада. Много городов возникли из сел, особенно в эпоху капитализма, когда индустриализация и железная дорога ускоряли темп урбанизации. В этих бурно выросших населенных пунктах сам город часто органичивается центром, ядром, который опоясывается деревенской переходной оболочкой.

Городская структура носит, как правило, возросший характер. Селение более разостланное и более горизонтальное, чем в европейский городах. Земельные участки его более обширные, оснащенные садами, жилые дома более широкие, многоэтажных домов меньше. Сравняя с жилыми домами, общественные здания обладают большими размерами. Дороги дорожной сети в большинстве случаев радиальные, равномерно распределенные по равнине, а в других местах равняющиеся к местности. Дороги — за исключением прежних укрепленных городских ядер — очень широкие. Резко отграниченных способов селения и зон нет, развитие скорее происходит вдоль выводящих дорог, радиально, в виде усиков. Центр относительно мал, разделение его редкое. Площади большие.

Главными характерными чертами общегородского вида венгерских городов являются: разрыхление и слияние периферии в местность, растяжка, равнение с местностью, резкое возвышение общественных зданий над низкими, горизонтальными жилыми домами, иногда разбросанно, в рыхлых, иногда в виде плотного городского центра. Одной из характерных черт внутренних городских видов является просторность пространственных пропорций, и в связи с нею, рыхлость и горизонтальный характер застройки. Широкие дороги обсажены аллеями, разделяющими их воздушное пространство на некоторые части. Площади тоже большие, редко имеют правильную форму, площади и дороги часто сливаются. Стены площади препривыстые, и пролеты втекающих дорог тоже широкие. Общественные здания возвышаются и в внутренних городских видах резко, они часто стоят на площади, или опоясаны площадью. Равновесие пространства и масс очень характерное. В городском виде почти везде выпячивается пейзаж. Жилые дома, как правило, широкие, часто имеют семь, восемь оконных осей, водосточная труба параллельна с улицей, скат крыши около 40°. На центр, как правило, характерна двухэтажная сомкнутая застройка, к которой примыкаются кварталы одноэтажной сомкнутой застройки, а потом сомкнутые застройки с пробелами, а эти последние являются переходом к деревенской фронтонной застройке, часто встречающейся на территориях периферий. Каменная или кирпичная облицовка редка даже на общественных зданиях, здания, как правило, оштукатуренные, имеют белый, или желтый, реже зеленоватый цвет, и очень простые. Архитектурный стиль появляется в большинстве случаев с провинциальной неловкостью, зато с грациозностью. Несмотря на единичные исключения, элементы романского и готического стиля отсутствуют, форменное изображение зданий по меньшей мере барокко и рококо, а большей — классицистическое, потом романтическое и эклектическое, однако без того, чтобы эти знаки стиля — несмотря на некоторые исключения — определили бы городской вид. Независимо от эпох стиля являются общей особенностью простота и пуританство, наиболее родственные с классицизмом. Поздняя эклектика, и главным образом сессия, потом стремления к современным формам нарушили этот характер, и сделали новые города, кварталы безхарактерными, хаотическими. Наконец в городском виде очень характерна растительность в виде одиночных деревьев, аллеев, садов и рощ.

НАУЧНОЕ ОБСЛЕДОВАНИЕ ОДНОЙ ПРИДУНАЙСКОЙ ДЕРЕВНИ

Лабода Жигмонд и Майор Ене.

В статье суммированы важнейшие результаты обследований, произведенных в 1954 году Кафедрой Градостроительства в деревне Усод. Обследования производились с научной точки зрения, цель, условия и методика которого были выяснены в предыдущих статьях. Деревня лежит в широкой долине Дуная, называемой Шаркез, непосредственно на берегу реки, на низкой небольшой террасе. Окружность, как и вся долина Дуная была пересечена рукавами реки, и до спрямления вся окружность страдала от

частых наводнений. Природные условия сильно воздействовали на хозяйство, поселение и архитектуру деревни. Поселение имеет средневековое происхождение, во время турецкого гнета (около 1600 г.) и во время войн куруцев (около 1700 г.) оно на короткое время обезлюдело. С 1720 года однако число его населения в быстром темпе возросло. Частично это является следствием обезвоживания культурной территории. В начале XVIII. века однако поселение состояло еще только из одной единственной улицы. Сегодняшняя структура деревни оформилась по существу до начала XIX. века. Во второй половине прошлого столетия некоторые ее части были основательно перестроены. Площадь с формой треугольника, являющаяся центром деревни, возникла наверно во второй половине XII. века.

Обследования по плотности населения показывают, что некоторые части деревни переполнены, а в других местах ее имеются довольно просторные внутренние зеленые участки — сады, фруктовые сады.

Усадьба входит в равнинную местность видом, характерным для низменностных поселений. В соответствии с развитием и структурой поселения, переход от деревни в местность с отдельных направлений является постепенным. Интересным является вход в деревню со стороны пристани. Улица, начинающаяся дугообразной секцией, ведет к главной площади. Изменение радиуса дуги, способ застройки, оформление отдельных зданий и густая растительность сделают уличные виды разнообразными и красивыми. Сделан обмер плана и фасада совокупности, составляющей центр деревни. В статье анализируется архитектурное возникновение других улиц, имеющих значение с точки зрения структуры или архитектуры, с учетом исторических, географических и экономических факторов.

КИНЕМАТОГРАФИЯ ГОРОДСКОГО И ДЕРЕВЕНСКОГО ВИДОВ

Гекенаст Петер, Керестей Дердь.

С лета 1953 года Кафедрой Градостроительства сделаны несколько архитектурных узких пленок о венгерских городах и одной деревне. Идея съемки возникла при работах, направленных на обмер городов. Съемками наглядно отражены эстетические отношения градостроительства, изменение эстетического влияния по пространству и времени архитектурных совокупностей, и связанная с ними серия переживаний.

В статье изложена на основе опыта съеомок, построение такого фильма, и требования, которые были удовлетворены в ходе изготовления его.

INHALTSÜBERSICHT

METHODIK DER REGIONALPLANUNG

I. Perényi und I. Jankovich, Mitarbeiter: G. Keresztély.

Die planmässige und proportionelle Entwicklung der Volkswirtschaft, die richtige Verteilung der Produktionskräfte, die Verwirklichung der perspektivischen Zielsetzungen erfordert, dass auch die Entwicklung der Regionen, aus welchen das ganze Land besteht, im voraus geplant wird.

Vorliegende Studie führt diejenigen Grundsätze und Methoden aus, welche bei der Regionalplanung zur Verwendung gelangen sollen. Ein kurzgefasster Inhalt der Arbeit lautet:

Im ersten Kapitel werden die Grundlagen der Regionalplanung erläutert, sowie die Zusammenhänge der Arbeiten der verschiedenen Stufen als auch die Gesichtspunkte und Prinzipien, welche bei der Aufteilung des Landes auf einzelne Regionen zur Geltung gelangen. Die wichtigsten Gesichtspunkte hierbei: die Vollständigkeit, die Grösse der Regionen, entsprechendes Zentrum, einheitliches Verkehrsnetz, wirtschaftliche und administrative Einheit der Region. Die Grundidee der regionalen Entwicklung: komplexe, wirtschaftliche Struktur, — innerhalb welcher ein Produktionsbereich, von einer das ganze Land berührenden Bedeutung (Hauptprofil).

Die Schrift zeigt, dass hierarchische Unterscheidungen zwischen den Regionen gezogen werden können, die von der zentralen Rolle der Städte funktionell und auch grössenmässig bestimmt werden.

In Bezug auf die Zeitspannen im Regionalentwurf unterscheiden wir zwei Phasen: die Zeitspanne der Perspektivplanung — und die erste Planperiode, die 10—15 Jahre umfasst.

Die drei Hauptperioden der Pläne selbst sind: vorbereitende Arbeiten, Entwicklungsplan, Entwurf.

Das zweite Kapitel beschäftigt sich mit den, die Planung vorbereitenden Arbeiten. Dies sind: eine vorangehende Begrenzung der Region, Beschaffung des Kartenmaterials, Datensammlung und Untersuchungen; die Gesichtspunkte für eine Begrenzung der Region, sowie die zu benutzenden Landkarten und weitere Angaben werden präzisiert. Die Schrift beschäftigt sich mit den vorbereitenden Untersuchungen und Forschungen. Die Untersuchungen werden teils als grundlegende, teils als detaillierte Kategorien gekennzeichnet.

Das dritte Kapitel der Arbeit behandelt die Grundsätze zur Anfertigung des Entwicklungsplanes.

Das vierte Kapitel erläutert die Grundlagen und Zielsetzungen des Regionalplanes. Zweierlei Ziele werden unterschieden: das Hauptziel, welches das Rückgrat des ganzen Planes bildet, nämlich die Entwicklung der Region, gemäss eines im voraus bestimmten Profils, — alsdann die allgemeine Zielsetzung, welche die Entwicklung des gesamten Lebens der Region vorschreibt.

Die Schrift behandelt in allen Einzelheiten den Inhalt des Regionalplanes und bestimmt die Anzahl der bereitzustellenden Entwurfsblätter, als auch die Richtlinien ihrer Verfertigung. Allgemeine Richtlinien des Entwurfes sind: komplexe Anschauung, Wirtschaftlichkeit, Zeitgemässheit, gesellschaftliche und politische Gesichtspunkte, einheitliche funktionelle Regionalstruktur, Sicherung der zukünftigen Entwicklungsmöglichkeiten. Der Regionalplan besteht aus Entwurfsblättern, Planschriften und Planbeilagen. Der Aufsatz registriert ebenfalls die zu bereitenden Entwurfsblätter.

Das fünfte Kapitel enthält einen Vorschlag für den Gang der praktischen Durchführung der Regionalplanung, mitunter für die Rollen einzelner Behörden des Staatsapparates, in voller Rücksichtnahme auf die ungarischen Verhältnisse.

METHODIK FÜR DIE PLANUNG DER STADTUMGEBUNG

I. Perényi, K. Faragó, E. Major.

Die Planung der Stadtumgebung ergänzt organisch den Entwurf für das Baugebiet des Stadtbereiches, zwar ist das Verfahren und die Methode der Planung in vieler Hinsicht derjenigen der Regionalplanung ähnlich. Die Richtlinien der Stadtgrenzgebietsplanung sind bereits genügend geklärt, es blieben jedoch die methodischen Probleme gänzlich unbearbeitet.

Das erste Kapitel der Studie fasst die Hauptaufgaben der Stadtgebietsplanung zusammen: ihre Zielsetzungen. — Das zweite Kapitel behandelt die zur Planung notwendigen Vorarbeiten; das dritte Kapitel, den Inhalt und die Art der Anfertigung der Gebietspläne.

Hauptaufgaben der Gebietsplanung sind die folgenden:

1. Schutz der Stadt vor industriellen Schädigungen, starken Winden und Beschmutzung. — 2. Die Versorgung der städtischen Einwohnerschaft mit landwirtschaftlichen Produkten, Sicherung der Möglichkeiten für Erholung und Sportbetätigung. — 3. Sicherung der Verbindung zwischen Stadt und umgebenden Siedlungen, durch Lösung der Probleme von Verkehr und Produktion. — 4. Organisation der landwirtschaftlichen Produktion der Stadtumgebung. — 5. Geltendmachen des Stadtbildes. — Bei der Lösung aller obigen Probleme, soll Rücksicht auf die Regionalen Beziehungen genommen werden.

Notwendig erscheint vor allem, bereits unter den zur Planung gehörenden Vorarbeiten, — die Abgrenzung des Untersuchungsgebietes. Dies kann am besten geschehen, mittels Untersuchungen, betreffs Verkehrsbedingungen, vorangehende Grössenschätzung des Versorgungsgebietes, Pendelverkehr und Marktbeflieferung. Auf dem derart umschriebenen Gebiet, müssen zum Zwecke des Entwicklungsplanes die Untersuchungen in folgender Richtung vervollständigt werden. Die natürlichen Gegebenheiten, die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse, die technische Ausrüstung und das Siedlungsnetz, sowie die Struktur des Gesamtgebietes. — Die Schrift fasst ebenfalls den Inhalt und Zweck der Untersuchungen zusammen.

Es wird auch der Inhalt des Entwicklungsplanes sowie der Inhalt und die einzelne Entwurfsblätter des Umgebungsplanes erläutert.

UNGARISCHER STÄDTEBAU

Paul Granasztói

Die Abhandlung beschäftigt sich mit der Analyse der allgemeinen Charakterzüge ungarischer Städte und deren Wertung vom architektonisch-ästhetischem Gesichtspunkte. — Der Einleitung folgen drei Abschnitte: der *erste* behandelt die städtebildenden Faktoren in Ungarn, der *zweite*, die Struktur ungarischer Städte, der *dritte* die ungarischen Städtebilder.

Die Stadtbildung beeinflussenden Faktoren werden nur insoweit vorgeführt, indem dies zum Verständnis der strukturellen und der, das Stadtbild schöpfenden Eigenheiten nötig erscheint. Im wesentlichen stimmen diese mit den europäischen Städtebildenden Faktoren allgemein überein. Die wichtigsten Abweichungen sind durch, teils geschichtliche, teils landschaftliche Ursachen bedingt. Der Vorgang der Verstädterung, wurde durch die Tataren- und Türkenverheerungen verhindert, ja sogar unterbrochen. — Möglichkeiten bestanden wohl kaum für eine stetige Entwicklung, Bereicherung, für eine Bildung architektonischer Tradition. Der Ackerbau spielt noch bis Heute eine wesentlich grössere Rolle als bei westlichen Städten. Eine grosse Anzahl der Städte wuchs aus Dörfern empor, besonders während der kapitalistischen Epoche, als die Industrialisierung nebst der Eisenbahn die Verstädterung beschleunigten. Die eigentliche Stadt beschränkt sich bei diesen rasch grossgewachsenen Siedlungen, meist nur auf das Zentrum, auf den Kern, den eine dorfähnliche Übergangszone umgiebt.

Die Struktur der Städte ist allgemein eine gewachsene. Die Ansiedlung ist weitläufiger, horizontaler als diejenige europäischer Städte. Die Grundstücke — regelmässig mit Gärten — sind grösser, die Wohnhäuser geräumiger, Geschossbauten seltener. Die Gemeinschaftsbauten sind im Vergleich zu den Wohnhäusern von erheblicher Dimension. Das Strassennetz ist meist radial angelegt und breitet sich gleichmässig in der Ebene aus, anderwärts mit sich dem Gelände anschmiegenden Strassenfluchten.

Die Strassen sind — mit Ausnahme der ehemals befestigten Stadt-Zentren — sehr breit. Scharf umrissene Siedlungsweisen, Zonen giebt es nicht, die Entwicklung vollzieht sich eher entlang der radialen Ausfallstrassen, — fächerförmig. — Der Kern bleibt verhältnissmässig beschränkt, seine Aufteilung undicht. Die Plätze erhalten grosse Abmessungen.

Die Hauptcharakterzüge des Gesamtstadtbildes in Ungarn sind die folgenden: Lockerung des Stadtrandes, Verschmelzen in der Landschaft, die Ausbreitung, Anpassung an das Gelände, und das betonte Hervorragen von Gemeinschaftsbauten im Vergleich zu den flachen, horizontalen Wohnhäusern, jeweils verstreut, oder in Gruppen, sonst als kompakter Stadtkern. Ein wesentliches Kennzeichen der inneren Städtebilder ist die Geräumigkeit der Raumverhältnisse und damit im Zusammenhang die Lockerheit der Bebauung, ihr horizontaler Charakter. Die breiten Strassen werden von Baumreihen umsäumt die ihren Luftraum vielfach aufteilen. Die Plätze sind gross dimensioniert, sind selten von regelmässiger Form, oft fliessen die Plätze und Strassen in einander. Die Platzwände sind zerstückelt, auch die Öffnungen der einmündenden Strassen sind breit. Die Gemeinschaftsbauten werden im inneren Stadtbild ebenfalls betont, sie stehen oft an Plätzen, sind durch Plätze umgürtet.

Das Gleichgewicht von Raum und Masse ist sehr bezeichnend. Die Landschaft kommt fast überall zur Geltung in Stadtbild. Die Wohnbauten sind im allgemeinen breit, oft mit sieben-acht Fensterachsen, die Traufe der Strasse parallel, die Dachneigung beträgt im Durchschnitt 40 Grad. Das Zentrum wird im allgemeinen durch eine einstöckige geschlossene Bauweise gekennzeichnet, daran schliessen sich die Stadteile mit erdgeschossiger geschlossener alsdann offener Bauweise, welch letztere den Übergang zur oft dorfartig giebelartigen Bebauung bildet, in den äusseren Stadtteilen. Stein- und Backsteinbekleidung ist selbst an Gemeinschaftsbauten selten, die Häuser sind meist geputzt, von weisser, gelblicher, seltener von grünlicher Farbe und äusserst einfach. Die Baustile erscheinen überwiegend mit einer provinziellen Unbeholfenheit, aber gleichsam lieblich. — Romanische und gotische Stileinzelheiten giebt es, von verstreuten Ausnahmen abgesehen nicht, die Formensprache der Bauten ist zum geringeren Teil der Barock und Zopfstil, zum grössten Teil aber der Klassizismus, alsdann der romantische und eklektische Stil, jedoch ohne, dass diese Zeichen — von einigen Ausnahmen abgesehen — das Stadtbild bestimmten. Gemeinsame Eigenschaften sind unabhängig von den Stilepochen: die Einfachheit, puritane

Erscheinung, am meisten mit dem Klassizismus verwandt. Dieser Charakter wurde durch den späten Eklektizismus, hauptsächlich aber durch die Sezession und den modernsten Formenbestrebungen zerstört und dies verursachte bei den neueren Städten und Stadtteilen Charakterlosigkeit und Verwirrung. Endlich ist noch die Bepflanzung für das Stadtbild charakteristisch, einzelne Bäume, Alleen, Gärten, Haine.

SIEDLUNGSWISSENSCHAFTLICHE UNTERSUCHUNG EINES DORFES AN DER DONAU

S. Laboda und E. Major

Die Schrift fasst die wichtigsten Ergebnisse derjenigen Forschungen zusammen, welche durch den Lehrstuhl für Städtebau im Jahre 1954 im Dorfe Úszód unternommen wurden. Die Untersuchungen wurden vom Gesichtspunkt der Siedlungswissenschaft durchgeführt, deren Ziele, Anschauungen und Methoden mittels vorheriger Studien geklärt wurden.

Das Dorf liegt im breiten Donautal »Sárköz« genannt, dicht am Flusse an einer niederen Terrasse. — Die Umgebung des Dorfes, sowie das ganze Donautal durchquerten die Verästelungen des Stromes und vor der Regelung leitete das gesamte Revier gar oft von der Überflutung. — Die natürlichen Gegebenheiten beeinflussten stark die Wirtschaft, Ansiedlung und Architektur des Dorfes. Die Siedlung stammt aus dem Mittelalter, wurde während der Türkenzeit (um 1600) und den »kurucz«-Kriegen (um 1700) für geringere Zeitspannen entvölkert, die Einwohnerschaft entwickelte sich jedoch rasch seit 1720. — Dies kann teils mit der Entwässerung des Ackerlandes in Zusammenhang gebracht werden. — Die Siedlung bestand jedoch noch zum Anfang des XVIII. Jahrhunderts aus einer einzigen Strasse. Bis zu Beginn des XIX. Jahrhunderts formte sich in der Hauptsache die heutige Struktur des Dorfes. Zur zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts wurden einzelne Teile stark umgebaut. Der dreieckige Platz, welcher das Dorfzentrum bildet mag in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts entstanden sein.

Untersuchungen der Wohndichte zeigen an, dass einzelne Teile überbevölkert, anderwärts aber sehr geräumige innere Grünflächen — Obstgärten, Bepflanzungen — vorhanden sind.

Úszód passt sich der flachen Landschaft in einer Weise an, die für die Siedlungen der Tiefebene kennzeichnend ist. Entsprechend der Entwicklung und Struktur der Siedlung ist der Übergang von der Landschaft zum Dorfe hin in einzelnen Richtungen allmählich. Interessant ist die Einfahrt zum Dorfe vom Hafen aus. Die Strasse mit bogenförmigem Anlauf führt bis zum Hauptplatz. Änderungen des Krümmungshalbmessers, der Bauweisen, die Ausschmückung einzelner Häuser, die üppige Bepflanzung lässt das Strassenbild mannigfaltig und schön erscheinen. Vom Ensemble des Dorfkernes wurden Aufmessungen der Grundrisse und Ansichten verfertigt.

Die Schrift analysiert auch sonstige vom strukturellen bzw. architektonischen Gesichtspunkt wichtige Strassenbilder mit Rücksicht auf die geschichtlichen, geographischen und wirtschaftlichen Faktoren.

FILMAUFNAHMEN VON DORF- UND STADTBILD

P. Heckenast und G. Keresztély

Der Lehrstuhl für Städtebau schuf seit dem Sommer von 1953 mehrere architektonische Schmalfilmaufnahmen von ungarischen Städten und einem Dorf. Die Idee der Filmaufnahmen entstammte der Arbeit für Städteaufmessungen. Die Aufnahmen zeigen anschaulicher Weise die ästhetischen Beziehungen im Städtebau, die zeitlichen und räumlichen Verwandlungen der ästhetischen Wirkung von architektonischen Kompositionen, sowie die sich daran knüpfenden Erlebnisreihen.

Der Artikel behandelt anhand der Erfahrungen der Filmaufnahmen, den Aufbau ähnlicher Lichtbilder und diejenigen Gesichtspunkte welche bei der Fertigstellung zur Geltung gelangen.

SUMMARY

METHODOLOGY FOR REGIONAL PLANNING

I. Perényi and I. Jankovich. Collab.: G. Keresztély.

A planned and proportional development of economy, a correct distribution of productive power, the realization of prospective aims require planning in advance of the development schemes of all those regions, which constitute the entire country.

The paper in question demonstrates the principles and methods, in regional planning. Its short contents are the following:

The first chapter explains the foundation of Regionalism as well, as the connections of different-level performances views and principles, which are coming into value, when dividing the country into single regions. The most important view-points are: completeness, size of regions, suitable centre, uniform traffic system, economical and administrative unity of the region. The basic idea of regional development is the complexity of economic structure, and within it a production-sphere of a certain importance, concerning the whole country. (Main-profile).

The paper shows, that hierarchic distinctions regarding the function and size can be drawn between regions, defined by the central functions to be played by cities.

For periods in regionalism there are two phases to be distinguished: the period of prospective planning and the first planning time-span, during 10—15 years.

The three main periods of the regional plan itself are: preparing measures, development-plan and regional design.

The second chapter deals with the preparatory work for planning, viz.: preliminary limitation of the regional territory, constitution of the map-material to be used, gathering of data and investigations. The rules to define regional frontiers, the maps to be employed and further items are exposed. Questions, arising from the preceding investigations and inquiries are explained. The investigations are treated partly as fundamental, partly as detailed categories.

The third chapter applies to the principles, governing the making of development-plans.

The fourth chapter exposes the fundamentals and aims of the regional-plan. Twofold objectives are to be regarded: the principal aim, being the backbone of the entire plan, viz.: the regions' development following a preestablished profile, further the general objective, which rules over all development of regional life.

The paper explains in all details the contents of the regional plan, defines all items and designs to be prepared and gives the principal directives for their making. The regional-plan's general directives are: complexity of vision, thrift, modernity, several social and political principles, unified functional structure of the region and assurance for future evolution-possibilities. The regional-plan contains projects, texts and supplementary statements. The paper gives the complete show of the necessary sheets.

The fifth chapter contains a proposal for the practical realization of regional planning, referring also to the part to be played by certain state-organs, bearing in mind the special hungarian conditions.

METHODOLOGY FOR PLANNING THE CITY-SURROUNDINGS (CITY-REGION)

I. Perényi, K. Faragó, E. Major

Planning the cities' surroundings, completes in an organical way the design for the town's built-up development-area, — methodes and procedures being alike, in many points, to those of regional planning. The directives of the city-region-plan are already elucidated to satisfaction, but methodical problems remain completely unsolved.

The paper's first chapter summarizes the principal tasks at planning the city-region: its aims. — The second chapter deals with the necessary preparatory measures for the plan; the third explains its contents and making-up.

The main objectives of the city-region-plan are:

1. Protection of the town from industrial blight, strong winds and contamination. — 2. To supply the town-population with agricultural products, achievement of possibilities for recreation and sport. — 3. To assure connection between city and surrounding settlements, by solving problems of transport and production. — 4. Organizing the agricultural production in the city-region. — 5. Bringing to value the townscape. — Solving all the problems above, we must take guard on general regional and landscape conditions.

In first instance it will be necessary to limit the area, directly among the preparatory measures belonging to the planning process. This can best be done by inquiries referring to circulation-commodities, and a preceding rough estimation of the productive territory's size, of the come-and-go traffic and market-supplies. Investigations must be then completed concerning the area thus defined, for the sake of the development-plan: the natural data, the social and economic conditions, the technical instalments and the network of settlements, viz.: the structure of the whole territory. —

The paper still summarizes the contents and aims of these investigations. Referring to the content of the development-plan as well, as of the city-region-plan and to the single projects of the second one their aims are explained too.

HUNGARIAN URBANISM

Paul Granasztói

The essay contains a general analysis of the main characteristics of hungarian town-plans and their valuation from an architectural and aesthetic view-point. The introduction is followed by three parts: the *first* deals with the city-forming factors in Hungary, the *second* with the structure of hungarian settlements and the third reviews the hungarian townscape.

The factors influencing city-building are represented only to the measure necessary for comprehension of the characteristics creating structure and townscape. They are chiefly alike to general european city-forming conditions. The principal differencies are caused by terms of historical development and the country's landscape. The process of the cities' growing becomes hampered by the tataric and turkish devastations, — it has been even completely broken off. There may have been scarcely any possibilities for continued evolution, enrichment and formation of an architectural tradition.

Agriculture plays here even till today a much greater part than in the cities of western Europe. A considerable number of towns are originated out of villages, chiefly during the capitalistic period, when industrialization and railway-traffic accelerated the cities' evolution.

The real city remains but often limited, in case of such rapidly grown up settlements to the center, to the core, surrounded by a transitory village-like zone.

The structure of towns reveals generally organic growth. The building-up becomes larger, more horizontally shaped, than it may appear in some other european cities. The lots are of greater size with gardens, the residential buildings are spacious, storied houses becoming almost rare.

The community-buildings are of considerable dimensions compared with habitations. The street-network, generally of radial pattern, covers the plain with uniformity, or shows ranges adapting themselves to the ground. Roads are — excepted the ancient fortified centers — rather large. There are no sharply distinct modes of settlement or zoning, — evolution occuring almost along the radial opening-out roads — which are alike feelers. The core remains relatively restricted, its partitions are rare. Places get large dimensions.

The main characteristics of all townscapes in Hungary are: dissolution of the outskirts, melting into the landscape, spaciousness, adaptation to the ground, and the accentuated summits of civic-buildings in relation to the plain, horizontally shaped residential houses, some of them scattered in all directions, others in single groups, forming the compact city center.

An eminent mark of inner townscapes is the magnitude of space-relations and connected with it, the looseness of the built-up area, its horizontal character. The large roads are bordered with rows of trees, which divide in a manifold way their air-spaces. Squares are of large dimensions and rarely of regular shape; places and streets are often melting up. Places' sidewalls are cut into pieces and apertures of the joining streets too are broad. The community-buildings are accentuated also in the inner townscape, they are mostly located on squares, are girded with places. The balance of space and mass is a very characteristic feature. The landscape comes rather everywhere to value within the townscape. Residential buildings are generally broad, with frequently 7—8 window-axes, and the gutter parallel to the street; the roofing slope amounts to 40 degree in average. The center is marked generally with a one-storied building-manner, joined by further townsections of likewise one-storied houses, built up in a closed or open manner, the latter forming transition to the frequently villagelike building-forms on the outskirts, showing gables.

Facing of stone and brick occurs rarely even on civicbuildings; houses are almost plastered in a white, yellowish or seldom greenish colour and are extremely sober.

Architectural styles are appearing chiefly with a provincial clumsiness, but nevertheless enchanting. There are no roman and gothic details — apart from some scattered exceptions — the form-expression of buildings becomes to a lesser degree the Barocco and »Zopf« (Georgian style), and more frequently classicism, still later the eclectic and romantic style; but these marks are not able to define entirely the townscape, — apart from rare exceptions. Common qualities are independent from the style period, — they are: simplicity, puritan aspect, which is almost akin to classicism. This character

becomes disturbed by the late eclecticism and still more by the »Secession-style«, the most modern efforts of expression, which caused deficiency of character and disorder in our newly built towns and quarters.

Finally the green surroundings too are adding a special note to the townscape: single trees, alleys, gardens, woods.

SETTLEMENTS-SCIENCES INQUIRY INTO A VILLAGE ON THE DANUBE

S. Laboda and E. Major

The paper contains the most important results of the researches conducted by the Faculty of Urbanism, in 1954 concerning the village Uszód. The inquiries were accomplished from the viewpoint of Settlement-Science, whose aims, visions and methods have been clarified by means of precedent studies.

The village is situated in the broad Danube-valley, named »Sárköz«, near to the river on a plain terrace. The village's surroundings as well, as the whole Danube-valley have been traversed by the secondary branches of the stream, and the entire territory suffered much from inundation before the Danube-regulation. The natural data were of great influence on the settlement's economy, structure and architecture. The colony has its origin in the middle-ages and became twice depopulated during the turkish ruling ((about 1600) and the »kuruc« wars (about 1700), for a shorter transitory period, but since 1720 the population has developed rapidly. This could be in connection with the draining of arable land. The settlement consisted still, entering the XVIII-th century of one unique street. Till the commencement of the XIX-th century the main features of today's entire structural pattern were created.

During the second half of the past century some parts have been radically rebuilt. The triangular square, forming the village's core may find his origin in the second half of the XVII-th century.

Investigations on population-densities show, that some particular areas are jammed, but elsewhere spacious green is to be found within the village: orchards and other various plantations.

Uszód accomodates itself to the plain landscape in a manner, wich is fully characteristic of settlements of the hungarian lowland.

In accordance with the settlements structure and evolution, the transition from landscape into village becomes gradual in certain directions. The village-entrance from the harbour is very interesting. The road starts with a curve and leads until the main square. Variations of the curvature, of building schemes, of single houses' decorations, the exuberant green change the road's aspect into variety and beauty. A survey has been taken, from the composition of the village-center including ground-plans and facades.

The paper analyses also some other street-patterns of importance, influencing structure and architectural design, with regard to historical and geographical factors.

TAKING MOVING-PICTURES FROM VILLAGE AND TOWNSCAPE

P. Heckenast and G. Keresztély

The Faculty for Urbanism created since summer 1953 several narrow-film moving-pictures, dealing with architectural themes, of some hungarian cities and of one village. The idea of taking pictures has originated from the current survey-work.

The pictures show in an intuitive way some aesthetic items of town-planning, the transformations in space and time of the architectural composition's aesthetical effects as well, as of the concerning series of experience.

The paper deals with the construction of similar moving-pictures, based on given experience, and explains the basic views being of value for the finishing.

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója

1956

Kiadásra előkészítette: Dálóki János

Műszaki vezető: Horváth János

Műszaki szerkesztő: Vizkelety József

A kézirat nyomdába érkezett: 1956. május. Megjelenés: 1956. augusztus.

Példányszám 500. Terjedelem: 11,50 (A/5) iv. Abra: 3, kép: 30 + 8 melléklet.

Készült: línoszédéssel, íves magasnyomással az MNOSZ 5601—54 és az MNOSZ 5602—55 szabványok szerint.

